

7

Микола Сергієнко

У КІГТЯХ ТИРАНІВ

ВИДАВНИЦТВО АМІРОВА ЖИВИЙ

Микола Сергієнко

В кігтях тиранів

Спогади українця
червоноармійця

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРОВА ХВИЛЯ»

Німеччина

1953

Мовна редакція — М. Орест
Обкладинка роботи арт. маляра Юрія Костіва

Всі права застережені

ПЕРЕДМОВА

Загальновідома істина — що суто мемуарний твір не конче потребує літературних якостей, щоб бути в своєму роді повновартісним; проте щодо спогадів М. Сергієнка цю істину конче слід ще раз нагадати, бо вони й не претендують на характер белетристики: небагата і суха — хоч і не позбавлена своєрідної тверезої виразності — мова викладу, чисто „фактографічний” зміст оповіді, цілковита відсутність абиякої композиції, ба навіть очевидна непропорційність хронологічно визначених частин чи епізодів (зокрема наприкінці книги) — все це може аж відштовхнути від себе українського читача на еміґрації, що, мабуть, вже певною мірою зник до такої притаманної намій „мемуарній белетристиці” (з подій 1941 - 45 років) „барвистої” переважаності бундючною патетикою та начебто ліричними описами та виливами.

А може й навпаки — уважніший читач відчус, що йдеться тут, у першу чергу (хоч і не виключно, як побачимо далі), про точне й правдиве відтворення тих сотень і тисяч дрібних рис щоденного життя, які в сукупності своїй складають не саме лише матеріяльне тло, але й духову та душевну атмосферу чи не кожного історичного середовища. Хоч автор зовнішньо ніби відсепарувався від свого героя, надавши йому іншого ім'я та прізвища та ведучи оповідання в третій особі — це ані мало не змінює авторового трактування зображуваних у книзі подій, людей, ситуацій: на кожному кроці бачити, що описується лише те, що автор власними очима бачив і на власні вуха чув — лише це, але це вже повністю, без найменших спроб переінакшення чи прикрашення.

І в цьому безперечно полягає надзвичайна, на сьогодні аж унікальна цінність книги як документу епохи. Хоч від кінця другої світової війни минуло вже понад вісім років — спогадів, які висвітлювали б життя полонених наддніпрянців, колишніх червоноармійців, по німецьких таборах, як на окупованих німцями теренах, так рівно ж і в самій Німеччині, досі взагалі ще не публікувалось — не те що правдивих, але й просто абияких. На це є поважні причини, як об'єктивного, так і суб'єктивного психологічного характеру: об'єктивного — скільки українські громади та організації виявились — і на рідних землях і за кордоном аж до останніх місяців війни — фактично безсилями абищо істотно змінити в запровадженому німецьким нацизмом нищівно-нелюдяному „порядку” (а це, очевидна річ, звільняє їх відповідальности, проте особливої честі нікому не надає), і суб'єктивного — скільки оцю

страждальну і зубну сторінку з історії українського народу майже нікому, хто її власною особою пережив, не те що відтворювати до друку, але й пригадувати в деталях аж ніяк не приємно.

Не застандземось тут на етичній стороні питання — якою мірою таке напісвiдоме ігнорування того пекла, яке довелося пережити (і то вже аж ніяк не з власної провини) нашим власним, упослідженим долею країнам, є гідне й моральне; але підкреслити слід, що саме спогади М. Сергієнка беззастережно доводять, як багато ми через таку настанову втрачаємо під кутом зору політичного досвіду та інформації. Про варварське трактування полонених червоноармійців-українців (нарівні з численними іншими національностями), про знущання, голод та інші фізичні муки — є в нас деякі певні, хоч і неповні відомості, переважно статистичного або документального походження; але про настрої та психічну атмосферу в тих таборах полонених — приблизно нічого. А втім виявляється, що та атмосфера мала дуже виразний політичний характер, більш того — систематично формувалась і підтримувалась численною та дуже вміло організованою більшовицькою агентурою, яка спритно використовувала зарозумілість і байдужість німецької командантури та охорони, щоб примати в руках внутрішню дрібну адміністрацію і нещадним терором винищувати все антисовєтське, а вже все національно-українське — тим більше. Яка повчальна паралель до відомої комуністичної акції в американських таборах полонених китайців і північнокорейців 1951 - 52 років! І як мало ми про неї досі фактично знали!

Отже, хоч які прикрі емоції викликає в читача бездоганно конкретний і точний опис таборового середовища в книзі М. Сергієнка — ми повинні з серйозною увагою ставитись до цього правдивого викриття зубних метод і засобів нашого національного і соціального ворога, подивляючись, разом з тим, незламність народньої вдачі та національної свідомості в тих, зрештою, не таких вже й нечисленних колишніх червоноармійців із підсовєтської України, як попри все пережите, спромоглись зберегти в собі непримиренну ненависть до московського окупанта і невмирущу віру в грядуче національно-державне визволення Батьківщини. Під цим кутом зору, навіть сама засадниче „небелетристична“ маніра авторового викладу набуває неабиякої позитивної ваги, в характері певного потвердження авторової виїняткової, сливе документальної об'єктивности.

Цим не хочемо сказати, що геть усе зображене в цих спогадах відбулось точнісінько так, як це в них подано: поодинокі деталі відбулись може й трохи інакше, — проте відбувались саме так. Попри свою літературку недосвідченість, автор таки вміє типізувати свій фактичний матеріал — і то не лише окремі події та становища, але й живих осіб (щодо цього, вистачить згадати так жваво накреслену постать непоправного, проте непозбавленого деяких симпатичних рис, пройдисвіта Калана); і саме цей незаперечний хист до типізації дозволяє нам покладати певні надії на дальший розвиток літературної діяльності молодого автора.

Державин

МОБІЛІЗАЦІЯ

Двадцять другого червня 1941 року червона Москва передала через радіо про перехід німецькими військами советських кордонів. Звістка ця розбіглася по всій підсоветській Україні. По містах та великих станціях про неї сповіщали голосники. Населення розповсюджувало її по всіх закутках.

В цей час у Миронівці, на зруйнованому цвинтарі, поруч тваринного колгоспного базару, перед самотнім маленьким кам'яним хрестом, що ще залишився, стояв на колінах молодий мужчина.

Він стояв уже довший час... Люди, що проходили по дорозі коло цвинтаря, дивилися на нього. Дехто, впізнававши його, здивовано здвигав плечима або хитав головою. Він не звертав на це уваги — стояв, не зводячи очей з хреста.

Поцілувавши хрест і піднявшись з колін, молодик пішов, сумно дивлячись по сторонах. Ішов поміж могилками, наступаючи на соломку та папірці, що їх заніс вітер з колгоспного базару.

На краю цвинтаря, коло відходка, який стояв на двох, ще помітних могилах, він спинився і з виразом болю на лиці, заплющивши очі, вимовив: — Ні, вони не мають людської душі! У них уже витравлене те, що відрізняє людину від тварини!..

Відкривши очі, він з нервово перекошеним обличчям ходив деякий час уздовж дороги. Потім пішов у напрямку военкомату і зник за його дверима...

По двох годинах, з торбою за плечима, молодик вийшов з подвір'я і пішов по вузькій вулиці містечка у напрямку станції. Він апатично дивився уздовж дороги. Не реагував на приемний легкий вітерець, що вору-

шив його білявий чуб. Лише зрідка його карі очі кидали блискавки...

На скруті вулиці він спинився і з його грудей вирвався надірваний сміх: „Землемір Василь Минець, який обслуговував усі колгоспи миронівського району, залишає своїй старій тітці десять кілограмів борошна... Червоноармієць Василь Минець навіть робив вигляд у военкоматі, що він з радістю йде захищати советську владу...”

Але він постарався сховати свій гнітючий настрій втаку глибочинь своєї душі, що на його обличчі не залишилося ніякого сліду його переживань. І якби хто подивився на нього в той час, коли він перетинав площу, ідучи до станції, то сказав би:

„Дивись, як бадьоро йде до червоної армії сталінський ентузіяст!...”

*

Міліціонери заганяли людей з перону до вокзалу. Багатьох вони вштовхували силою. Підходячи до вокзалу, Василь помітив це і, не бажавши входити у приміщення за допомогою міліціонерів, спинився й чекав, поки ті відійшли від дверей. Знявши торбу з плечей, він вдерся у приміщення квиткової каси.

Опинившись у тісному, душному приміщенні, він розглядався навкруги себе: дивився на пасажирів, шукав очима знайомих.

У хаосі розмов відчувалося бажання пасажирів якнайшвидше вирватися зі станції. Обличчя великої половини були збентежені.

Довідавшись, що потяг „Київ-Мінеральні води”, який спізнився на вісімнадцять годин, має прибути через пів години, Василь не пішов займати чергу, а спинився коло купки людей, які розмовляли про літаки, що пролітали над станцією минулої ночі.

— Так, то були німецькі, я сам бачив свастику — запевняв один із них. Дехто погоджувався з ним. Дехто заперечував.

Минець мовчав. Він дивився на дискусантів. Кидав свій зір на інших. Шукав підтвердження для зробленого ним висновку:

„Українське населення не вважає німців за своїх ворогів, а дивиться на них, як на своїх спасителів від більшовиків...”

Міліціонер оголосив, що через десять хвилин почнеться видача квитків на поїзд.

— Квитки в першу чергу видаватимуть військовокомандированим, потім іншим командированим, а після того всім останнім! — вигукнув він.

Пасажири заметушилися і поспішили до каси. Міліціонер упорядковував чергу. Ті, що довгі години простояли коло віконця каси, з нехиттю залишили свої місця. Просили міліціонера. Глухо протестували.

Робітник з заводу „Ленкузня” загарячився.

— Мене або залиште у черзі, або посадовіть... Одноково піду під суд! — кричав він.

Міліціонер прикликав чоловіка з групи сприяння міліції і той повів робітника геть.

— Досі не навчився поводитись! — мовив один з черги „з іншими командуваннями”. Минець з огидою подивився на нього і відвернувся до віконця каси. Одержавши квиток, він протиснувся до тих, що, стоячи коло дверей, чекали на прибуття поїзду.

Через двадцять хвилин з торохкотінням підійшов поїзд. А ще через десять хвилин почалася посадка. Випускали насамперед тих, що мали військові командування, а потім тих, що „залишилися від попереднього поїзду”.

По виході на перон Минець спинився. Дивився на обліплений пасажирами поїзд, шукаючи очима, в який вагон буде йому найлегше втиснутися.

Дивився на міліціонерів, які допомагали пасажирам вдиратися до вагонів. Дивився на ходячого по перону начальника транспортної міліції, що наглядав за посадкою. Репліка: „Поїзд з причепом!” — примусила його обернутись і поглянути на того, хто її кинув.

— Повертаються роки громадської війни, — скоро на покрівлях вагонів їздити будемо! — сказав другий його сусід.

Василь усміхнувся і вирішив триматися цих двох пасажирів. — Треба з ними розговоритися під час поїзду, — майнула йому думка.

Але до тих двох підійшов начальник міліції і жадав командирувать. Василь поспішив до вагона, щоб не бути зачисленим до їх товариства. Влаштувавшись у тамбурі вагону, він чекав на відхід поїзду. В тамбур втиснули ще декількох пасажирів і зачинили двері.

*

Поїзд рушив. Василь стояв, замислившись. Випадок з робітником із „Ленкузні” і двома запідозреними начальником міліції пасажирами, потяг його думку в глибину советської дійсности.

Ні тіснота, що не дозволяла йому поворухнутись, ні паразити, що лізли йому на комір та розповзалися по всьому тілі, не могли відірвати його від думок...

Поїзд пропустив якийсь полустанок. Спинився на станції і пішов далі, а Василь усе думав над своєю долею та долею свого народу...

„Передчасна смерть батьків через комуністичну перебудову життя і брутальне ставлення більшовиків до традиції українців вимагають від мене йти не за Сталіна проти німців, а з німцями проти нього. Німці звільнять Україну з-під гніту комуністичної влади”...

З такими висновками під'їжджав Минець до станції Фастів перший, де йому треба було пересідати та інший поїзд.

*

По виході з поїзду купка пасажирів спинилася коло голосника, бажаючи почути воєнні новини. Василь не спинився. Пройшов до чергового по вокзалу і, дізнавшись, що його поїзд має прибути через півтори години, покинув станцію...

Він повернувся саме тоді, як пересилалася промова Молотова, замісника комісара оборони СРСР. Слухаючи промову, Василь оглянув обідраних і змучених колгоспників, які куняли на лавах або на підлозі. Він думав:

„Заклики «народного» комісара не піднімуть колгоспників на захист «соціалістического отечества» — вони повстануть в обороні України від комуністичної влади”...

Боючися знову набратися паразитів, він влаштувався на східцях до телеграфної контори і заглибився у свої думи...

Прибуття поїзду з Києва очутило його. Він побачив коло себе двох пасажирів з цього поїзду.

— Що, тепер у Києві, мабуть, приходять демонстрації та мітинги? — запитав він одного з них.

— Ні, в Києві все спокійно! — відповів той і, переглянувшись зі своїм супутником, разом з ним залишив місце.

Василь подивився їм услід і гірко всміхнувся.

„Єдиний патріотичний нарід, згуртований владою НКВД... один одного боїмось”.

Не бажаючи більше ні з ким заходити в розмову, він згорнувся на східцях і просидів так до приходу свого поїзду „Київ-Новоград-Волинськ”.

В ЧЕРВОНІЙ АРМІЇ

Німці посувалися швидко. Слово „бліцкриг“*) невідомо ким заносилось у хаотично відступаючі війська червоної армії. Червоноармійці нишком говорили про модернізовану зброю німецької армії, про нову методу ведення ними війни, про добре знаючих військову справу німецьких генералів та старшин.

Слово „бліцкриг“, німецькі літаки та автомати впливали на психіку червоноармійців, і командно-політичному складові доводилося витратити багато зусиль на піддержання дисципліни і порядку. Спротив німцям був винятком. Командири частин не думали про те, щоб стримати німців боем, а намагалися швидше відвести доручених їм червоноармійців у тил. Боялися попасти в німецьке оточення...

Полк, у якому знаходився Минець, поспішно відступав з Житомира. Підходячи до станції, червоноармійці побачили, як обливали гасом вагони і підпалювали їх, як купка жінок, що стояли поблизу станції, хитали головами і розходились.

— Бачиш, Таран, з яким розчаруванням жінки відходять від станції? — звернувся Минець до червоноармійця, який ішов поруч нього, — мабуть, дізналися, що поїзд із харчами!

— Та жінки пронюхають усе! — відповів той.

— А як ти думаєш, — чи не краще було б роздати харч жінкам, ніж нищити його?...

— Не з твоєю головою вирішувати це питання! — почув Минець позад себе голос червоноармійця Демідова. — Хай німці їх годують!...

*) Блискавична війна.

Від останніх слів Минцем аж підкинуло. Йому хотілося присадити Демідова. Але, щоб не проговоритися, він змовчав. Не мовив жодного слова також і до Тарана, зрозумівши, що коротким словом йому не вдасться пробудити співчуття останнього до голодного, незабезпеченого харчами населення..

Полк вийшов на шосе. І тоді почувся голос командира полку Гнугтенка:

— Ширше крок!

Командири поділів підхопили команду. Полк збільшив швидкість посування. Поспішав, щоб уникнути налету бомбардувальників.

Над полком уже літали поодинокі німецькі розвідувальні літаки. Вони то появлялись, то зникали, тримаючи полк у напруженому стані на протязі двадцяти п'яти кілометрів...

А коло Коростишева налетіло таки п'ятнадцять бомбардувальників і, бомбардуючи, примусили червоноармійців розбігтися і залягти...

Лежачи на землі, після перших вибухів бомб, Василь роздивлявся навколо себе, шукаючи можливості відстати від полку.

Після бомбардування він не підхватився разом з іншими з свого місця, а ще з пів хвилини лежав... Підхватився лише після того, як зустрівся з поглядом політрука роти Снігірьова...

За мостом через річку Ірпінь, бічними селами, полк подався на Київ і цілий день ішов, несучи втраги від переслідуючих бомбардувальників.

Проти своєї волі Минець іде далі. Лає в душі командира полку, що той так жене полк. Лає також Демідова, присутність якого не дозволяє йому сказати до Тарана одверте слово...

Полк наближався до Києва, і за весь час переходу від Коростишева до Києва Василь, побачивши, що в полі горить хліб, сказав Таранові тільки одне речення:

„Дивись, як хліб горить!” Але Таран з почуття самозбереження не реагував, і знов змовк... Тільки під час

бомбардування з його уст зривалися слова остороги Таранові, що був йому рідніший, ніж інші червоноармійці.

*

Спинивши полк коло заводу „Більшовик” на околиці Києва, Гнугенко на чолі полку та комісар полку Сомов у хвості його заспокоювали знервованих та перевтомлених червоноармійців, щоб провести їх у порядку через Київ.

Тут несподівано затріщали автомати, і полк безладно покотився через місто. В напрямі до мосту через Дніпро...

Перенісши ще одну бомбівку, втративши велику частину обозу та людей, полк посувався на Дарницю.

Перехід через міст приніс Минцеві перший чутливий удар: він утратив Тарана...

*

Ідучи краєм дороги, червоноармійці пропускають повз себе авта високих партійних та советських чиновників. Василь кидає на них з-під лоба ненависні зори. На тих, хто деклямуючи про народні інтереси, був проти прагнень українського люду і жорстоко нав'язував йому свою злочинну волю. Свіжа в пам'яті смерть Тарана посилювала його обурення...

На околиці Дарниці полк спинився на відпочинок. Вранці комісар полку обходив усі роти і промовляв до червоноармійців.

Перед приходом комісара в другу роту Снігірьов провів відповідну підготову для зустрічі його.

Разом з комісаром полку до них прийшов і комісар батальйону.

Незалежно від фактичного душевного настрою, бійці готові були слухати комісарів, своїх політичних керівників за встановленим шаблоном сталінської епохи, добутим ними ще в цивільному житті: „Приймай на віру все без усякого сумніву, бо в противному разі буде погано!”

Привітавшись, комісар полку сказав:

— Я прийшов до вас із радісною звісткою, що зв'язок із штабом дивізії встановлено і що нам оточення не загрожує.

Василь сприйняв цю радісну звістку по-своєму, але робив вигляд, що він, як і всі інші, з того вдоволений.

Комісар продовжував:

— Ми маємо великі втрати, але рештки полку стали більш загартованими і здатні дати ворогові належну відсіч. Сталінська військова стратегія приведе нас до перемоги. Ми відплатимо німцям за завдані нам втрати! Відплатимо за вторгнення на нашу землю!...

Закінчивши промову хвальбою на адресу Сталіна, комісар полку пішов геть. Після його відходу з червоноармійцями говорив комісар батальйону, а потім розтлумачував сказане комісаром політрук роти Снігирьов.

*

Через пів години після політичної „накачки”*) полк вирушив з Дарниці.

По дорозі іноді непокоїли поодинокі літаки. Але полк ішов, не спиняючись і зберігаючи порядок.

Командування оберігало полк від несподіваного нападу: виставляло охорону, виділяло окремі групи для огляду непевних об'єктів і прочіски їх.

Посуваючись середнім військовим кроком, полк робив привали, щоб поїсти і відпочити.

Київська область залишалася позаду. Полк посувався по полтавській...

За Пирятином Минець разом з червоноармійцями свого року пішов на прочіску ділянки жита понад дорогою. Ішов з рушницею наготові, не думаючи, що когонебудь у тім житі зустрине. Коли несподівано перед ним піднялися з жита, одна за одною, шість голих людських постатей.

Впізнавши в них українців, він розгублено дивився на них.

*) Напомпуння.

Крик командира рою: „Генде гох!” спам’ятав його.

Він прийняв позу бойового червоноармійця...

Догадавшись, чого вимагає від них командир, вплимані піднімають руки вгору. Багнетом і пошттовхами командир рою показує їм напрямок, куди йти.

Наказавши Минцеві і ще одному червоноармійцеві забрати одяг затриманих, командир рою з рештою червоноармійців повів голих до командира роти.

Несучи одяг, Василь відчув його спеціальний запах і згадав бригадира колгоспу „Червоний жовтень” у той день, як він повернувся з в’язниці додому...

Затриманих повели від командира роти до штабу полку. Після здачі їх рій повернувся до свого взводу.

Червоноармійці третього роя кинулися розпитувати Минця про затриманих, що ховалися в хлібах.

Відповідаючи їм, Василь шукав способу, яким чином кинути йому бодай маленьке слово на користь затриманих.

— Цікаво, що примусило людей, які з місяць не голилися, лежати в житі? — мовив він.

— В особому відділі розберуться! — сказав Демідов, пильно дивлячись на нього.

— Та воно так, — мовив, погоджуючись, Василь і відвів від Демідова свої очі.

Полк рушив. Дехто з червоноармійців кидав одне-два слова про затриманих. Василь мовчав. Ішов, розглядаючи українську природу, і думав, чи судилось йому повернутися до неї знов...

*

Перший етап швидкого німецького наступу закінчився. 261 дивізія, до якої належали рештки полку Гнутенка, розмістилася в районі Ворошиловграду (Луганську). Штаб дивізії розташувався в центрі самого Ворошиловграду.

Інструктори пропаганди, комісари, політруки почали помпувати червоноармійців політичною пропагандою.

Дивізійний клуб влаштував для червоноармійців розваги.

Полк Гнугенка, що отаборився на околиці Ворошиловграду, за чергою післав до клубу на лекцію комісара дивізії свій третій батальйон.

Батальйон іде по місту. Знати вояцьку підтягнутість усіх, починаючи від командира та комісара і кінчаючи останнім червоноармійцем. („Населення повинно бачити лице червоної армії“). За пів години батальйон підійшов до клубу. Комбат*) подає команду:

— Стій!

Раз-два! — відсікають бійці і стають.

За командою заходять до залі клубу, займають місця.

Минцеві припало сісти в третьому ряді.

Кинувши оком на сцену, він побачив два величезні портрети Леніна і Сталіна.

— Нашого Нікити Хрущова нема, — прошепотів він і перевів погляд на стіну залі.

Команда комбата примусила його, разом з іншими червоноармійцями, підхопитись з місця.

Глянувши на низенького, широкоплечого, у квадратних окулярах, комісара дивізії і на його розколихану, невійськову ходу, Василь зробив висновок:

„Керівник київського або харківського пухтресту...“

Комісар пішов за куліси і появився на сцені.

Стоячи за столом, він обкинув присутніх всеохопним оком большевицького масовика, дістав з „комсоставської“ торбинки конспект лекції і, зробивши павзу, виголосив:

— Александр Невський, Суворов і Кутузов заповідали нам захищати честь і славу русского народу!

— „Новий викрутас батька Сталіна“ — подумав Минець — „раніш цих людей ганьбив, а тепер підносить!“

Комісар поступово вводив слухачів у зміст своєї лекції. Але Василь, непомітно для себе самого, перестав

*) Командир батальйону.

його слухати і перекинувся думками в свою працю в земвідділі.

Ось він разом з своїми двома помічниками їде обмірвати площу, що згідно з проектом Хрущова має відійти до колгоспу... По приїзді на місце помічники знімають з підводи інструмент і з вагою йдуть уперед. А він, встановивши теодоліт, вказує їм напрямом. Слідкує за тим, щоб помічники не помилилися, відмічаючи шпильками проміри...

Василь уже зовсім забув, де він є. Не помічає, що комісар, щоб вплинути на слухачів, змінює інтонацію голосу і жестикулює, що політрук, сидячи в передньому ряді, вже двічі подивився на нього.

...Оглядаючи обтикану кілками площу, він питає сам себе:

— А де ж будуть пастися три корівки?... На 120 дворів тільки ці три ще приватні.. Виходить, що прийшов час і їм вступати до колгоспу...

Своїм гучним покликом комісар перервав його думки і, отямившись, Василь втупив у нього очі.

— Нема таких сил, які б могли спинити хід великої сталінської епопеї! — викрикував комісар. — Хай живе великий полководець! Отець народів! Дорогий! Любий! Рідний! Великий Сталін!

Грім оплесків і вигуки „ура” залунали в залі.

Віддавши честь „вставанням” відходячому комісарові, червоноармійці знов сіли на місця і почали чекати на художню частину.

*

Комісар в супроводі ад'ютанта їхав у своїм авті. Проріхавши з п'ять хвилин, він запитав ад'ютанта про враження від лекції.

— Величезне! — відповів ад'ютант, — ви говорили такою доступною для червоноармійців мовою і так яскраво, що не можна було не захопитись!

— Ну, а які місця з лекції, на твою думку, особливо подобалися червоноармійцям?

— Дуже подобався їм приклад, як заєць, пролізши крізь щілину в двері, обдурич лисицю...

Комісар самозадоволено всміхнувся і замислився. Авто звернуло в бічну вулицю. Комісар відкинувся назад і запитав ад'ютанта знов:

— Так ти кажеш, що приклад з лисицею та зайцем подобався їм? І, діставши від ад'ютанта підтвердження, почав говорити про нові форми пропаганди.

Ад'ютант, що вже вивчив комісара, або підтакував йому, або робив відповідні гримаси...

Під'їжджаючи до штабу дивізії, комісар припинив розмову. А висівши з авта, він сказав супутникові:

— Для штабу дивізії треба знайти нову, працездатну машиністку!

— Єсть! — мовив ад'ютант.

Комісар пішов до своєї кімнати, а ад'ютант — до канцелярії штабу. Там, у розмові з працівником канцелярії, він виливав свій жаль за тим, що йому не вдалося побачити червоноармійський ансамбль. А все через ті „нові форми” пропаганди, — закінчив він з жовчним притиском.

*

Незабаром після від'їзду комісара в клубі почалася художня частина. На сцені появлявся політрук і заповідав виступи. Танцюристи виконували російські народні танки: „Московську бариню”, „Канаву” тощо. Співаки співали російських народних і червоноармійських пісень.

Помітно було, що ансамбль був збитий нашвидку, що він не є вартісний. Але переважна частина червоноармійців дивилася на танки з зацікавленням. Деякі чекали від ансамблю більшого і дивилися на виступи без інтересу. Серед незадоволених був також Минець.

Він знав, що не тиха дівоча пісня зустрічала парубка в шахті, а жорстокі норми. Працюючи з дівчатами на шахті, він чув не тиху дівочу пісню, а їхню брудну лайку...

Серцем відчував Василь, що народ не міг скласти такої неправдивої пісні, що вона народові нав'язана...

Виступи ансамблю закінчились, і батальйон пішов на місце свого розквартирування. Червоноармійці перемовлялися поміж собою, згадуючи окремі місця з виступів.

Василь піддержував розмову з ідучими поруч нього, кажучи, що ансамбль зробив на нього хороше враження.

Ніхто з тих, з ким він обмінювався думками, не помітив, що Василь має на своїй душі тягар. Помітив це, ще виходячи з клубу, політрук роти Снігірьов...

*

Другого дня, на політзайняттях, політрук проконтролював політичні знання Минця. Спочатку він ставив йому питання за темою, а потім — поза темою, пояснюючи червоноармійцям, що це буде корисним і для них.

Відповідаючи, Василь думав: „Не випадково дає мені політрук немодні тепер питання”...

— Як зветься перша фаза комунізму? — питає політрук.

— Соціалізм! — відповідає Минець.

— А чи побудували ми соціалізм?

— Так! — відповідає Минець і додає:

— Завданням партії тепер є знищення рештків капіталізму у свідомості людей!...

Відпустивши червоноармійців, політрук затримав Минця.

— Видно, що ти політично підкована людина, — сказав він Минцеві, — але ти маєш один недолік — замкненість. Червоноармійцеві не личить бути таким. Що за причина твоєї замкненості?

— Я чесно виконую обов'язки червоноармійця, а втім, що мовчазний, не моя вина: у мене і батько був такий...

— Батько був старого гарту чоловік, а ти людина нового, сталінського покоління, яке повинно вміти переобляти себе!

— Для мене це зрозуміло, але...

— А як зрозуміло, — урвав його політрук, — то будь для своїх співмешканців бойовим товаришем.

Після цього він дозволив Минцеві відійти...

На другий день політрук зайшов до Минцевої кімнати: перевіряв побут червоноармійців, розпитував, чим вони займаються. Він дивився на себе, як на людину, що стоїть „на голову вище” від присутніх у кімнаті, і сказав, щоб звернулися до нього з неясними питаннями.

Василь хвилину вагався, — думав, чи запитати йому щось у політрука, чи збути його візиту мовчанкою. За „отечественную” війну він не хотів питати — йому було противно. Вирішивши, що таки треба щось запитати, щоб політрук не пішов з думкою, що він залишився „замкненим”, Василь мовив:

— Ось на політзайняттях я говорив про ліквідацію решток капіталізму у свідомості людей. Як би ж у мене запитати, чи це стосується до населення всього Советського Союзу, чи до певної групи, я відповіді не дав би.

Снігирьов знітився і, плутаючись, пояснив, що це стосується до непартійного населення та несвідомих членів партії.

Помітно незадоволений питанням Минця, політрук вийшов з кімнати. За ним услід вийшов Демідов. Повернувшись назад, він, задоволений з того, що його донос на Минця виправдав себе, сів читати принесену з собою якусь інструкцію.

Дивлячись на неприємне йому обличчя Демідова, Василь пригадав багато лих, що він їх переніс або спостерігав у советській дійсності, і нерви його розходилися. Лігши спати, він довгий час не міг заснути...

Як у калейдоскопі після кожного стряхування появляються щораз нові фігури, так у його мозку виникали образи, витісняючи один один. Він пригадав тиск на батька з боку сільради, щоб ішов у колгосп. Його спротив. Репресії щодо нього та його передчасну смерть.

зупинено

Втрату брата, матері... Потім перед ним з'явився агроном Бутько, — з тим розгубленим обличчям, яким бачив його Василь у момент арешту... Бачить змучену дружину агронома та його дітей, що несуть тавро родини ворога народу...

Він повертається з боку на бік, намагаючись відігнати настирливі думки і заснути. Але опанувати себе не може...

Блощиця, зірвавшись з стелі, впала йому на верхню губу.

Роздушивши блощицю, Василь почув її смердючий запах. Завдяки цьому він позбувся настирливих думок і заснув...

*

Проїшов місяць. Ранком після дощу, вишикуваний у похідну колону, полк чекав на комісара дивізії. Комісар прибув. Почав напутню промову (на цей раз коротку).

Доторкнувшись вказівним пальцем до губ і зробивши такий жест, ніби він перегортав книгу, комісар мовив:

— Ви відкриваєте нову, славу сторінку вашого полку: відправляєтесь на передову! Ви зустрінетеся з ворогами нашого отечества! Не розгублюйтеся, бийте їх! Бийте людоджерів-фашистів!..

На закінчення комісар сказав декілька фраз на честь Сталіна. Після цього Гнутенко подав команду, і полк вирушив...

Ідучи по грузькій дорозі, Василь іноді обертався і дивився на зникаючий з очей Ворошиловград, що приніс йому стільки внутрішніх прикростей: пристосовуючись до політрука та члена партії Демідова, він надривав своє серце і тепер з радістю йшов на передову лінію.

Місячи болото, Василь не лається, як це роблять інші червоноармійці, а знаходить навіть якусь насолоду у витяганні ніг з болота. На ходу вміло поправляє обсунуту обмотку і дивиться в простір, шукаючи очима українського села...

Ось показався робітничий виселок. Дорога веде до нього. Перший батальйон уже ввійшов у виселок. Ввійшов другий.

— Привал! — несеться по рядах третього батальйону. Бійці роблять цей висновок з того, що перший батальйон не з'явився на дорозі, яка виходила з виселка.

І дійсно, полк зробив тут привал. Виселок називався Первомайка.

Комісар полку відразу пішов контролювати приготовлений обід.

За десять хвилин пішов в їдальню командно-політичний склад (крім політруків рот). Після розподілу серед бійців стограмового приділу горілки, в їдальню пішли політруки...

Під відкритими вікнами їдальні розташувався взвод музикантів і відповідно до потреби грав туш.

Командно-політичному складові щедро підносили горілку. З вікон їдальні виносився п'яний гуд їхніх голосів. Серед них виділявся войовничий, підхриплий в наслідок надмірно випитої горілки, голос командира полку Гнутенка. Він був у такому бойовому настрої, наче готовий був розбити всіх фашистів сам.

По закінченні обіду Гнутенко з'явився перед полком. Червоноармійці дивились на свого розчернонілого від алькоголю командира і нишком переглядалися поміж собою.

Гнутенко почав говорити. Хотів, мабуть, сказати щось подібне до слів комісара дивізії. Але після першого речення спинився і після павзи, затинаючись, сказав якусь фразу про советський патріотизм та героїзм, а потім вигукнув:

— Вперед за батьківщину! За батька Сталіна!..

Гримнула оркестра, і полк вирушив з Первомайки. Під загасаючі звуки маршу йшов у напрямку Кагановичів — станції Попасної.

*

Ідучи, Василь дивиться на п'яних командирів та на підпилих червоноармійців і не вірить в успіх бою при

зустрічі з німцями. Він бачить себе по той бік лінії фронту. Уявляє собі тітку, яка конче потребує його допомоги.

Станційний виселок, що показався на горбовині, примушує його відкинути думку про Миронівку. По обличчях червоноармійців він бачить, що ті протверезіли. З настороженістю дивляться вони — чи не почнуть німці їх обстрілювати.

З Кагановичів назустріч полкові вийшов загін розвідників. Гнутенко спинив полк. Дочекавшись розвідників та прийнявши рапорт, він дав наказ зайняти Кагановичі з маршу...

Зрозумівши наказ так, що німців у Кагановичах нема, командири впевнено крокують — ведуть свої бойові одиниці. У виселок входить охорона — перша рота першого батальйону. Але несподівано затріщали автомати і вивели з лав її командира, політрука та декількох бійців...

Серед бійців постало замішання. Вони поточились назад, стримуючи і заражаючи панічним настроєм бійців другої роти.

Командир другої роти кинувся був здержувати панікерів, але ті зім'яли його й побили...

Гнутенко і Сомов пропустили момент і вже були безсилі спинити тікаючих червоноармійців. Вони поскакали на конях на Первомайку, щоб стримати бійців там...

Позбиравши вояків, командири підрахували втрати...

Хміль Гнутенка як рукою зняло. Він брутально ляяв розвідку і, нервуючись, розмовляв у телефон зі штабом дивізії.

Віддавши наказ розмістити людей, він разом із Сомовим поїхав до штабу дивізії.

Чекаючи на розміщення, бійці говорили поміж собою: — Поспивалися вщент, — через те по-дурному втратили людей...

Василь мовчки слухав. Одна думка не давала йому спокою: чому німці не захопили його в полон...

*

Беклічев, командир другої роти, повів червоноармійців у село Дмитрівку, де вони мали розміститися. По приході в село Минця разом з трьома співмешканцями його ще у Ворошиловграді приведено до крайньої від Первомайки хати.

Зустріла червоноармійців хазяйка з хлопцем-підлітком і малою дівчиною.

Подивившись на неї, Василь прошепотів: „Як вона схожа на мою покійницю — мати”...

Червоноармійці не звернули уваги на його слова: вони дивилися на хазяйку як на жінку, яка, хоч і була бліда, але ще не втратила своєї краси.

На запитання командира рою вона відповіла приємним голосом:

„Розміщуйте людей, де вам зручніше, а моє місце з дітьми на печі!”

Червоноармійці влаштувались у правому кутку кімнати. Ставили гвинтівки, складали військові торби.

Стоячи коло червоноармійців, хлопець розглядав зброю. Минець розглядав хлопця. Він спинив свій погляд на його латаних штанах.

— Латка на латці, та ще й зверху латка! — мовила господиня. Василь подивився на неї і, зустрівши її посмішку, всміхнувся сам.

Трое — після того, як улаштували свої речі, — обступили хазяйку і завели з нею розмову. Складаючи свої речі, Василь слухав їх. Найбільше його цікавили відповіді хазяйки — він чомусь боявся знайти в ній легковажну жінку. І, на свою радість, не знаходив хазяйку такою... Слухаючи поправки Демідова щодо невірних уявлень хазяйки, йому хотілося втрутитися в розмову, але він стримав себе і заговорив з дітьми. Розмовляючи, поглядав на дівчинку, яка була взута у великі старі черевики і в волоссі якої був уламок гребінця. Звали її Мар'янка. Дивився на босі ноги хлопця та його матері. Поглядав на бліді обличчя всієї родини.

Потім оглянув усе, що було в кімнаті: піч, плиту коло неї, два горщики та каструлю на плиті; лопату та коцюбу коло неї. Подивився на стіл та на лави. (З їх вигляду зробив висновок, що їх майстрував колгоспник-землероб). Побачив під лавою також дві пари шахтарських калош. Василь подумав:

„Хоч і є тут плита, крім печі, і хоч не так закурено, як у багатьох хатах миронівського району, а проте їхнє життя не дуже відрізняється від життя тих”.

Йому хотілося заговорити з хазяйкою, але ті троє не відходили від неї, і він продовжував розмову з дітьми. А ті, задоволені його увагою до них, розказували йому все, показували шкільні книжки. Переглядаючи ту, що йому подала дівчина, Василь сказав:

— Застаріла!

Почувши це, Демідов відійшов від хазяйки і звернувся до нього:

— Що, залишилися вороги народу? — З цими словами він потягнувся до книжки. Василь віддав її йому. Переглянувши малюнки, Демідов мовив:

— Не застаріла! Ось Ленін, а ось товариш Сталін. А ось соратники: Хрущов, Каганович, Ворошилов...

— Я маю на увазі великих наших полководців: Александра Невського, Суворова та Кутузова.

Демідов відійшов і продовжував розмову з хазяйкою.

Почувши слова Демідова: „Ану, покажіть листа від чоловіка!”, Василь подивився на хазяйку і невдоволенням поглядом проводжав її на піч, де лежав лист.

Потім жінка подала йому листа, кажучи: — Читайте! Ви розмовляєте по-українському і, мабуть, є вчитель або що, — бо розбираєтесь у шкільних книжках!

Не сподіваючись такого звороту, Демідов зам'явся.

Василь узяв листа і прочитав на конверті:

„Від червоноармійця Семена Нечипорука”.

Потім, витягнувши з конверта лист, почав його читати.

Нечипорук описував свою подорож від хати до військової частини. А потім — шлях відступу перед німця-

ми, згадуючи деякі знайомі червоноармійцям станції та села. Писав про перший бій з німцями. Про бої на вулицях Харкова.

Припинивши читання, Василь мовив:

— Останнє — це родинна справа. Все далі стосується особисто до дружини та дітей...

— А ви нам ще раз перечитайте! — попросила хазяйка, — бо Микола читає так, як він уміє, а ви читаете зовсім інакше...

Василь продовжував:

„Моя дорога Оксано і мої милі діточки, відгукніться!.. Якби ви тільки знали, як я сумую за вами всіма. Були б крила, полетів би, щоб ще раз побачити вас, мої дорогі. Не знаю, чи вдасться...”

Дочитавши лист, Василь побачив сльози на очах хазяйки і дітей, і серце йому защеміло.

Ті троє, кинувши хазяйці слова потіхи: „Не журіться... чоловік повернеться... треба захищати ваше життя від ворога”, — залишили кімнату.

Василь, zostавшись з господинєю сам-на-сам, потіщав її словами іншого порядку: „Сльозами чоловікові не допоможете. А якщо він любить свою родину і свою землю, то не повинен захищати комуністичний лад. В тих листах, що ви будете писати до нього, не треба прикрашувати свого життя, — пишiть йому все так, як воно є!

Розмовляючи, він наводив приклади злиденного життя колгоспників свого району. Говорив про сім'ю свого батька.

Розчервонілого і говіркового застав його Демідов, повернувшись до хати.

✱

Приїхавши зі штабу дивізії, Гнугенко випив п'ятсот грамів горілки і поклався спати. А Сомов викликав до себе командира взводу розвідки і розмовляв з ним. Розпитував, в яких місцях Кагановичів були розвідники, з ким говорили, тощо.

Майже весь наступний день Сомов знов займався взводом розвідки. В наслідок цього був змінений командир взводу і усунуено двадцять розвідників. Вночі розвідники зі своїм новим командиром пішли знов у розвідку.

На світанку вони повернулись і привели з собою „язика”, тобто живого німецького вояка. Від нього командування дізналося, що полк розігнали двадцять автоматників, які залягли на горищах та дахах будинків виселка. Від нього командування дізналося також про те, що в Кагановичі прибувають свіжі німецькі частини.

У зв'язку з цим командування дивізії поставило перед полком Гнутенка завдання оволодіти Кагановичами. Полк готувався до наступу.

Ввечорі комбат викликав до себе Веклічева. Той, повернувшись від комбата, вів розмову з командирами взводів та роїв. З наказом командира роти про те, що всі мають бути готові, щоб вийти вночі з Дмитрівки, командири роїв обійшли червоноармійців по хатах. Наказували їм негайно кластися спати — набиратися сил.

Василь ліг, але не спав. Думки про зустріч з німцями, про перехід на їхній бік не давали йому спокою...

*

О третій годині ранку друга рота залишила Дмитрівку.

Зв'язавшись з іншими ротами батальйону, вона пішла в напрямку Кагановичів.

В міру наближення до виселка, якийсь внутрішній голос непокоїв Минця дедалі більше.

„Невже не вдається?” — говорив він сам до себе...

По черзі приземляються відділи батальйону. Німці обстрілюють наступаючих. Гримлять з обох боків гармати, таракотять кулемети, тріщать автомати, розтинаються гвинтівкові постріли...

Ланцюги полку півколом оточують Кагановичі. Друга рота третього батальйону залягає недалеко від околиці, готуючись до атаки...

— Невже не вдасться? — шепоче Василь і поглядає на Демідова, — чи не догадується той про його намір.

При криках „ура” на правому фланзі його серце тривожно б’ється.

На команду він разом з іншими кидається в атаку. Разом з іншими біжить, стріляє і залягає, досягнувши перших будинків. Готуючись до повторної атаки, Василь не покидає своєї думки...

Німці переходять в контратаку і, посиливши тиск на лінію третього батальйону, тиснуть другу роту назад. Під кулеметно-автоматним вогнем ворога друга рота відступає.

Відходячи, Василь дивиться на побитих та поранених і йому хочеться залягти поміж ними. Але збоку, коло нього — Демідов, і він змушений відступати і відстрілюватись. Надія його на перехід до німців загасає...

Посилений вогонь на флангах примушує другу роту квалливо відступати. Василь бачить поруч себе Демідова і Снігірьова. Уривками до нього доходить їхня розмова:

— Попасти з бійцями в полон є рівнозначно смерті! — каже Снігірьов.

— Так, — підтверджує Демідов.

Від їхніх слів у Мишці знов воскресає надія на німецький полон. Але надія знову зникає, коли німці на половині дороги до Первомайки спиняються...

Через пів години третій батальйон виводив свої відділи з-під вогню противника. А ще через годину друга рота входила в Дмитрівку.

Після перевірки бійці розійшлися по хатах.

Переступивши поріг хати, Василь побачив Мар’янку, яка кинулась йому назустріч. Ухопивши її, він притиснув її до себе так міцно, що передомив уламок гребінця ще надвоє...

✱

Полк відійшов від Кагановичів з великими втратами. Другий батальйон, попавши в пастку, загинув майже

цілком. З неї вирвався з невеличкою купкою бійців комісар полку Сомов. Його і тих відданих партії бійців, що пробилися крізь стіну німців багнетом та гранатою, поздорвляли. На них складено список для нагороди.

По ротах та батальйонах складалися списки і на інших, що відзначились під час наступу на Кагановичі. Демідову було оголошено подяку по полку.

Крім цього, Демідова було призначено парторгом роти — замість вибулого під час бою парторга.

Нова посада вимагала від Демідова у вільний від зайнять час відвідувати членів партії, провадити з ними бесіди або йти до політрука чи до комісара.

Це було корисно і для Минця, і для двох інших червоноармійців, що жили в хаті Нечипорука. Ті двоє мали можливість безконтрольно відлучатися з хати. А Василь частіше залишався разом з родиною Нечипорука.

Хто жив радіощами і печаллями свого народу і в кого відняли таку можливість та заборонили говорити про ці речі, — той зрозуміє, чому Василь так швидко зріднився з родиною Нечипорука. Чому він так охоче розмовляв з хазяйкою та її дітьми, не таючи від них майже нічого.

Той, хто знає злиденне, безправне життя колгоспників України, той зрозуміє, чому родина Нечипорука поставилася до Василя з пошаною та любов'ю. Його розповідь про життя інших колгоспників знаходили теплий відгук у серцях родини. Василь бачив це і, виконуючи військові обов'язки, весь вільний час віддавав родині. З нетерпінням чекав на момент, коли Демідов залишить хату.

*

На столі горіла голуба, з восьмилінійним склом, лампа. Микола писав листа батькові. Мати диктувала йому. Минець сидів поруч Миколи, тримаючи в руках статут військової служби...

В такому становищі застав їх Демідов, повернувшись від політрука.

— Далі? — звернувся Микола до матері — після того, як з появою Демідова наступила була павза. Мати продовжувала диктувати:

„Минулого тижня ми зарізали порося, бо годувати його не було чим.

Шукаючи дерти, мати обходила всі села поблизу. Потім „вдарилася” аж до Ставропільську. Шість днів матері не було дома, а порося на четвертий день відмовилося їсти картоплю і вкрилося синіми плямами... Мати повернулася, виміняла пів пуда висівок. Та було вже пізно — порося вже зовсім нічого не хотіло їсти. Боючись, щоб воно не здохло, ми його зарізали, не дїждавшись Різдва. Сало було на ньому в палець завтовшки і сине. М'ясо теж було синє... Так, що спочатку ми його боялися їсти. Потім сказали: „Якщо помремо, то всі разом!”... Але, слава Богу, нічого з нами не трапилося, і ми надіємось відсвяткувати Різдво Христове з м'ясцем та сальцем!...

— По-моєму, не треба батькові писати про такі речі! — втрутився Демідов, — йому потрібно писати таке, що підніматиме його військовий дух... Ти б допоміг хазяйці у складанні листа! — сказав він, звертаючись до Минця.

— В родинні справи я втручатись не можу, та й боюся, що нароблю політичних помилок. Хазяйка може сказати, що в складанні листа їй допомагав червоноармієць Минець. Нащо ж мені брати на себе відповідальність?..

Хазяйка теж загарячилась і після слів Минця звернулася і собі до Демідова.

— А про що ж чоловікові писати?... Може, про те, що господарство колгоспу вивезли, а ми не забезпечені хлібом?...

— Війна потребує мобілізації ресурсів — треба відмовити собі й допомогти державі.

— Та ми весь час допомагаємо — у нас беруть, нас не питаючи!

— Як так?!

— А так! — розпалилась хазяйка, — до колгоспу закликали і сказали, що на добровільних засадах. Ми здали і конячку, і корову — змушені були здати. Тепер колгосп зліквідували. У нас не запитали, чи ми згодні були віддати корову державі, чи ні?! За коня говорити не доводиться — нам з ним не впоратись. А молоко дітям дуже потрібне, бачите, які змучені?

Василь мовчав. Радів, що хазяйка сміливо виговорила Демідову все те, що накипіло в неї на серці. А також і тому, що він, Минець, був моральною підтримкою для неї.

Демідов не відступав від хазяйки:

— Заспокойтесь і зрозумійте, що нам треба подолати борога, що це є основним тепер і що для цього потрібна жертвовність усього населення. Після перемоги заживемо краще!..

— Кутя буде, та нас не буде! — мовила хазяйка, уриваючи розмову і подаючись на піч.

— Бач, яка твоя землячка! — сказав Демідов, звертаючись до Минця.

Василь нічого йому не відповів і мовчки, з радісним серцем лягав спати...

Прокинувшись вранці від слів хазяйки: „Гляди ж, синку, якщо небезпечно, то краще повертайся додому”, — Василь побачив, що Нечипорукова виряжає кудись сина. Той тримав під рукою мішок.

— Отаке життя! — мовила хазяйка до Василя, — замість сказати хлопцеві: не бери! гріх! це чуже!, мати посилає його красти вугілля — бо іншого виходу нема!

— А що ж нам, замерзати взимку? — мовив хлопець, — хай дають, тоді не будемо красти!

— А як застрілять? — сказав Демідов, теж прокинувшись.

— Не застрілять, бо ми зносимо в рів потрошку. На-

носимо, скільки потрібно, тоді складаємо в мішок і несемо! — сказав, виходячи з хати, Микола...

Після його відходу запала тиша. Залишаючи кімнату, Василь помітив на лиці хазяйки неспокій.

*

На політзайняттях Минець зустрівся з Снігирьовим. Це була перша зустріч після другого невдалого походу на Кагановичі.

В політрукові не залишилося і сліду від того Снігирьова, що, відступаючи, боявся попасти в руки німців. Тепер він був у повній величі політрука роти. Впевнено, знаючи, що йому до цієї теми підступних питань не поставлять, він починав політзайняття.

— Сьогодні ми повторимо тему „Дисципліна в червоній армії! — сказав він.

Вступ почав він здалека: говорив про дисципліну взагалі. Говорив про дисципліну на виробництві. А почавши про дисципліну в червоній армії, він наводив конкретні приклади порушення дисципліни в другій роті, підкреслюючи, як це відбувається на її боездатності.

Закінчивши, політрук наказав Демідову повторити основну частину теми. На половині він спинив його і почав ставити питання іншим.

Після відповіді Мишця політрук сказав: „Замкненість або нетовариські взаємини між червоноармійцями відбуваються негативно на груповій дисципліні. Ми боремося за нашу соціалістичну батьківщину і в цій боротьбі повинні віддавати життя один за одного. Ідучи на бій з ворогом, кожний з нас мусить бути впевненим, що товариш збоку не підведе!

Василь знав, що ці останні слова політрука стосуються головно до нього. Він був певний, що Демідов переказав політрукові про його політичну пасивність при розмові з хазяйкою про лист. Але на цей раз Василь не вийшов з рівноваги. Сьогодні вони не мали серйозних підстав причепитися до нього, а завтра — в умовах

передової позиції — він міг опинитися в значно кращому становищі, ніж вони...

Зогрітий почуттям моральної переваги, Василь ввійшов до хати. Побачивши Мар'янку, він ухопив її і, ставлячи на лаву, з запалом сказав:

— Читай вірш про Завірюху*), Маря'нко, читай!

Дівчина дивилася сумно.

— Що таке? Що трапилося? — запитав він тривожно.

На печі він побачив хазяйку, яка схилилася над сином.

Розпитавши, дізнався, що хлопця ввіймали з вугіллям по дорозі.

— Його так налякали, що він тяжко захворів і ледве дійшов додому, — мовила хазяйка.

Декілька хвилин Василь дивився на вкритого латаною ковдрою сина і на зажурену матір.

Готуючись іти на вечерю, він знов поглядав на піч. Йому хотілося швидше відбути вечерю і чимнебудь допомогти Нечипоруковій.

По вечері Демідов написав донсення і пішов з хати. Двоє червоноармійців вийшли вслід за ним. Василь піднявся на піч подивитись на хворого.

Хазяйка сиділа заплакана, не зводячи очей з сина.

— Йому дуже важко, не дай Боже — помре! — мовила вона. Василь дивився на палаючого вогнем хлопця.

— Ні, Микола не вмре! — сказав він для потіхи, — він ще буде говорити з нами. Одужає і буде надійною опорою для своїх батьків.

— Дівчина хоче їсти, — мовила хазяйка, — треба зварити картоплі, а я не можу його покинути, бо він зриває з себе ковдру і може впасти з печі!

Василь зліз з печі і заходився кувоварити: варив картоплю, варив м'яту для хворого...

*) Завірюха — вірш 1-ої кляси.

Повернувшись до хати, троє його співмешканців усміхнулися, дивлячись, як Василь порастеся.

Він не звернув на них уваги. Боявся тільки, щоб його може викликати командир рою. Подав на піч картоплю, окріп. Чекав, сидючи на лаві, чого ще попросить хазяйка. Поклався спати він останнім...

Піднявшись дуже рано, він побіг до клуні по дрова: хотів запалити плити перше, ніж прокинуться інші червоноармійці.

Вскочивши прожогом до клуні, він зачепився правою ногою за залізний обруч, а лівою втрапив у миску без дна.

Спинившись, він вирвав з землі половину обруча. Розглядаючись навкруги себе, побачив пошкоджені горщики, чайник без носика, каструлю без вуха, самоварну руру, в якій іржа проїла величезну діру, і купу зв'язаного ганчір'я.

— Рештки минулої розкоші! — подумав він. — Колгоспний лад притупив інтерес людей до свого власного господарства; вони дбають тільки про те, щоб не голодувати! — Набрив дров і вийшов з клуні з думкою викинути з неї все, не потрібне хазяйці.

Повернувшись після зайняття і довідавшись від хазяйки, що Миколі легше і що вона може відійти від нього, Василь зараз же почав робити порядок у клуні. Закінчив він прибирання після вечері і входив до хати з таким настроєм, наче зробив порядок у власному господарстві.

Цього вечора він ліг спати раніше. Знаючи, що хазяйка проведе безсонну ніч коло сина, він хотів вранці запалити плити...

Прокинувшись, Василь побачив хазяйку вже на ногах. Вона дякувала йому за виявлену опіку і радила ще спати.

— Миколі краще! — мовила вона, вказуючи на сплячого сина — а як я була злякалась!... Я така рада!

Прокинувся Демідов і мажорному настроєві хазяйки був покладений кінець.

Піднялися двоє інших червоноармійців.

Починався вояцький день...

*

Ввечері, коли трое червоноармійців лягли спати, а хазяйка з Мар'янкою подалися на піч, Василь писав. Писав військовій вправі і згадував Миронівку...

Почувши шепіт хазяйки, він подивився на піч і побачив, як хазяйка молилася над сплячим сином.

Побачивши це, він не міг далі писати. Встав з-за столу і впав на свою постіль на лаві.

Уткнувшись лицем у скатку*), він шепотів:

— Моя рідна мати... моя мати...

Пройшло кілька хвилин, і з печі почувся голос господині.

— Василю, загасить світло!

Відповіді не було. Думаючи, що він заснув, вона злізла з печі.

Перехрестивши Минця, загасила лампу і тихенько пішла до дітей.

Після двотижневого перебування в Дмитрівці Василь однієї ночі мусів попрощатися з родиною Нечипорука.

Хазайка висловила йому всі свої сердечні побажання. Мар'янка вчепилася йому за шию і звільнила її лише після поцілунку. Микола вийшов з ним на вулицю.

— Гляди ж, за листівку нікому не кажи. І матері не говори, шепнув Василь. Потім пішов до свого рою. Микола стояв і дивився, поки взвод не зник йому з очей.

Крокуючи, Василь думав про можливу зустріч з родиною Нечипорука, про листування з нею...

Пройшовши коло протитанкових ровів, частоколів та дротяної огорожі, взвод увійшов у балку. Звідти, пригинаючись або переповзаючи, змінював червоноармійців першого батальйону.

*) Скатка — назва для військової шинелі, коли вона відповідним способом згорнена.

Освітлюючи підходи до окопів простими та висячими ракетами, німці обстрілювали переповзаючих червоноармійців. Вісім бійців другого рою вже дісталосся до призначеного їм окопу. З їхньою появою рій, що там був, залишив окоп.

Минець з Демідовим, як „вірні соратники”, знаходяться поруч. Командир рою дає їм вказівки. Вони займають місця для обстрілу противника. Відповідають на постріли.

Німецькі кулі вдаряють у стінки окопу, торохкотять, падаючи рикошетом, по залізній покрівлі окопу...

Через пів години надійшов командир взводу. Він попередив, щоб уночі не спали і не виходили за земляний вал.

— Там мінне поле і на ньому загинули три бійці! — каже він.

— Тепер? Люди нашого взводу? — запитує Василь.

— Це трапилось ще до нашого приходу, — відповів командир взводу і продовжував інструктаж. Потому пішов.

Зараз же після його відходу Демідов зауважив Минцеві:

— Перший раз почув, що ти цікавишся людьми нашого взводу.

— В тій мірі, в якій це дозволено рядовому червоноармійцеві. — відповів Василь.

— А на головне ти, мабуть, не звернув уваги.

— На що?

— На те, що не можна ходити за земляний вал.

— Звернув! — відповів Василь і подумав: „Насідай, насідай! Я тобі віддячу!”

Розмова припинилась. Василь стріляв, відповідаючи німцям...

На протязі ночі постріли з боку німців були рідкими. Вранці вони послали обстріл. Не зважаючи на те, бійці другого рою по черзі відпочивали.

Посилений обстріл продовжувався до обіду. Але, як настав обідній час, противник майже зовсім припинив вогонь і стріляв тільки по видимих цілях.

Минцеві з двома бійцями наказано було принести обід для всього рою.

По виході з окопу вони поповзли до балки, де була польова кухня. Одержавши обід, Василь пішов з трьома котелками, позад двох бійців, посланих з ним.

Давши їм можливість відповзти далеко вперед, він поповз сам, відхиляючись до земляного валу.

Спинившись коло валу, дивився на дротяну, розміщену в шаховім порядкові загороду, на доріжку коло валу і сліди ніг на ній....

Раптом він весь перетворився в слух, поглядаючи на той край доріжки, де вона вела в яр.

Побачивши розвідника, який виходив з яру він ухпив котелки і пішов до свого окопу.

Обідаючи, він роздумав над попередженням командира взводу і непомітно мацнув себе за пояс штанів, де була зашита німецька летючка — перепустка...

Ввечері до окопу зайшов Снігірьов і запитав, хто під час обіду заходив за земляний вал.

Відповіді він не одержав. Виходячи з окопу, він кинув зір на Минця....

Пройшов той час, коли політрук міг впливати на Василя. Тепер він спокійно витримував його погляд...

*

На третій день по зайнятті окопів другою ротою, її бійці почали вивчати військову справу та політику. Вивчали по книжці советський кулемет, розбирали автомат та протипанцерну рушницю. Політрук провадив короткі бесіди.

Окопи відвідували також комісар батальйону та інструктори пропаганди з політвідділу дивізії.

Разом з іншими Василь вивчав військову справу та політику. Неподібно до інших, він чекав дня, коли його пошлють по обід.

Прийшла знов його черга. А разом з нею і розчарування: на старшого групи командир рою призначив Демідова.

Несучи обід, Василь мав позаду себе наглядача. Що ж, треба терпеливо ждати, поки знов не трапиться підхожий випадок.

Обідаючи, Василь дивився крізь щілину на темніюче небо.

— Густі хмари находять! — сказав боець зліва.

— Зовсім заволокли сонце, — мовив Василь.

— Ці хмари розвіє вітер, а ті німецькі хмари, які нависли над нашою вітчизною, повинні розігнати ми самі! — вставив Демідов.

— Це ясно! — підхопив Василь, — про ці слова товариша Сталіна нам говорять комісари, інструктори пропаганди, політрук; кожний червоноармієць зобов'язаний пам'ятати це!

Мабуть' Демідов не знайшов, що сказати Минцеві, бо почав розмову з іншими...

По обіді Василь поклався, щоб дві години поспати, і швидко заснув.

Його, втомленого, не турбували рідкі постріли німців і двох червоноармійців, які відповідали їм з окопу. Не кажучи вже про розмову тих чотирьох, що вивчали в окопі ПТР.

Протягом першої години, поки не пішов дощ, Василь міцно спав. Коли ж дощ затарабанив по даху, він зіскочив зі свого місця і втупив очі в бійця коло щілини. Той усміхнувся і запитав:

— Мабуть, думає, що вже німці в окопах. Що так сполохано дивишся?

Побачивши, що Демідов, зайнятий вивченням зброї, не дивиться на нього, Василь сказав:

— Приснилося, що міліціонер районної міліції прийшов по мене вночі і застукав у вікно хати!

Зідхнувши, Василь міг знов — досипати визначений йому для відпочинку час.

*

Дощ лив безперервно дві години, а по десятих хвилинах павзи пішов знов. Бризки дощу підскакували в калюжах, яких було багато і по полю, і по дорозі.

Під дощем до окопів другої роти третього батальйону йшов інструктор пропаганди. Крім бесіди наміченої за пляном, він мав завдання обслідувати ночні пости.

Сто грамів горілки, випитої за обідом у дивізійній їдальні, і склянка, випита у комбата, підняли його настрої. Він не обходив маленьких калюж: переступав їх або просто ступав по них. Набираючи воду через халяви в чоботи, він дістався до окопів другої роти. Після візиту командирові роти інструктор пішов бесідувати з бійцями. Ходячи по окопах, він розпитував про накази Сталіна, контролював обізнаність з інструкціями, які були спрямовані безпосередньо до бійців. Перевіряв, чи вивчають червоноармійці зброю.

Вночі, коли дощ ущух, коли кулі дзенькали рідше і почав викрикувати сич, інструктор пропаганди, разом з командиром взводу, пішов перевіряти пости.

Ідучи поза земляним валом, вони ввійшли до сторожового окопу. Звідки, перевіривши пост, пішли до другого сторожового окопу.

Інструктор пропаганди хотів сказати супутникові щось відносно сича, коли ззаду, як кішка, на них накинувся три німецькі розвідники і, не давши їм опам'ятатися, обезброїли. Інструктора пропаганди повів один з розвідників, скеровуючи йому в спину пістоля. А командира взводу, що опирався, намагався звільнити рота та крикнути, прокололи багнетом.

Півгодинна відсутність командира взводу примусила його замісника піти на розшуки.

Недалеко від передового посту він знайшов командира взводу, тяжко пораненого.

Ранком бійців другої роти облетіла звістка про смертельне поранення командира взводу і про захвалення німцями інструктора пропаганди.

Бійці жалкували за командиром взводу, говорили про інструктора пропаганди. Василь не залишився осто-

ронь. Серед інших чувся раз-у-раз і його голос: „Шкода такого!” „Відданий був партії Леніна-Сталіна всією душею”. „Саме пройшов добру сталінську школу і вмів іншим передати свої знання”. „Виковувався в сталінській кузні, мабуть, не один рік!”

Цими фразами він мав на меті відхилити від себе підозріння з боку Демідова та політрука.

*

У зв'язку з захопленням інструктора пропаганди, начальником політвідділу скликав нараду комісарів та політруків полку. Він говорив про слабкість сторожових постів. Пов'язував цю подію з недостатньою пильністю політичного складу. Говорив про невміння заздалегідь виявляти тих, хто переходить до ворога з летючками.

— Не так давно на ділянці, де захоплено інструктора пропаганди, троє червоноармійців перейшли на сторону ворога. Можливо, що з їхнім переходом зв'язане також захоплення інструктора пропаганди. Отже — пильність, контролю червоноармійців та населення, ретельне розшукування розкиданих німцями летючок! — закінчив начальник політвідділу.

Комдив скликав нараду командного складу.

Він теж говорив за захвачення німцями інструктора пропаганди. Висловлював також своє незадоволення розвідкою:

— Дивізійна, і полкова розвідки діють дуже слабо! — сказав він — від часу захоплення в Кагановичах „язика” розвідки майже не мають успіху!

Після наради він залишив ще Гнугенка та Сомова. Говорив з ними про розвідку боєм на ділянці третього батальйону...

На світанку почалась артилерійська канонада, і перша рота, вибивши німців, зайняла їх передові окопи. Але контратакою ворога була незабаром викинута з них. Після цього німці повели наступ на ділянці всього батальйону. Батальйон не витримав тиску і почав відступати.

Друга рота відходить через Дмитрівку. Кулі свистять над головою Василя, а думки його — коло родини Нечипорука. Ось їх подвір'я... Ось хата... Він кинув погляд на сіни: на порозі стояла мати з сином. Вона хрестила його, тікаючого, а Микола розгублено дивився на нього...

— Вони вийшли, щоб побачити мене, — подумав Василь, і йому стало легше на душі...

Він біг. У відкритому полі, під свист куль і стрілен, уявляв собі родину, яка молить Бога за його життя.

Зайнявши Дмитрівку, німці далі не пішли. І довгий час на цій ділянці не робили ніяких значних військових операцій.

Незадовго перед Різдом вони повели наступ на Первомайку. Зайнявши її, почали тіснити полк до Ворошиловграду.

Командування дивізії подало полкові допомогу, і німці відступили до Дмитрівки знов.

Друга рота засіла в окопах, охороняючи підступи до Первомайки.

*

Прийшло німецьке Різдво. Німці святкували. На ділянці другої роти вони іноді посилали постріл або автоматну чергу. Відповідь з боку червоноармійців була теж рідкою. Здебільшого стріляли снайпери.

На перший день вони „зняли” двох підгулялих німців. Після цього німці повели міцний півгодинний обстріл з участю мінометів і вбили та поранили коло двох десятків бійців другої роти.

Німецькі вояки стали обережнішими: вони не появлялись на очі снайперам. Останнім за підстрелених німців нараховувались „очки”.

Протягом триденного святкування не було чути, щоб німці робили військові операції на ділянці 261 дивізії, до якої належав і полк Гнугенка. Не робили вони важливих військових операцій і на всьому східньому фронті.

В цей час німці були зайняті облогою Ленінграда та Москви. На Україні, коло Харкова, відбулася проба на-

ступальної здатності окремих частин червоної армії. Станція Лозова декілька раз переходила з рук до рук.

На політзайняттях у другій роті відмічалось піднесення боєздатності червоної армії. Говорилося, що населення обурене діями німців. Також говорилося про партизанський рух проти них.

Василь поглянув на місце, де була заштита летючка, і згадував її текст: „Ніяких репресій і забезпечення працею за фахом”... Він уявляв себе працюючим у земвідділі з тими службовцями, яких він залишив, ідучи в червону армію. „Німці не можуть бути такими, якими їх малює політрук... брехня це...! Сам політрук не вірить цьому, а передає цю брехню, бо його посада вимагає цього... посада й бажання вислужитись. Українські колгоспники підтримують німців”.

І в думках його вставало видиво: український уряд і українське військо...

*

Наступив лютець. З ним прийшли жорстокі холоди та вітри, які просто паралізують людей у незахищеному лісами Донбасі. Німці на ділянці другої роти зовсім покинули окопи і засіли по хатах, охороняючись посиленними патрулями.

До Нечипорукової хати вміщено чотирьох німецьких вояків. Оксана палить плиту від ранку до пізнього вечора. Не шкодуючи того вугілля, що його з великими труднощами добував син. Вона куховарить для вояків. Готує для них каву і вночі, коли їм треба йти на пост.

Трое з них поводяться з нею непогано. А четвертий, Карл, що розпитував її про чоловіка, ставиться до неї недобре.

Сьогодні вже від ранку він був не в настрої. Слухаючи, як риплять від морозу двері, він кидав на них нервовий погляд. Кулився, дивлячись на завірюху під вікном. Побачивши, як вітер, ухопивши сніг, закрутив його, поніс і з силою кинув об стріху хати, він обернувся до своїх товаришів з таким виглядом, наче він розкусив хинну пілюлю, і мовив: „Зау веттер!”

Потім відвернувшись від товаришів, буркнув хазайці:

— Давай катушку!*)

Оксана розгублено подивилась на нього і подала йому катушку ниток.

Карл визвірився. Кинувши їй в обличчя нитки, почав її бити. Поваливши додола, копав під боки то лівою, то правою ногою. Оксана кричала і благала.

Інші вояки відтягнули Карла. Один з них приніс з сіней картоплі, і Оксана, піднявшись, почала чистити її.

Витираючи сльози, вона дивилась на сина та доньку, що плакали, і на вояка, який, тримаючи в одній руці картоплину, а в другій нитки, питає, як вони зветься...

*

Вночі ще сильніше ревів вітер і ще лютіше крутила хуртовина. В цей час Гнугенко готував взвод розвідки добувати „язика”.

Була друга година по півночі, коли розвідники вийшли з Первомайки.

Теплий одяг, валянки та капелюхи захищали їх від холоду. А горілка зогривала їх з середини.

Ідучи маленькими купками на дистанції, при якій можна було мати зв'язок в умовах хуртовини, вони дісталися до невеличкої балки, що лежала коло села, недалеко від проїжджої дороги.

Тут взвод спинився. Від нього відокремилосся п'ять осіб на чолі з командиром взводу.

Вони підповзли ще ближче до дороги і, відшукавши ями, залягли в них...

По дорозі, наближаючись до розвідників, ішов парний патруль. Розвідники підготувалися до сутички з німцями. Але патруль пройшов повз них.

— Даймо їм раду багнетом, бо живими ці не здадуться! — сказав командир надійному розвідникові поруч нього, і вони поповзли навздогін за німцями.

*) Німець мав на увазі, треба гадати, бараболю, що по-російському зветься «картошка».

Підскачавши ззаду, встромили багнети їм у спину. Ті попадали.

На знак командира до нього підскачило троє розвідників. За його наказом, двоє потягли забитих у ярок.

Потім командир з трьома розвідниками попрямував до хати Нечипорука.

Перелізли через тин, вони ввійшли до клуні. Вийшли з неї після того, як двоє з них передяглися в німецьку одежу.

Розвідники обережно підійшли до хати. Один з них наблизився до вікна і, постоявши з п'ять хвилин, відступив своє місце другому.

— Один з чотирьох німців прокинувся, — доповів він командирові.

— Поліз на гіч, — додав другий.

Командир підійшов до вікна сам. А по хвилині відскачав і потягнув за собою розвідників до клуні.

Крізь щілини вони побачили поспішаючу до клуні жінку; за нею з ліхтарем ішов німецький вояк.

— Підготувитись, — прошепотів командир.

Притулившись до передньої стінки клуні, розвідники чекали. Пропустивши Оксану, один кинув в очі німцеві дрібної махорки, а другий схопив його за горло.

Поваливши німця, розвідники заткнули йому рот ганчір'ям і зв'язали. Все було зроблено швидко і чітко...

Оксана, заскочена, розгубилася. Почувши голос командира: „Кінчай з жінкою!”, широко розкрила очі...

Побачивши розвідника з гвинтівкою, який зробив крок до неї, щоб виконати наказ, вона скрикнула.

— Що ви робите? — Вона відхилилася, щоб уникнути вдару. — Залиште для ді...

Розвідник пронизав її багнетом, і вона не докінчивши слова, впала. Інший розвідник повернувся з двору і сказав, що прохід у тину зроблено.

За хвилину чотири постаті залишили клуню. Холодний вітер вдерся у відчинені двері і висвистував над тілом забитої жінки...

Розвідники з „язиком” приєдналися до залишених у балці, і командир взводу повів їх назад.

Прокинувшись, Микола чекав на повернення матері. Почавши хвилюватись, він збудив німців. Ті кинулися до клуні, але було вже пізно...

Тіло жінки вкрилося снігом. Це свідчило про те, що розвідники побували тут досить давно...

*

Вдень половина вояків третього взводу прийшла до хати погрітись і відбути навчання. Як тільки їхні, сковані холодом члени відійшли, вони почали жваво розмовляти. Василь підійшов до купки, де розповідалась якась новина, і прислухався.

— Прибігла спочатку вона, а за нею розчервонілий німець, — деталізував оповідач. Василь зацікавився більше....

— Його розвідники вмить обступили, — продовжував оповідач, — а їй, „бідній”, не довелося зробити того, чого вона хотіла, а покуштувати багнета!

Всі засміялись. Минець насторожився.

— Де це відбулось? — запитав він.

— Та в Дмитрівці, В крайньому від Первомайки подвір'ї, — відповів розвідник.

— Цього не може бути! — вирвалось у Василя.

— Бачиш, сталося! Хоч, може, ти цього і не хотів би, — сказав, усміхаючись, Демідов.

— Чого ти смієшся? — запитав збуджений Василь, — хіба ти не знаєш цієї жінки?

— Знав, що вона не була советською патріоткою. А тепер знаю, що вона була розпусна... що вона зв'язалася з ворогом нашої батьківщини!

— Не була патріоткою через те, що їла м'ясо хворого поросяти.

— Достойні тебе пояснення наводиш, товаришу Минець...

Василь намагався сьак-так затушити свою невдалу фразу. В цей момент увійшов політрук.

Привітавшись, він оголосив: „Сьогоднішньою темою наших політзайнять буде: збереження військової тайни!”

Почавши зайнаття, він говорив, як Сталін попереджає про дію ворога. Сказав, що розкриття військової тайни буде, наприклад, те, якщо червоноармійці забагато говоритимуть про захоплення „язика”.

По закінченні зайнять політрук узяв у Демідова доносення. Читаючи, він поглядав на Минця.

Відчувши на собі колючий погляд політрука, Василь гірко всміхнувся. Відійшов у куток і, відвернувшись, щоб не бачити неприємних очей, чекав на виклик для спеціальної розмови.

Політрук пішов. Потім вивчали балістику. Відкинувши гордо голову, Василь сидів коло Демідова і дивився на дошку, на якій командир взводу викреслював схеми розсіювання куль. Дивився, силкуючись відігнати від себе образ Оксани...

Вийшовши, після занять із хати, бійці вже не розмовляли про подію в Дмитрівці. Це було наслідком лекції політрука. Василь ішов і думав над тим, чи вдасться йому відкрити Миколі військову тайну про смерть матері.

Сидячи в окопі, він уявляв собі всю родину. Уявляв сиріт. Їх горе і плач.

Червона армія зробилася йому ще чужішою. Ще більш зросла в нього злість проти політичного складу — вихователів сталінських патріотів. Тяжко було йому сидіти в окопах — його тягнуло до дітей-сиріт. І коли на третій день після захоплення „язика” було оголошено про наступ на Дмитрівку, серце Василя забилося...

Слухаючи гарматні сальви, він з нетерпінням чекав команди на вихід з окопів. Йому не було холодно. Він горів.

Після артилерійської підготовки рота пішла в наступ. Заклацали затвори гвинтівок, посилаючи постріли. Заторохкотіли кулемети...

*

Німці відступали в порядку. Третій батальйон посувався вперед. Друга рота наступала прямо на Дмитрівку.

Василь побачив околицю Дмитрівки і знайому йому хату. Він перебігав, не чуючи під собою ніг. Потім залягав і стріляв. І знову зривався з місця і біг.

Ось уже пам'ятна йому клуня, хата...

Опанований однією думкою: залишитися живим і побачити сиріт, Василь не помічає, як вибувають з лав бійці, командир взводу і також командир першого рою, якому куля пройшла крізь шинелю і дряпнула плече.

Бадьора команда нового командира взводу відповідала його бажанням і він рвався вперед...

*

Виконавши своє завдання, батальйон закріплювався. Ущухали рушничні постріли і клекіт кулеметів. Друга рота йшла на відпочинок у Дмитрівку.

Бійцям увижалися теплі хати з привітними господарями. Василь горів бажанням побачити Миколу і його малу сестру...

Опинившись у відведеній для трьох червоноармійців хаті, Василь швидко звільнився від зброї та іншого спорядження. Через п'ять хвилин він уже стояв перед командиром рою.

— Дозвольте відвідати близьких знайомих! — мовив Василь.

— Пів години вистачить? — запитав з посмішкою командир.

Від посмішки командира Василеві стало боляче. Недоречним був натяк командира — йому було не до любовців... Але, переборовши себе, Василь усміхнувся теж і відповів: „Вистачить!”

Одержавши дозвіл, він вискочив з хати. На вулиці побачив малого Миколу. Він обняв хлопця, кажучи:

Я знаю, матері вже нема!

— Мар'янка дуже плакала і тепер плаче...

Василь, не слухаючи далі, випустив хлопця з обіймів і швидко пішов. Микола мусів мало не бігти за ним.

Ось і знайоме подвір'я. Колодязь, тин, хата — все це було йому таким близьким, як і те, що він покинув там, у Миронівці.

Надавивши клямку, він ввійшов у сінці і відчинив дверці до кімнати.

Тут його чекало заплакане дівча. Воно обвило його шию своїми тонкими ручками. Мар'янка нервово здригалась. З очей Василя скотилися сльози...

Потішивши Мар'янку, він пішов до клуні. За ним услід ішов Микола.

Відчинивши двері клуні, Василь подивився на те місце, що йому мовчки показав хлопець. Мовчав і Василь. Потім зачинивши двері, він разом з Миколою пішов з двору...

*

Червоноармійці другої роти ходили по селу. Дивилися, як здіймали німецькі таблички з написами. Говорили про це, нове для них явище: „Німецький вояк не буде, побоюючися, що видає військову тайну, розпитувати, де знаходиться штаб або господарча частина: таблички самі доведуть його.”

Багато червоноармійців виглядало задоволеними, деякі мали веселі обличчя. Не поділяли їхньої зацікавленості і радости червоноармієць Минець і дванадцятирічний Микола Нечипорук.

Василь слухав хлопця, з'ясовуючи собі обставини смерті його матері, і в свою чергу відкривав йому „військову таємницю”...

Вернувшись до своєї хати, Василь думав про дітей-сиріт. Обміркував, як він вимінюватиме за свої сто грамів горілки харчі для них. Думав про те, як Карл бив

матір двох дітей на їх очах, і злість піднімалася в його грудях. Зароджувався сумнів у гуманності німців. „Виходить, що в теревенях політрука була частка правди!” — казав він сам собі. — „А може це був окремих випадок, і, якби начальство дізналося, то покарало б Карла” — міркував він далі. Сумнів розсіювався, і його тишила надія, що з переходом на бік німців він зуміє влаштувати Мар'янку коло тітки.

По двох днях німці повели наступ на Дмитрівку і витіснили другу роту. Вона зайняла оборону перед Первомайкою — на довгий час. І та, і друга сторона обмежувались перестрілкою.

В цей час у червоній армії було розпочато засновану на матеріялах пропаганду про знущання німців з мирного населення. Основними темами доповідей та лекцій було „вітчизняна війна” і „звірства німців на зайнятій ними території”.

З наближенням весни начальство почало готувати кадри для партизанських загонів. Червоноармійці нерідко були свідками розмов Демідова з тими членами комуністичної партії, яких готували для перекидання в тил німців і для утворення партизанських загонів.

Спостерігаючи це, Василь думав: „Так ось вони, повстанці проти німців з-посеред мирного населення... Ось у наслідок чого виникає злість німців і нагромаджуються нещасні жертви...” І престиж німців в очах Минця знов підносився. Знов оживала надія, що існує український уряд і військо. І він нетерпеливо чекав весни, щоб податися на бік німців...

*

На весні, коли німцям уже не заважали великі замети снігу, коли можна було вільніше рухатися і по дорогах; і по полю, вони повели на Первомайку міцний наступ.

Ввійшли в дію гранатомети, вони швидко вибили з окопів другу роту. Її бійці, розсіюючись, відходили від Первомайки.

Сальви „катюші” спинили німців і примусили відступити до Дмитрівки знов.

Червоноармійці другої роти повернулися до своїх окопів.

Після цього Снігірьов обійшов окопи: вів розмови з червоноармійцями про „катюші”, про їхній вплив на моральний стан німців. А за годину половина бійців другої роти залишила окопи і пішла в Первомайку дивитися на кінофільм.

В рудничій їдальні, де стояло авто кінопересув, їх зустрів політрук дивізійного клубу. Почекавши, поки бійці не розсілися по місцях, він почав промову. Поздоровив червоноармійців з успішною обороною своєї ділянки. Теж говорив про міць советської зброї і особливо „катюш”. Закінчивши тим, що армію провадить у бій надійний керманіч, який приведе народи ССРСР до остаточної перемоги, політрук оголосив, що демонструватиметься кінофільм „Розгром німців під Москвою”.

Затріскотів апарат кінопересувки, і на екрані появился оборонець Москви — генерал Жуков, потім — далекострільна советська артилерія...

По закінченні кінофільму політрук ще раз звернувся до бійців.

— Товариші червоноармійці! — вигукнув він. — В цьому кінофільмі ви бачили злочинства німців, а також боездатність червоної армії. Бачили нашу советську далекострільну артилерію.

— Сьогодні, ви на факті, переконалися в могутній дії наших „катюш” на ділянці вашої оборони.

— Кожний червоноармієць повинен усвідомити собі, що ми скоро будем громити німців так, як у свій час громили ворогів великі російські полководці: Александр Невський, Суворов і Кутузов. Розгром німців почався під Москвою, а закінчиться в Берліні. — Віддавши хвалу Сталінові, політрук відпустив червоноармійців. Виходячи з приміщення, вони говорили про жертви німецького насильства і терору.

Ідучи, Василь згадував покійницю Оксану та її дітей. Згадував жертви серед українського населення під більшовицькою владою. Ніким не згадувані жертви.

— І ті, і ці нам чужі, — думав він. — І ті, і ці завдають українському народові болю і мук.

З похитаною вірою в те, що німці надали прав українцям, повернувся він до окопу. Якийсь час йому проте здавалося, що українці можуть здобути собі право через своє власне військо...

*

Весна розв'язала німцям руки. Вони готувалися до наступу на східньому фронті. Червона армія скріплювала свою оборону, змобілізувавши майже все населення прифронтової смуги, яке здатне було рухатися.

В містах, виселках та селах постали дротяні заслони. Перед населеними пунктами роблено протитанкові рови і мінні поля.

Одночасно з членів та кандидатів партії інтенсивно добирали політичних керівників для перекидання їх у німецький тил.

Снігірьов та Демідов мали багато праці; вони провадили політичну підготову людей. Перевіряли їх, щоб не мати конфузу за них перед політвідділом. Комісари та інструктори пропаганди інструктували нижчий політсклад і тих, хто мав іти до партизанських загонів.

*

В червні місяці німці повели генеральний наступ. Червона армія відступала, руйнуючи військові і важливіші цивільні об'єкти.

Гнутенко поспішно повів полк у напрямку Ворошиловграду.

Побачивши охоплені полум'ям запаси вугілля, червоноармійці відчували, що ворог не далеко і що командування не надіється скоро повернутися назад.

Минець та Демідов ідуть поруч і по-різному переживають відступ: в очах Мінця світиться радісна надія, а в очах Демідова знати стриманий жах...

Німці почали обстрілювати відступаючий полк з гармат. Пішов дощ, утруднюючи пересування полку. Але діставшись до Ворошиловграду, червоноармійцям стало йти легше: тут дорога була брукована. Незначні втрати, постаючи від обстрілу з боку німців, не відбиваються негативно на порядковій відступу.

В місті червоноармійці спостерігають евакуаційний настрій. На одній з вулиць шикують цивільних чоловіків, щоб відправити їх у глибокий тил. Сержант НКВД подає команду:

— Партійці, два кроки вперед!... Ті виходять.

Подається нова команда, і цивільні крокують вслід за відступаючим полком.

Побачивши, що цивільні йдуть взводами позаду полку, Василь зідхає. Зір Демідова прояснюється. Мабуть, від почуття якогось морального задоволення.

Гарматні салви стихають. Полк прискорює ходу. Червоноармійці поспішають відходити, не звертаючи уваги на бадьорі плакати і категоричні накази Сталіна...

По виході з Ворошиловграду темп кроку уповільнився знов. Полк іде по розмитій дощем дорозі. Далеко спереду чути розриви бомб.

Помічається нервовість серед командного складу. Командири підганяють бійців. Ті напружують сили. Але йти по розм'яклій ґрунтовій дорозі і по полю стає все важче і важче.

Обоз відстає і затримує відділи полку. Командування призначає людей на допомогу обозові. Рої червоноармійців за чергою допомагають коням витягати повозки з трясовини.

Підходить черга і для другого рою третього взводу. Минець та Демідов підштовхують повозки.

Минець нічим не показує, що він бачить, як Демідов

обережно слідкує за червоноармійцями і їхнім настроєм. По ньому також було не помітно, що він готовий був у цей час розчавити Демідова.

*

Ворошиловград залишився далеко. Полк наближається до Старочеркаську.

Змучені, голодні коні ледве тягнуть повозки. Вибившись з сил, вони кінець-кінцем стають. Коням дають трохи відпочити, а потім знов женуть, одночасно допомагаючи їм.

Над'їхав начальник політвідділу. Спинивши авто, він висувається з дверцят і каже:

— Не забувайте про наказ товарища Сталіна — ніщити майно в крайньо безвихідному становищі!...

Сказавши це, він затріснув дверцята авта і від'їхав.

Червоноармійці підганяючи коней, налягають на повозки знов. З'їхавши в долину, повозки загрузли. Обслуговуючий взвод задержався. Ця зупинка нервує командира взводу і командира роти, бо полк іде вперед — поспішає перейти село, щоб не бути затиснутим у нім німецькими бомбардувальниками.

Налетівши, бомбардувальники відтяли від полку другу роту. І бомблять далі, поширюючи сектор бомбардування.

Інстинкт самозбереження примушує червоноармійців оглядатися назад, шукаючи захисту від вибухаючих бомб. А Веклічев наче збожеволів і кричить:

— На дистанціях по двадцять метрів за мною, вперед! — і біжить сам, не дивлячись, що за ним ніхто не побіг.

Збитий вибухлою бомбою, він падає. Червоноармійці розсіюються і під розривами бомб залягають...

Лежачи в ямці недалеко від повозки, Василь дивиться, як над ним знижуються скинуті з літака бомби. В момент розриву першої бомби він наче вростає в землю. Його обвіває вихор і обкидає земля. Розривом другої бомби його присипає землею...

Почувши, що вибухи віддаляються, Василь повернув голову в їх бік. „Далі я не піду”, — прошепотів він, і радісний струмок пробіг по його тілу... А за хвилину він почув поштовх. Пролунав голос Демідова:

— Швидше вставай, бо треба перебігти небезпечне місце до другого налету! Вслід за цим він почув команду Трухманова, командира третьої роти, що біг з горсткою людей, і, схопившись з місця, помчав за ним.

Перебігши з купкою людей небезпечне село, командир роти спинився, вибираючи напрямок. Потім повів на Ростов. За ним ішло сімнадцять червоноармійців.

*

На ростовському тракті військових частин майже не помітно. Тому Трухманов робить висновок, що головні сили пішли іншим шляхом; але вважає, що повертатися небезпечно і веде групу далі...

Наближаючись до Ростова, група бачить над його околицею появу поодиноких літаків. Потім бачить переправу через Дін, яка завалена трупами. Її бомлять літаки.

Підходячи до переправи, Трухманов наказує розсіятися і в павзах поміж бомбівками перебігати по одному через переправу.

Сам він перебігає перший. За ним по одному, через стогнучих поранених, перебігають червоноармійці. Демідов перебігає останнім.

Спинившись на п'ять хвилин у безпечному місці на околиці, група потім пішла вперед. Вже давалися знаки голод і перевтома. Трухманов прикликав до себе Демідова.

— Нам треба добути харчів, бо ми, голодні, не спроможні наздогнати своїх, — сказав він.

— Якщо німці нас відріжуть, ми утворимо партизанський загін, — каже Демідов. Трухманов подає команду, і група посувається вперед.

Бійці йдуть по два. Самотою, як замикаючий, іде Демідов. Він говорить двом переднім про утворення

партизанського загону. Ті нічого йому не відповідають.

Василь прислухується до слів Демідова і, не почувши солідарних з ним голосів бійців, усміхається: „Ці не погоджуються з тобою, а як я буду поруч тебе, то тобі утворити партизанського загону напевно не вдасться”, — думає він. При цім обертається і ловить на обличчі Демідова вираз розчарування. Від приємного самопочуття Василь забуває про голод і втому...

*

Сімнадцять зморених і голодних червоноармійців з також змореним і голодним командиром, пересікаючи одну вулицю за другою, підійшли до станції Нахічеван. Поблизу, в подвір'ях стояли купки людей. Коло охоронюваної валки вагонів стояли бочки з гасом.

Наблизившись, Трухманов запитав охоронника, яким чином можна одержати продукти.

— За дозволом одного з членів трійки: начальника НКВД або голови міської ради, або начальника станції, — відповів охоронник.

Взявши з собою Демідова, Трухманов пішов до начальника станції. За десять хвилин вони повернулись назад.

Трухманов дав команду рухатися і з помітною нервовістю в голосі додав: „Начальник станції без двох інших членів трійки на дозвіл не зважається”.

Головна група відходила від станції без надії в скорому часі наїстись. Її проводжали очима цивільні на подвір'ях і патрулі НКВД, що ходили по вулицях.

Трухманов ішов на чолі групи. На його лиці відбилася втома і жаль за втраченим часом.

*

Чим більше віддалялася група від станції, тим менше зустрічала вона цивільних людей. Патрулі затримували прохожих, які йшли в протівному групі напрямку (в бік наступаючих німців).

Вони спинили чоловіка в цивільному і повели в подвір'я. Звідти почулися один за одним два постріли. Ніхто з групи не показував, як він реагує на постріли в подвір'ї і на появу з нього тільки двох енкаведистів.

По виході на околицю патрулів уже не видно. Дехто з червоноармійців згадує про чоловіка в цивільному і про постріли.

Зацікавившись, як реагує на слова червоноармійців Демідов, Василь обернувся і подивився на нього.

Зустрівшись поглядами, вони обидва відвертаються. „Наступає час розплати, підходить кінець сталінському патріотизмові”, — подумав Василь.

На околиці Ростова група ввійшла в завулок, завалений трупами. Звідси виднівся берег Дону. Дозволивши пошукати в побитих харчів, Трухманов пішов оглядати місце переправи.

Червоноармійці кинулися до побитих. Перевертали їхні речі. Але ніхто нічого не знайшов.

Лежачи серед трупів, щоб не бути поміченими німецькими літаками, бійці чекали на свого командира...

Повернувшись, Трухманов пояснив, що переправу перейти неможливо, бо її посилено бомблять літаки.

— Будемо шукати іншого місця для переправи, — мовив він і наказав іти врозсіп.

По виході з завулку група повернула ліворуч, у протилежний до переправи бік. Командир оглядає береги, шукаючи місця для переправи.

За пів кілометра від завулку, проти коси Трухманов спинив людей і наказав:

— Через цю косу будемо переправлятися на той бік.

— Утік! — вирвалося в Минця.

— Хто? — запитали в один голос і командир, і бійці.

— Парторг Демідов! — відповів Василь. Трухманов вилаявся на його адресу брутальною російською лайкою. Після цього наказав з зацілівлих у зруйнованих будинках дощок побудувати порон для речей та зброї.

Бійці прийнялися за роботу: одні приставляли матеріал, а другі будували.

Збудувавши невеликий порон, потягли його до берега. Тут наклали на нього зброю і, пороздягавшись, також свою одягу.

Залишивши коло себе одного з бійців, Трухманов наказав групі розсіятися вздовж берега і поодиноці переправлятися вплав на протилежний берег.

Василь поплив другим і, перепочивши на косі, дістався до берега.

Влаштувавшись у ямках, він і його товариш чекали на решту з одягом та зброєю. З коси відплив третій...

В цей момент появились два літаки і почали обстрілювати з кулемета та бомбити тих, що залишились на тому березі.

На очах Василя і його компаньйона горів порон і гинули їхні товариші...

Літаки полетіли геть. До берега приплив третій борець, і вони, трое голих, пішли.

Метрів за п'ятдесят від берега вони знайшли міліційське вбрання: штани та гимнастерки.

Залізиши в вирви, три бійці почали вдягатись. Замість взуття пристосували до ніг гамаші з поліційських штанів. Потім пішли в напрямку виселка, що виднівся перед ними, з надією добути там їжі.

Але з появою їх у виселку двері будинків зачинялися. На їхній стукіт та прохання вийти ніхто не озивався.

— „Проклята уніформа”, — лаявся Василь, вбачаючи причину такого прийняття в їх одяжі.

Переконавшись у тім, що їх тут не нагодують, вони покинули веселок і пішли по дорозі.

Попереду, кілометрів за п'ять лунали розриви бомб і видно було полум'я. Позаду чулися гарматні сальви і кулеметна стрілянина...

*

Піднявшись на схил дороги, трое бійців побачили село. А на половині віддалення від села, за декілька метрів від польової дороги, — військову повозку.

Вони навпростець постіпили до неї. Але раптом вийшов з-за хати їм назустріч німецький танк. Василь і його супутники спинилися.

Підїхавши, танк спинився теж, і з нього почулося: „руки догори!”

Бійці підняли руки.

З танка вийшов німецький вояк, обшукав їх і дивлячися з посмішкою на їхнє взуття, скомандував, вказуючи на крайню хату:

— Марш!

Три хлопці пішли до показаної німцем хати. Танк посунувся далі. А мучені голодом бійці, як тільки побачили це, знов повернули до повозки.

Підходячи, вони не звернули уваги на возія, що лежав горілиць, ні на коней, що один із них у передсмертній агонії закинув голову на шию другому; вони підскачили до повозки, бо почули запах харчів.

Стягнувши плащ-палатку, вони побачили хліб, цукор, консерви, концентрати, маргарину.

Забувши про наказ німця, накинулись на харч... З куском хліба в роті, Василь підійшов до возія і квапливо почав його роздягати. За пазухою він знайшов повний кисет махорки, а в кишені штанів — складаний ніж.

Кинувши ніж товаришам, він швидко передягнувся і підійшов до них. Віддав товаришам дві третини знайденої махорки і заходився їсти...

Заспокоївши голод, Василь усміхнувся і мовив:

— Нарешті!

— Наїлися! — підхопив другий.

— А своїх тепер не скоро побачимо — зауважив третій.

— Тепер я тільки й думаю, як дістатися до своїх; сподіваюся, що мені в цім допоможуть, — сказав Минець.

Розмовляючи, всі три робили торби з плащ-палаток. Потім наповняли їх продуктами. Крім того, набрали харчів за пазуху, в кишені.

Навантажившись, пішли. Проходячи коло возія, на декілька хвилин спинилися коло нього... Потім пішли до вказаної їм хати.

ПОЛОН

Коло хати зустрів їх німецький вояк. Обшукавши їх і наділяючи стусанами, він вштовхнув їх у подвір'я, де було повно таких, як вони. Василь дістав добре ногою в зад і поспішав за своїми товаришами...

Почин не поганий! — сказав один із трійки після того, як вони опинилися в гущавині людей.

— Нас оця проклята уніформа підвела! — мовив Василь.

З ним погодилися.

Вони почали шукати серед полонених своїх знайомих. Але, не знайшовши їх, вони посідали і приглядались, як приймають нових полонених...

Прислухаючись до несміливих розмов полонених, три товариші просиділи на подвір'ї дві години. Чекали дальшої своєї долі.

Потім усіх полонених перегнали в Ростов, де примістили на подвір'ї бувшої в'язниці.

*

Два тижні перебував Минець з двома своїми товаришами в ростовському таборі полонених. За ці два тижні він придбав котелок, ложку, баклажку*) і картуз (виміняв за махорку та продукти).

Німці на протязі цих двох тижнів давали тільки по літр^х води на добу на кожного. Голодні полонені крали овес з охоронюваної вояком коморі.

*

*) Баклажка — металева кругла вояцька пляшка в советській армії.

Пильнуючи харчів, товариші спали по черзі. При найменшій небезпеці всі три схвачувались, готові груддю захищати своє неоціненне добро.

З чуток вони знали, що полонених відправлятимуть в інший табір, і з нетерпінням чекали цього дня. Нарешті дочекались...

*

Колона полонених залишила табір. На чолі колони у 800 осіб ішов озброєний гвинтівкою, німецький вояк. Шість конвоїрів по боках і один ззаду були озброєні великими палицями.

Заторохкотіли котелки, ложки, баклажки. Зачували ногами здебільшого дуже ошарпані полонені...

В колоні йдуть три товариші: двоє в міліційському вбранні і пілотках. Третій іде у військовій уніформі і в картузі.

Він іде бадьоро. Несе за плечима майже повну торбу з харчами, і слухає розмову позад себе:

— Що це вони нас женуть, наче стадо, палицями?

— А тебе це ображує?

— Покиньте дурні розмови... Краще поцікавились би, куди вони нас женуть!

— Куди?... На Донбас, бо німцям вугілля потрібне.

— Гляди, щоб не потрапив під „дон-бац”.

Розмова починає набирати характеру сварки, і, не бажаючи слухати її, Василь озивається до своїх товаришів. Говорить з ними про болючі для нього речі: про звільнення з полону, про українське військо і уряд...

Конвоїри підганяють відстаючих, погрожують їм палками. Ті підтягаються...

Через три години колона спинилась і зробила привал. Після першого привалу ішли ще дві години і зробили другий. Минули Озів і, роблячи час-від-часу перепочинки, ввечері спинилися на ночівлю в якомусь селі.

Весь другий день маршували також. На третій день прийшли на місце призначення — станцію Ясинувату.

Станція Ясинувата — найбільша вузлова станція українського Донбасу. Коло неї — робітничі виселки і копальні.

Табір полонених був улаштований у відкритому полі. Вже здалека видно було силу людей, які сиділи на землі просто сонця; в міру наближення стали помітні огорожа з старих сталевих ланів і прибудована брама коло будинка поруч табору.

Спинивши полонених перед брамою, їх попередили, що за спробу втекти, їх стрілятимуть. Після цього завели їх до табору.

Полонені входили, роздивлялись, ділилися враженнями.

Цей табір, як і ростовський, мав пересильний характер. Тільки ростовський табір міг умістити до тисячі полонених, а в ясиноватському разом з новоприбулими вже було коло трьох тисяч. Високий міцний мур ростовського табору, так би мовити, обмежував кількість полонених. Але ланову огорожу ясинського табору, в разі потреби, можна було легко розширити в усі боки.

Три порожні ванни по середині табору і люди, які, захищаючись від сонця, робили собі тінь з торбинок, сорочок та інших речей, — ці деталі значно відрізняли ясиноватський табір від ростовського.

— Що вам дають? — запитує один новоприбулий „аборигена”.

— Шматок хліба та порцію палок, — відповідає той.

— Воду дають по літру на добу?

— Та де там... Ось завтра привезуть, побачиш... Вам з свіжими силами може і вдасться добути, а нам з вами не рівнятися...

Минця і далі хвилювали його болючі питання, і він, без успіху запитавши деяких полонених, пішов до поліцая. Але від нього він відразу одержав відмову — точніше сказавши, той відігнав його від себе...

Дізнавшись, що поліцаї з полонених і що набір їх

провадиться тут, у таборі, Минцеві ще прикрише. Він вирішив не питати більше поліцаїв, а чекати на слушний момент.

*

На другий день привезли воду, і поліцаї оголосили про її роздачу.

Лявіною посунули полонені до ванн. Збилися коло них натовпом. Василь, лишившись коло речей, дивиться на своїх затиснутих у натовпі товаришів, дивиться, як поліцаї б'ють полонених праворуч і ліворуч, і серце його клекоче від обурення...

Биття не стримує полонених, вони навалюються на ванни і затискують поліцаїв. Видершись з натовпу, поліцаї б'ють людей з-заду, прочищаючи собі шлях до ванн.

Натовп відхлюпнув. Коло ванн залишилися тільки побиті — і ті, що вилизували ванни язиками...

Обидва товариші Минця повернулися ні з чим. Вони люто лаяли поліцаїв, що ті так немилосердно били людей.

Ця подія була для Василя новим поштовхом до розчарування в німцях. Відсутність харчів у ростовському таборі він пояснював швидкими просуваннями німців, віддаленістю їхніх баз постачання, потребою в першу чергу годувати свої власні війська, нищення продуктів відступаючою червоною армією тощо...

— Чому при одержанні води такий нелад? — сказав він.

— Як вони нещадно б'ють! — озвався товариш Василя, ніяк не можучи заспокоїтись.

— З поліцаїв я не дивуюсь, — мовив Василь, — це сталінські вихованці, які давно вже втратили до людини почуття. Але чому так ставляться до полонених німці, я не розумію. Чому вони не впорядкують видачу води? Чому вони дозволяють поліцаям так бити людей? Чому?...

Він хотів був ще щось сказати, але товариш штовхнув його. До них наближався поліцай. Глянувши на торби, він сказав:

— Може, потребуєте води?

— Ми вже добули, — відповів Минець, — мені здається, що інші потребують.

Поліцай пішов далі. Минець з презирством дивився йому вслід. Поліцаї вимінювали за воду харч і тютюн...

Вечері, коли спека спала і полонені зробилися го-віркішими, Минець дізнався про те, що полонених переганяють партіями по декілька сотень в інші табори.

Цивільних полонених забирають до робочих таборів або на прохання їх жінок відпускають додому.

Він розпитував. Слухав відповіді. Слухав розмови інших, не беручи в них участі...

Першим за чергою поклавшись спати, він декілька разів мняв позу, намагаючись заснути. Дивився поміж освітлюючі табір ліхтарі на загасаючий вечір. Але заснути не міг.

*

Прошло п'ять монотонних і нестерпних своєю невідомістю днів. Ті самі розмови про харч та воду, про відправлення до робочих таборів, про жінок, які визнають своїх чоловіків, про документи, яких вимагає комендант...

На шостий день сповістили, що до табору прибуває генерал.

Це повідомлення оживило полонених. Вони загомоніли. Кожний надіявся, що з приїздом генерала зв'язане його звільнення з полону: або забиратимуть до армії, або відпустять додому.

Минець хвилювався теж. „Сьогодні моя мрія може здійснитися”, — думав він.

Вранці він розмовляв з полоненими більше, ніж завжди. Зауважив, що поліцаї зробилися м'якшими.

У зв'язку з приїздом генерала дали підвищений приділ: 200 гр. хліба, 20 гр. масла та 50 гр. ковбаси. Коло

ванн, наче якимсь чудом, утворився порядок: люди спокійно брали воду, і всім вистачило її. З'ївши приділ і заспокоївши спрагу, полонені з радісним настроєм чекали на генерала...

Об одинадцятій годині прибув генерал.

Високий, дебелий, червоний, вийшов він з двома офіцерами і комендантом табору.

Стовпившись перед генералом, полонені стихли, чекаючи на його промови...

Генерал заговорив по-російськи:

— Наближається кінець війни! — мовив він, — через декілька днів німецькі війська перейдуть Волгу!

Полонені, затаївши дихання, ловили кожне слово генерала.

Він говорив про становище на фронтах, про перемогу німців. Потім — про допомогу з боку населення:

— Одні з вас підуть додому, а другі — в робочі табори. Всі ви повинні відданою працею допомогти нам. Закінчиться війна, і всі ми підемо додому — будемо жити своїм власним, спокійним життям!

В повітрі залунало „ура”...

Близько трьох тисяч полонених і жінки, що з приїздом генерала наблизилися до огорожі, раділи звісткою про близький кінець війни.

Жінки побігли вздовж огорожі. Поспішали до брами, щоб показатися на очі генералові, і використавши піднесений настрій начальства, вирвати з полону своїх чоловіків.

Замислившись, ішов Минець на своє місце. Після промови генерала його радісний настрій зник.

„Не тільки до українського, але й до німецького війська не візьмуть”, — розчаровано думав він, сидючи коло весело розмовляючих полонених.

Обмірковуючи становище, він надумав іти до робочого табору. Чекати довелось недовго. Через два дні по від'їзді генерала оголосили про набір людей.

Ті з військових, які хотіли йти до робочого табору, готувалися: вимінювали одяг у цивільних за харч.

За пів котелка цукру Минець виміняв повний шахтарський комплект: парусинові штани, сорочку та калоші. Свій військовий одяг він віддав одному з товаришів.

Почувши команду шикуватись, Минець простився з друзями і пішов у лави.

В колоні чулися слова надії на кращий харч та воду. Настали гарячі липневі дні, і люди хотіли швидше вирватися з цього ясинуватського табору.

Стоячи в лавах, Минець думав над тим, як він працею доведе німцям свою користь для них і бодай в останні дні допоможе їм у боротьбі з комуністичною владою...

Команда конвоїра урвала його думки. Поправляючи торбу, щоб вона зручніше трималася на плечах, він вийшов з табору.

*

Сонце піднялося вже над горизонтом, коли партія полонених залишила табір.

Вони йшли середнім військовим кроком. Минули станційній виселок, минули виселок копальні.

По виході у відкрите поле слабші почали гальмувати рух. Шість озброєних гвинтівками конвоїрів, які пильно стежили, щоб хтось не втік, кричали на відстаючих і підштовхували їх кольбами.

Настала спека, і Минець відчув вагу своєї торби; але, порівняно до багатьох інших, ішов бадьоро. Слухав, як знавці встановлювали, хто з конвоїрів є чистокровний німець, а хто прибалтієць

— Ей, підтягнися там! — кричить конвоїр, додаючи чисто російську брутальну лайку.

Ослаблі, налягають на свої знеможені ноги. Конвоїри, щоб не було масового відставання, уповільнюють хід.

Через десять хвилин в кінці колони чується:

— Води!... пити...

Потім пролунали три постріли.

Передній конвоїр спиняє партію і зараз же командує знов: „Марш!” Відвівши людей метрів на п'ятсот, спиняє їх знов. Чекає, поки переведуть відстаючих ззаду наперед..

Ще зменшивши хід, колона посувається далі...

За пів кілометра показалося село. Полонені зраділи, хоча бодай на кілька хвилин сховатися від палючого сонця.

Село зникло з очей і через десять хвилин показалося знов. Полонені вже помічають жінок і дітей.

Підходячи до села, вони оживають. Йдучи по вулиці, розглядають жінок та дітей.

Зустрівшись зором з жінкою, що стояла з малою дівчинкою коло колодязя, Василь згадав Оксану і здригнувся.

Жінка вхопила відро, схилила голову і, розхлюпуючи воду, пішла до хати.

Василь ішов, думаючи про дітей, яким він обіцяв допомогу після переходу на бік німців...

*

По виході з села полонені побачили табір, обведений густою металевою сіткою, в три метри високою. На чотирьох кутах його підносилися „вишки” з охоронниками. Перед ворітьми табору була контрольна будка. За огорожею виднілися приміщення команданта, барак для полонених, кухня та відходок.

— Щось не схоже на робочий табір для цивільних, — сказав сусід, поглядаючи Минцеві в вічі.

— Мовчи, дурню, — мовив він.

Конвоїр спинив партію перед ворітьми. З них вийшов комендант, людина під сорок років, з добре виголеним і нафікстатуареним обличчям.

— Струнко! — скомандував конвоїр.

Полонені рівняли лави, піддержуючи слабих, які ледве трималися на ногах.

Комендант перерахував людей, користаючись тоненькою паличкою. Після перевірки дав знак.

Відчинилися ворота табору, і полонені вступили в подвір'я. Проходячи коло ванн з водою, скося поглядали на них.

Спинившись на вказаному місці, полонені знов вирівнювали свої лави. Їм чіпляли номери, попереджали, що кожний одержить пів літра води, щоб вони не робили неладу при одержанні, бо за це будуть покарані.

Коли причеплення номерів було закінчене, поліцей оголосив:

— По одному за порядком одержуйте воду!...

Коло ванн стали два поліцей і два роздатники з черпаками.

Стрічка новоприбулих потягнулася за водою. Брали воду в котелки, баклашки, бляшанки, в пілотки і кашкети.

Стояли на дозволеній віддалі, купка корінних таборян-полонених заспокоїливо гукала, що води вистачить для всіх.

Новоприбулі спокійно, лише іноді поглядаючи на нагаї поліцей, посувалися до ванн...

Несподіваний постріл з вишки порушив спокій. Полонені обернулись і побачили недалеко від дроту внутрішньої огорожі вбитого...

— Це означає, що за дрiт заходити не дозволяється, — пояснив поліцей.

Полонені загомоніли поміж собою: „Та він же туди не заходив... чоловік тільки витягав палкою бляшанку з-за дроту — і ось”...

— Мовчати! — крикнув поліцей.

Всі стихли...

— Нас ніхто не попереджав про те, що не можна витягати з-за дроту якусь бляшанку, — сказав Василь.

Поліцей zareагував, кажучи:

— Оце вам і був інструктаж!

Полонені мовчки підходили до ванн.

„Отакий інструктаж”, — думав собі Минець.

Він дивився вслід поліцаєві, який пішов до комендантського приміщення. Той через дві хвилини вийшов з приміщення і вигукнув:

— Двоє охотників!

З десятка людей, що підійшли до нього, поліцай послав двох по ноші.

Одержавши воду, Василь відійшов від ванни і поглядав як ті двоє понесли забитого. Полонені з заздністю дивилися на носильників.

— Дістануть колим!*) казали вони.

Почувши це, Василь подумав про заходи для збереження своїх харчів, бо боявся, щоб уночі не вкрали його торбу. Пішов по табору, розглядаючись і говорячи з людьми — з метою знайти надійного приятеля.

Поліцай оголосив про початок обіду. Полонені ставали в чергу коло кухні. Одержували по три чверті літра баланди і, відійшовши від черги, заходжувались їсти. Дехто віддав свою порцію пухлим. Поївши, полонені куняли, лежачи або сидячи на землі. Розмовляли поміж собою. Від старих таборян новоприбулі дізналися, що ввечері повернуться робочі команди.

*

Повернулись робочі команди, і табір загомнів: полонені одержували гарячу каву, розмовляли, знаходили знайомих... Гомін продовжувався до десятої години.

О десятій годині поліцай дав свисток, і полонені пішли в приміщення спати.

Почувши запах свіжої соломи, Василь вдихнув повітря повними грудьми і, влаштувавшись коло двох полонених, які мали торби, заснув міцним сном. Спав, обнявши свою торбу, як любу дівчину, до ранку...

Від брудної лайки поліцає Василя прокинувся і зрадив, побачивши в своїх обіймах дорогу торбу...

Полонені залишили свої лігва і виходили з барака. Василь встав, узяв торбу і вийшов теж. Побачив чергу

*) Колим — добутий або випрошений харч.

полонених за приділом. Інші вмивалися коло крану. Його потягнуло до води, щоб освіжитися, бо після ротовського табору він ще не вмивався.

Відкинувши думку про три постріли по дорозі та вбитого в таборі, Минець з апетитом вмивався. Вмившись, став у чергу за приділом.

Стоячи в черзі, він відчув, що по тілу повзають паразити. Побачивши, як чухалися полонені попереду і позад нього, Василь з нетерпінням чекав на приділ, щоб по його одержанні зайнятися боротьбою з вошами...

Одержавши на трьох кілограмову хлібину, п'ятдесят грамів масла і шість маленьких пачок сиру, групи розподіляли одержане: розважували хліб та масло на зробленій з трох деревинок та шворок вазі, а потім розігравали приділи.

Швидко з'ївши половину приділу і випивши на ходу підсолоджену каву, Василь поспішив за відхідок. Там, цілком роздягшись, оглядав кожний рубчик свого вбрання, нищачи паразитів. Вдягнувшись, він з полегкістю зідхнув і пішов на „базарну площу”.

Полонені сходилися на базар, несучи різні речі та харч. (Була неділя, і полонені до праці не йшли).

Василь з зацікавленням дивився на торгівців і на їхній крам. Торгівці завзято торгувалися з покупцями. Ті, що сторгувались, зникали з очей поліцаїв до вбиральні, де перевзувались. Ретельно замазували нове взуття глиною, терли камінцем тощо. Потім за нове взуття доплачували харчем або тютюном.

Коло відходку знаходилися перукарі. Вони голили і стригли людей.

Побачивши вільного перукаря, Минець підійшов до нього і, сторгувавши за ложку маргарини, поголився.

Приємно почувуючи себе після голення, він пішов на базар і спинився коло пухлого „доходяги”. Той торгувався за половину гарбуза.

— Ну, слухай — бери!... я ж добре даю! — умовляв

доходяга власника, — пів пайки хліба, порцію масла та ще й оцю „кезю”*) на додачу...

Доходяга поглядав на гарбуз, і очі його горіги, як у вовка.

Василь дивився на нього — пухлого, синього, з товстими, обгорнутими ганчір'ям ногами (що нагадували ноги слона), на його жадібні очі і думав:

„Хоче сьогодні заповнити шлунок, а завтра — хоч би і вмерти”.

Власник не здавався і ще вимагав однієї закрутки**).

Свисток і команда поліція: новоприбулі мали шикуватись — не дозволила Минцеві побути до кінця торгу.

Частина полонених кинулась до ванн з водою. Поліцаї відгнали їх, б'ючи нагаями.

В колоні було збентеження. „Чого?... Куди? — чулося з усіх боків, — у неробочих таборах тисячами вмирають... мовчи...”

Відділивши сто п'ятдесят осіб, поліцаї подав команду, і полонені посунули з табору. Проходячи коло ванн з водою, деякі незадоволено крутили головами.

За воротами їх прийняв конвой...

Новий табір, до якого прибув Минець, знаходився на так званих Пісках, за три кілометри від попереднього табору.

Піски, як на умови Донбасу, були непоганою місцевістю: тут не було копалень. Юзівський металургійний завод знаходиться на віддалі п'ятнадцяти кілометрів. Хемічний, Ново-Смоляновський — на віддалі семи.

Став і українська польова рослинність надавали Піскам характеру сільської місцевості. Вони нагадували Минцеві Миронівку. Навіювали йому тугу, що він не є вільним на своїй українській землі, і радість, що він відірвавшись від советської армії, перебуває на рідних просторах.

*) Сир (з німецького Käse).

***) Кручена цигарка.

По приході до табору Василь не пішов у приміщення, призначене для полонених, а довгий час залишався на подвір'ї, дихаючи на повні груди.

Налюбувавшись крізь металеву огорожу табору на природу, Василь пішов до приміщення.

Відчинивши двері і глянувши на підлогу, він відразу вискочив на подвір'я.

— Це неможливо! — майже крикнув він і, дізнавшись, що коло поліційної кімнати знаходиться фельдшер, пішов до нього.

— Дозвольте мені викинути з стайні солому з вошима! — мовив він. Але поліцай ззаду не дав йому дочекатися відповіді. Потягнув його нагаєм через плече.

Оглушений несподіваним ударом, Василь обернувся і втупив очі в поліцаю. Той потягнув його ще раз.

— Тікай! — почув Василь співчуваючий голос полоненого. Але якась впертість оволоділа ним, і він не побіг; але, заробивши третій удар, пішов, злбно оглядаючись на поліцаю. Не мігши швидко подавити своє обурення, ходив по подвір'ю серед полонених. Не помічав людей і напгтовхувався на них.

Спинившись в кутку двору, коло купки полонених, які виробляли з залізячок ножі та інші речі щоденного вжитку, Василь поволі заспокоївся. Тут пробув він до обіду.

Дочекавшись обіду, він з баландою пішов у далекий куток. Обідаючи, спостерігав за полоненими, які їли баланду: хто з шматком хліба, що залишився від сніданку, хто з гарбузом; інші їли саму юшку.

Пообідавши, полонені поклались на теплу землю відпочивати або грілися на сонці.

Минець дрімав і думав про жахливу зустріч з вошима.

Коло нього пройшов обідраний чоловік з обличчям у ластовинні. Він глянув на Минця і сів неподалеки. Потім витяг з кишені уламок олівця й шматок паперу і почав писати.

Василь дивився, як він старанно виводив кожну літеру. А той, не звертаючи на нього уваги, писав:

„Дорога сестро, ми всі во Христі браття — православні! Не дай померти з голоду. Передай, що можеш, на ім'я Петренка”.

Василь поглянув на Петренка і подумав: „Якщо він є дійсно побожна людина, то я з ним здружуся”.

Закінчивши писання, Петренко загорнув записку разом з камінцем у папір і пішов у протилежний до вхідної брами бік. Спинився неподалеки від огорожі...

Побачивши на дорозі жінку, яка наближалася до табору, він кинув на дорогу згорток і, дочекавшись, поки жінка не підійшла до згортка, показався їй на очі.

Влаштувавшись коло стінки барака, Василь не спускав з Петренка очей.

Через годину Петренко пішов до пропускної брами, а звідти повернувся з харчами. Він сів коло стінки будинку недалеко від Мишця. За хвилину його оточили товариші.

Один з них, на прізвище Крижан, вимагав у рахунок давнішого боргу пів хлібини. Тон їх суперечки не сподобався Мишцеві. Потім Петренко з товаришами подалися на базар. Василь уже більше не цікавився ним.

*

О восьмій годині вечора поліцей дає свисток — сигнал до сну. Полонені почали заходити в приміщення.

Думаючи про паразитів, Василь входить з нехиттю. Ввійшовши, оглядає приміщення.

Це була колишня стайня. Тьмяне світло від електричної лампи, що була обтягнена міцною залізною сіткою, лягаючи на сірі, місцями жовті і просто брудні стіни, навіювало сум. Солома, від якої при вході полонених, піднявся порох по всій стайні, робив картину ще понуришою.

Поліцей ввійшов останнім. Закликав до порядку і наказав вночі з стайні не виходити. В разі потреби —

користуватися парашею. Наказав, з причини великої кількості людей, укладатися „валетом”*)).

Поки поліцай давав пояснення, Василь шукав підхожого напарника**) для „валета”.

Зір його спинився на молодому українцеві майже такого самого віку, як він. Василь запропонував йому своє товариство. Той погодився. Вони лягли.

Перевіривши, що всі вже поклалися, поліцай пішов геть. А після його відходу почалися сварки за місця і погрози.

Коли ж прийшли до ладу з місцями, почали „воювати” з паразитами.

Нищили вошей всі. Але їх була така сила, що нічого їм не можна було вдіяти...

Не мігши протистояти наступові вошей, полонені здавали позиції і намагалися заснути.

Не мігши довго влжати, Минець сів. А за ним піднявся і його напарник.

Вилаявшись на адресу вошей, вони почали знайомитися:

— Відкіля ти? — запитав Василь.

— З київської області.

— Я теж.

— Я з села Рубіжівки, по тетерівській лінії.

— А я з Миронівки, по фастівській, сто сорок кілометрів від Києва.

— Рубіжівка ближче, — всього тридцять п'ять.

— Твое прізвище?

— Зозуля Максим.

— Мое — Минець Василь.

Після цих слів вони знов лягли спати.

*) Валет — спосіб кластися спати в умовах браку місця і при великій кількості людей, до якого вдаються насамперед по советських тюрмах: двоє лягають на бік «у різних напрямках» — голова першого притуляється до ніг другого, а ноги другого лежать коло голови першого.

**) Напарник — компаньйон; той, що пристає до спілки.

Василь намагався не думати про вошей — дав їм волю повзати по всьому тілу і гризти його. Сам слухав, як лалялися полонені, як хтось жартував:

— Пусти, білих не бий! То не вони гризуть, а чорні.

— Бий чорних!

— А нащо їх бити? Тож наші воші... хай німці їх б'ють — німцям вони чужі!

Побачивши, як сусідній „валет” спить і кожний з двох, не прокидаючись, згрібає вільною рукою паразитів, Василь сказав про це Зозулі.

Вони пішли за прикладом сусідів і задрімали. Але через годину Василя збудив Зозуля і запропонував обмінятися місцями, щоб дати можливість відпочити своїй втомленій руці.

Василь взагалі запропонував передишку, піднявся на ноги і, роздягшись, нищив воші на тілі і на одягу.

Обібравши, відпочивав стоячи. Дивився, як одні з полонених хронли, не рухаючись, а другі совгались і підскакували.

Василь знав, що то поразити кусають ніжніші місця тіла. Йому страшно було лягати.

Відпочивши від укусів, він відчув потяг до сну. Поклався знов, захищаючись однією рукою, і непомітно для себе заснув...

Прокинувшись на світанку, Василь побачив у кутку коло параші чоловіка, який спав сидячи.

Своїм виглядом він нагадував мерця — сидів, як мумія, не ворущаючись. Вдягнений був він у темно-сіру спецівку*).

Василя потягнуло до чоловіка. Переступаючи через сплячих, він пішов до параші. Наблизившись, розглядав незнайомця.

— Бідний, змучений, — думав він, — без кашкета, без речей... по спецівці — технічний працівник... зморшки на лобі і коло рота свідчать про те, що він людина розумової праці...

*) Спецівка — робочий костюм технічних працівників.

Побачивши, що незнайомиць глибоко зідхнув, Василь тихо відійшов, щоб той, прокинувшись, не помітив його.

Повернувшись на своє місце, Василь ліг, поновив боротьбу з паразитами і думав про чоловіка коло параші.

Через пів години він почав засипати.

*

Поліцай свистав, стоячи коло дверей: час підійматись!

Минець прокинувся. Збудив Зозулю. Підвівшись з місця, він ухопив торбу і, психологічно підготувавшись до захисту, пішов назустріч поліцаєві.

Поліцай був не той, що бив його. Він піднімав людей брудною лайкою, декого — нагаєм.

Василь вийшов з стайні; за ним подався і Зозуля.

Вони вмилась і стали в чергу за приділом. Василь шукав очима чоловіка у спецівці. Той стояв спереду і, одержавши приділ на групу, пішов.

Снідаючи, Василь перебігав очима по подвір'ю.

— Кого ти шукаєш? — запитав Зозуля.

— На світанку, коло параші я бачив одного чоловіка. Він дуже заінтересував мене. Я хотів би з ним ближче познайомитись.

— З табору цей чоловік не втече, а як не встигнемо поспідати, можемо заробити нагая, — сказав Максим.

Василь поспішив допити каву.

По хвилині свиснув поліцай, і товариші пішли в колону. І тут Василь знов шукав чоловіка у спецівці. Побачив його за десять осіб позад себе.

Полонених поділили на три команди і повели до праці.

*

Команда, в якій опинився Василь з Максимом і чоловік у спецівці, ішла на перший пісковий кар'єр.

Ідучи, Василь каже Максимові про те, щоб на кар'єрі працювати поблизу чоловіка у спецівці. Той погоджується. Потім Василь впізнає в одному з поліцаїв того, що його бив, говорить про це Максимові. Той співчуває йому. Потім вони побачили шефа кар'єру.

Шеф приваблював до себе погляди багатьох полонених: рудий, клишоногий, він іде, наче на прогулянку, легко спираючись на свою палку. Спинається і, гордо підвівши голову, оглядає полонених. Постоявши хвилину, знов іде.

У Василя з Максимом, як і в багатьох полонених, склалося враження, що він — людина непогана. Його спокій передається полоненим. В доброму настрої вони підходять до піскового кар'єру.

Передній конвоїр спинив команду. Полонені поклали свої речі і посуд на вказане поліцаєм місце і почали підходити до комори за інструментом.

Не встигла половина полонених взяти інструмент, як почувся тонкий, пронизливий голос шефа:

— Темпо!

І він почав бити всіх уряд, хто стояв коло комори.

Люди, як злякані нападом звірята, почали тулитись один до одного. А ті, що вхопили інструмент, бігли на вантажну площадку. Поліцаї ледве встигали розміщувати людей.

Рятуючись від шефа, Василь з Максимом забули про чоловіка у спецівці. Вони прибігли і зайняли місце на вантажній площадці.

Василь скреготів зубами: такої поведінки шефа він не чекав. Його надії побачити сьогодні чувану ним німецьку чітку і ділову організацію праці не здійснились. Перед його очима був садист, що знущався з людей задля приємности познущатись.

Під час роботи слово „темпо” чулося раз-у-раз то в одному, то в другому місці. А сонце починало припікати.

Мотовози привозили порожні вагонетки до вилиці і забирали навантажені піском. Полонені, зіскочивши з

площадки, гнали порожняк далі і завантажували його.

Після двогодинної праці на площадку поруч складених речей почали носити тих, хто падав від непосильної праці під палючим сонцем...

Ідучи на обід, Василь побачив на площадці серед слабих чоловіка у спецівці і був затримався, але, обернувшись, зустрівся очима з старшим поліцаєм (тим, що бив його в перший день по приході до табору) і пішов далі. Чекаючи розподілу баланди, він не зводив очей з чоловіка у спецівці.

Обідаючи, полонені поглядали на слабих. Ніхто не промовив жадного слова співчуття.

Іноді, потиху говорячи поміж собою, полонені висловлювали свою боязнь, що не витримають тяжкої праці і будуть приєднані до тих, що лежать коло речей.

— З таким німці морочитись не будуть, — сказав один.

— Ясна річ, що пустять у розхід, — підтвердив другий.

Почувши це, Василь знов поглянув на чоловіка у спецівці, і серце його заболіло.

По обіді шеф пом'якшав і менше контролював роботу. За годину перед кінцем роботи він оглядав слабих. Після цього курих люльку, сидячи коло інструментальної комори.

По закінченні роботи, коли полонені вшикувалися, він підкликав до себе поліцаїв і, вказавши на п'ятьох серед слабих, які лежали, велів дати їм нагая. Після цього всі п'ятеро приєдналися до партії.

Закінчивши перевірку, поліцай сказав полоненим, щоб вони вели до табору слабих...

До підбою*) Василь і Максим познайомилися з чоловіком у спецівці і дали слово бути товаришами і триматися один одного.

*) Сигнал лягати спати.

Помітно задоволений молодими товаришами, Дерновий (так звався чоловік у спецівці) пішов спати на відведене для слабих місце в кутку, поруч параші. Склавши „валетом”, заснули і Василь з Максимом...

На другий день вісімнадцять слабих залишили на працю в самому таборі. Чотирьох померлих покинули тимчасово лежати в стайні.

Партія рушила з табору. Побачивши за брамою шефа, всі затихли. Кожний підтягався і думав, яким чином йому уникнути биття шефа...

*

По приході на кар'єр, після перевірки і команди „розійдись” всі кидали на ходу свої речі і бігли до комори. З наближенням шефа тулились один до одного, чекаючи вдарів.

Шеф сказав поліцаєві, щоб попередив полонених про порядок у черзі і при одержанні інструменту.

Поліцай переказав полоненим розпорядження шефа і впорядкував чергу.

Полонені брали інструмент і швидко проходили або пробігали коло шефа, що спокійно курив свою люльку. Займали місце на вантажній площадці і чекали початку робіт...

Знов почулося слово „темпо”, але биття не було. Полонені старанно працювали, щоб не роззлюстити шефа. Він ішов уздовж лінії робіт, оглядаючи вантаження. Потім піднявся стежкою нагору, щоб перевірити, як відколюється пісок.

Тут він ударив палкою одного, що не встигав відколювати піску на своїй ділянці. Замінивши його міцним вантажником, шеф пішов і сів коло комори.

Там просидів він до обіду.

Під час обіду він знов оглядав роботи. Розмовляв з конвоїрами та поліцаями. А по обіді обійшов роботи двічі і знов розсівся в затінку коло комори...

Повертаючись по закінченні робіт до табору, полонені посміхалися, що цього дня обійшлося без „зарядки”.

Василь з Максимом ішли поруч, тихенько розмовляючи. Темою їхньої розмови був Дерновий.

По приході до табору вони зустрілися з ним, як з рідним братом. Розповідали йому про те, що шеф злагіднів. Розпитували його про працю, яку він виконував, залишившись у таборі.

Втрюх, не відходячи один від одного, товариші готували вечерю. Вечеряючи, хвалили смачний концентративний суп. А по вечері, сидючи вкупі, вони до самого відбою розмовляли. Виливали душі.

Дерновий завдяки своїм знанням і життєвому досвідові здобув пошану своїх молодших товаришів. Лише в окремих, перевірених на практиці речах Василь не погоджувався з ним і доводив свою правду, твердо її відстоюючи...

На другий день Дерновий — після того, як фельдшер виключив його з команди хворих — пристав до своїх двох товаришів.

Ідучи до праці, вони плянували і розподіляли ролі в спільній роботі.

По приході на кар'єр Максим, ризикуючи бути покараним за порушення ладу, дістав для себе і Дернового добрі лопати. Василь затуляв собою Максима від поліцая, коли той вибирав лопати.

Проскочивши повз шефа, трое зайняли місце на вантажній площадці.

*

Почалася робота. Василь нагортав пісок згори, а Максим та Дерновий кидали його у вагонетку.

Максим пустив у хід весь свій колгоспний хист — його широка лопата тільки миготила. Вагонетка швидко наповнювалась.

За рахунок двох своїх товаришів Дерновий працював, не перевтомлюючи себе.

Перевіряючи роботу, шеф помічав слабу участь Дернового в навантаженні, але завдяки тому, що вагонетка

трьох товаришів майже завжди була навантажена ранише від інших, він до них не чіплявся.

Ідучи на обід повз лежачих на землі слабих, Дерновий поглядав на них, і радісна подяка своїм товаришам світилася в його очах. А погляди Василя і Максима говорили, що допомога Дерновому була їхнім святим обов'язком.

Обідаючи, троє майже не розмовляли, щоб заощадити час і щоб після їжі, хвилин на п'ять розтягнувшись на землі, відпочити...

По обіді Дерновий пішов працювати на горішню площадку. На деякий час він обмінявся місцем з Минцем, щоб засвоїти процес нагрівання і не набити мозолів на руках, кидаючи весь час лопатою.

Зараз же, як відчувався перебір з піском, Василь ішов на горішню площадку, а Дерновий займав місце поруч Зозулі. Таким чином троє, без перебоїв у роботі, закінчили свій перший спільний трудовий день.

На другий день Дерновий взяв жвавішу участь у роботі. А за тиждень він уже мало чим відрізнявся від своїх товаришів...

*

З кожним днем у стайні простішало: вибували тяжко хворі і померлі. Вже для спання непотрібно було складатися „валетом”.

Другого тижня в суботу стару солому викинули, зробили дезинфекцію і наслали свіжої соломи.

Полонені оббирали воші на подвір'ї, входили до стайні і з насолодою лягали на свіжу солому. Ще до відбою багато з них поснуло. Заснули і три товариші, лежачи один поруч одного...

Вранці вони прокинулись і пішли вмиватися. Була неділя, день відпочинку. Поснідавши на подвір'ї, повернулись до стайні.

— Треба не допустити, щоб воші завелися знов, — сказав Дерновий, — до холодів ми можемо це легко зробити. Води тут вистачає!

З цього приводу сказав декілька слів Василь. Сказав щось і Максим.

Потім Василь висловив свої припущення щодо майбутнього:

— Я думаю, що до холодів німці або відпустять нас додому, або переведуть в інший табір. Допустити, щоб ми залишилися в цій скотинячій стайні на зиму, значить приректи нас на смерть, — бо витримають тут тільки одиниці.

Дерновий усміхнувся.

— Після всього того, що я побачив та пережив за короткий проміжок часу, я можу від них усього чекати — сказав він. — Але блажен, хто вірує, — йому тепло на світі... Надіймось на теплий барак узимку, а думку про те, що до зими німці відпустять нас, відкиньмо, — бо коли вони до цього часу не відпустили нас, то триматимуть до кінця війни.

— Генерал у ясиноватському таборі сказав, що німці підійшли до Волги — він передбачав близький кінець війни, — сказав Василь.

— То вони, окрилені попередніми успіхами, так думали, — заперечив Дерновий, — але при такому ставленні до завойованих народів і до нас, полонених, їм це не вдасться. Вони не прихилять народ і полонених на свій бік, а без цього війну програють, хоч і займуть усю советську територію...

І після павзи продовжував:

— Без зміни своєї політики до завойованих народів нічого в них не вийде... Будемо надіятися, що німці зрозуміють це і дадуть українцям права. Тоді ми, не шкодуючи свого життя, допоможемо їм у боротьбі з більшевизмом...

До стайні ввійшла група картярів, серед якої був Петренко та Крижан, і троє вирішили не згадувати в розмові про німців. Дерновий почав розповідати про Одесу, її красу та значення її порту для України. Говорячи про свою працю на посаді інженера механічно-

го цеху, згадав, як його непокоїли керівні та слідчі органи.

— Весь час жили під страхом, — вставив Минець, — вічна боязнь: боязнь за працю, боязнь за слово...

— Я бачу, Василю, що ти, хоч і молодий, а вже потерпів від советської влади.

— Під слідством був — ледве вирвався!

— Защо саме? — поцікавився Максим.

— За що?!... За те, що слухав анекдоту від одного агронома, Бутька. Його заарештували і назвали „ворогом народу”, а нас — тих, хто слухав, — тримали під слідством. Мене тримали місяць, інших більше. А двох прилучили до агронома. Їхні родини дістали тавро „родин ворогів народу”.

— Єдине справжнє право, яке ми всі мали — це було право бути „ворогами народу”, — мовив Дерновий.

— Розкажи цю анекдоту! — попросив Максим.

— Розкажи! — сказав Дерновий.

Побачивши, що Минець збирається розповідати анекдоту, картярі стихли...

— На вітринах робкопу,*) — чітко залунав у стайні голос Василя — намальовано гасла: „Кооперація — шлях до соціалізму; соціалізм — це облік”. А на дверях — оголошення: „У зв'язку з обліком крамниці зачинена”...

Дерновий та Максим усміхнулися.

— Правда очі коле, — мовив Максим.

— Бутько розповідав анекдоту не колгоспникам, а нам, своїм співпрацівникам. На другий день дізналося НКВД. Він невдало вибрав момент для своєї анекдоти: в цей час ходили по району чутки про гвалтування жінок вночі у черзі коло робкопу...

— Невдалий момент! — погодився Максим.

— Якби не підійшла війна, то, мабуть, і я подався б услід за ним на Колиму або на Соловки... Три місяці довелось мені відвертатися від жінок та дітей ув'язне-

*) Робкоп — робітничий кооператив.

них співслужбовців. Тяжко було дивитися, як уникали зустрічі зо мною службовці земвідділу — з страху, щоб не приписали їм зв'язку з „ворогами народу”...

Дерновий зідхнув і замислився. Настала павза...

В гуртку картярів поновився шум. Гра пішла далі. З уст Петренка виливався потік брудних слів.

Дерновий звернув на це увагу своїх товаришів.

— Така брудна лайка притаманна росіянам, — мовив він.

— Він українець, тільки з „корешами”*) говорить по-російськи, — зауважив Минець.

— Поперше, він не українець, а подруге — і це що я хотів би підкреслити — не росіяни вчилися від українців такої брудної лайки, а українці від росіян... Тому я й кажу, що вона властива росіянам...

В гуртку картярів піднявся шум та сміх. Троє повернулися в їх бік і побачили, що сміх був зв'язаний з програшем Петренка.

„Гра ще продовжиться!”, — сказав Петренко і залишив стайню...

Василь не міг стриматися, щоб не розповісти про Петренка. Розказав про його записку і про те, що хотів знайти в ньому приятеля.

— Таж по ньому видно, що він блатняк!**) — зауважив Максим.

— Ми тут усі схожі на блатняків, і нема чого дивуватися, що при першій зустрічі Василь помилився, — сказав Дерновий.

Розмова про шахраїв та злочинців зайняла трьох довгий час — майже до обіду. Розмовляючи, вони дуже далеко відійшли від свого полону.

Побачивши у Петренка — при його появі у стайні — хлібину та вузлик, троє поновили мову про нього.

Сигнал на обід урвав їх розмову...

Заснувши по обіді, троє прокинулися від сварки в

*) Кореш — товариш.

**) Блатняк — злочинний елемент.

гуртку картярів. Від сусідів дізналися, що Крижан, програвши піджак, штани та ботинки, не хотів скидати штанів.

Знявши з плечей сусіда піджак зі словами: „Вважай його твоїм!” — Крижан залишив гурток, кинувши на ходу, що ще повернеться відіграти свої речі...

Минуло з десять хвилин. Друзі розмовляли поміж собою. Картярі продовжували гру без Крижана.

Крик чоловіка під задньою стіною стайні примусив усіх подивитися в той бік.

— Віддай!... віддай!... — кричав благально полонений. — Віддай, бо завтра я, голодний, не витримаю на роботі.

Василь змінився на лиці від злоти.

— Хліб украв у чоловіка, сволоцюга! — сказав він.

І при цих словах він зробив два кроки вперед у напрямку потерпілого.

В цей момент Крижан ударив чоловіка в обличчя.

— За що ж ти б'єш, арештантюго! — крикнув той і впав додолу. А Крижан швидко, уникаючи зустрічі з Минцем, приєднався до картярів.

Василь зустрів їхній загальний сміх. Одночасно пролунав голос Дернового:

— Не зв'язуйся з ними!

Спинившись, Василь обернувся і пішов до потерпілого. Повернувшись до горілиць, щоб спинити кров з розбитого носа.

— Добре серце має Василь! — мовив Дерновий, звертаючись до Максима, — чи вціліє це серце для великих діл, чи змаліє в дрібницях?

Максим був теж обурений вкрай.

— От шпана! — мовив він, — украв у чоловіка хліб та ще й обличчя розбив.

Помітивши, що картярі почули їх і скося поглянули в їх бік, Дерновий і Максим почали говорити потиху.

Василь повів бідолаху на подвір'я обмити кров. Через десять хвилин він повернувся з ним до своїх товаришів.

— Ну, що там? — запитав Дерновий.

— Цілу пайку хліба вкрав мені той барбос! — крикнув потерпілий, вказуючи очима в бік Крижана.

Той, сидючи серед картярів, дивився своїми великими, сірими, без всякого виразу очима. А по сіпанню шеленів було видно, що він не в дусі.

— А де ж була пайка? — запитав Зозуля.

— До пояса була прив'язана, в хустині... я не сподівався... він нібито спав, укритись соломою...

— Підстеріг як лис курку, — вставив Максим.

Василь і Дерновий усміхнулись.

— Мені не до сміху, — пригніченим голосом сказав потерпілий, — мені б вистачило її не менше, як на три дні, додавати до обіду на роботі... А так я захляну...

Василь поліз у торбу і, витягнувши звідти пакетик концентратів, подав їх обікраденому.

— Візьміть, зваріть собі на вечерю!

— Той, дякуючи, взяв і пішов.

Дерновий зауважив:

— Як б'ється людина, щоб витримати полон, щоб дочекатися ясних днів!

— А проте не вдасться! — сказав Зозуля.

— Чому? — запитав Дерновий.

— Заклюють! Це тільки Василь схотів заступитися за нього. А він сам не в силі оборонити себе. Сьогодні в нього взяли хліб і набили, а завтра візьмуть щось інше і знов наб'ють.

— Якщо він та ще кілька чоловік приєднається до нас, то ми цих злодіїв заклинемо до порядку. В організації сила! — подав думку Дерновий.

— Я вважаю, що з ними у нас може виникнути сутічка і нам треба підготуватися до неї — треба підшукати своїх людей і домовитися, — сказав Василь. — Якщо вони нападуть на українця, нам треба поспішити на поміч і на очах усіх полонених провчити їх. Нас підтримають, і вони будуть змушені здатися.

— Це небезпечно! — мовив Дерновий. — Кажуть: „Не знаючи броду, не сунься в воду!” Ти бачив, що

Крижан відступив до свого гурту. Коли б я тебе не спинив, ти дорого заплатив би за втручання, — я це помітив по їхньому сміху... Не знаючи наперед наших і їхніх сил, ми не можемо йти на захист випадкового українця.

— Я не згодний з вами! — сказав, починаючи гарячитися, Василь. — Якщо ця шпана битиме українця, а ми будемо спокійно дивитися на це, то де ж та українська свідомість, про яку ви говорите? Які ж ми з вами тоді українці? І яка гарантія, що завтра вони не битимуть нас?

— Ти не гарячися і не кричи, — спинив його Дерновий, — бо тебе слухають картярі. Повір мені, що з твоїм запальним характером ми можемо вскочити в неприємну історію. А наші сили потрібні для України...

Василь заспокоївся, і тиха розмова трьох про підсоветське життя, до якої докидав своє слово і обікрадений Кривко, продовжувалась до вечірньої кави.

✱

В понеділок, під час шикуння, старший поліцай підійшов до Дернового і, вдаривши його нагаєм, буркнув: „Самостійник”.

— Посіпака! — мовив Василь, співчуваючи Дерновому, але не розраховував свого голосу. Поліцай почув його. Повернувшись назад, він подивився на Минця і впізнав його.

— А, це ти! — сказав він і потягнув його з усієї сили нагаєм.

Василь прикусив губу, щоб не крикнути, і зігнувся...

Через п'ять хвилин команда вирушила з табору.

Почекавши, поки шеф, конвоїри та поліцаї не зайняли своїх місць, Василь сказав:

— Хтось з картярів переказав поліцаєві нашу розмову!

— Крижан, мабуть, — сказав Дерновий. А після павзи додав:

— А ти, Василю, накликав біду на свою голову сам,

не треба було тобі говорити цього слова. Чи не мав я рації, коли попереджав тебе, щоб ти не гарячився.

— Так, я погарячився і за те дістав нагая. Але за що він ударив таку обережну людину, як ви?

— Теж заслужено, бо я теж не був обережним...

Ідучи поруч трьох товаришів, Кривко почував себе ніяково. Він поглядав то на Василя, то на Дернового, то на старшого поліцая...

По приході на кар'єр і після команди „розійдись”, він відразу відокремився від трьох товаришів. Стояв у черзі по інструмент далеко позад них.

Ідучи на вантажну площадку, Максим зауважив:

— Кривко, мабуть, боїться мати небезпечних друзів: навіть свого посуду не поклав коло наших речей!

Дерновий усміхнувся.

— Чуєш, Василю, — боїться, мабуть, мати таких небезпечних друзів, як ми!

Василь змовчав, а Дерновий поспішив на горішню площадку...

Почалася праця. Дерновий нагортав, а Василь з Максимом навантажували.

Обходячи роботи, шеф зігнав Дернового згори, а на його місце поставив Зозулю. Спинився і дивився на їхню працю.

Відпочили протягом неділі м'язи не підвели Дернового, і вагонетка була навантажена своєчасно.

Зіскочивши разом з іншими, після відвезення навантаженої партії, Василь з Дерновим погнали порожняк, тримаючись за свою вагонетку. Після зупинки раніш від інших вилізли на вантажну площадку і почали вантажити.

Шеф пішов. Тоді підійшов старший поліцей і приглядався до роботи трійки. Побачивши, що Дерновий здає в темпі, поліцей чекав затримки у навантаженні. Але Зозуля був на сторожі. Він нагортав пісок і кидав його у вагонетку понад голови двох товаришів. Вагонетка була навантажена однією з перших.

Наступні вагонетки заповнювались без уповільнення, і поліцаєві не було до чого причепитись...

До обіду шеф два рази обходив роботи і, бачачи своєчасне навантаження, теж не чіплявся до трьох товаришів.

По обіді поліцай майже невідступно знаходився коло них, приглядався до їх споености в роботі і своєю присутністю впливав їм на нерви.

Таким чином трудовий день трьох товаришів був закінчений під наглядом старшого поліцай.

Знервовані і перевтомлені, йшли до табору три друзі. Кожному з них хотілося швидше дістатися до стайні і заснути.

По приході до табору вони випили каву, і їх сонний настрій зник.

Перекинувшись декількома словами про Кривка, який зайняв собі місце далі від них, у передньому кутку стайні, вони вийшли на подвір'я. Присівши коло стіни, говорили про своє становище.

— Василю, ти повинен стримати себе, — сказав Дерновий, — хай поліцай познущається з нас декілька днів — все ж таки він відчепиться. Не реагуймо на биття, поки не прийде наш час.

— Постараюсь, але ручитись не можу.. Переносити биття від такого самого полоненого, як і я, хоч він і поліцай, для мене важко!

— А далі? — запитав Дерновий. — Скалічать тебе і загинеш нізащо. Може думаєш, що шеф захистить тебе?... Ну, хто по-твоему шеф?

— Першого дня я думав, що він дурень і садист. Але тепер я не можу про нього цього сказати, бо він не показує себе таким, як першого дня.

— По-моему, він або комуніст, або боягуз, що, нагаляючи страх на полонених, оберігає сам себе. Бо, наприклад...

Дерновий урвав мову, бо побачив, що з-за рогу стайні вийшов Петренко. Троє проводжали його очима до відходка...

— Підслухував! — сказав Максим.

Товариші затурбовано подивились один на одного.

В неспокійнім настрої повернулися вони до стайні і поклалися спати.

Рано по світанку вони прокинулися з осадом учорашнього настрою. Під допитливим поглядом поліція підходили до дверей.

Поліцай, стоячи коло дверей і пропускаючи людей, наділяв декого нагаєм.

— Я піду перший і прийму удар на себе, а ви швидко проскочите за двері, — шепнув Дерновому Минець.

Наближаючись, Василь дивився на рябе обличчя поліція і вогники в його маленьких карих очах. Той замахнувся нагаєм.

Відхилившись до поліція, Василь полегшив його удар для себе і дав можливість проскочити Дерновому.

— Дякую! — мовив той по виході зі стайні. В колоні мені морально буде легше перенести належний мені удар, бо там більше свідків.

Стоячи в колоні, Василь поглядав на поліцаїв, чекаючи нагая для себе та Дернового.

Цього не трапилось. Команда залишила табір і знайомим шляхом пішла до праці.

Спереду конвоір з поліцаями, позаду — конвоір, а збоку — шеф. Як завжди, шеф спиняється на хвилину, оглядає полонених і знов іде...

По приході на кар'єр і після одержання інструменту залунало шефове „темпо”; полонені заметушилися, побігли і, штовхаючись, займали місця на вантажній площадці. Працюючи, поглядали на шефа і його палку.

Напружена, як за першого дня, праця тривала до обіду.

Перед обідом шеф дав розпорядження відігнати навантажені вагонетки до пункту, де ремонтвано дорогу (за пів кілометра від кар'єру).

Полонені погнали вагонетки.

Спереду і ззаду йшли конвоїри. По боках — поліцаї. Шеф ішов збоку, осторонь. Коли партія досягла місця,

де мала вивантажити пісок, старший поліцей подав спершу команду: „Стій!, а потім: „Вивантажуй!”

Трое товаришів перевернули вагонетку і викидали пісок.

Шеф підійшов до Дернового і з усієї сили ударив його по спині палкою.

Той скрикнув і впав...

У шефа в руках залишився уламок палки...

Забувши про власну безпеку, Василь кинувся до Дернового. Шеф подивився на нього, запалив сигарету і пішов геть. Поліцей подав команду гнати порожняк назад. Василь узяв Дернового на руки і обережно поніс. Той стогнав.

Гонячи вагонетку, Максим похмуро поглядав на Василя і на їхнього старшого товариша.

Поклавши Дернового на площадку слабих, Василь мовив:

— Для тебе краще, якщо б'ють прилюдно, — і пішов до своїх речей. Спазми підступали йому до горла...

Після розподілу баланди він узяв порцію Дернового і подався до нього.

— Куди ти? Сиди на місці! — спинив його старший поліцей.

Василь не спинився. Гнів опанував його, притлумивши волю і розум.

Поліцей замахнувся нагаєм... Василь, несподівано для себе, відштовхнув його. Той утратив рівновагу і впав додолу.

Підхвativшись, він почав батожити Василя, і той змушений був тікати.

Біг, рятуючись від ударів, понад коморою.

— Стій! — крикнув йому шеф.

Василь спинився, поліцей теж.

Подивившись на шефа, що йшов на нього з новою палкою, Василь зробив крок вперед і сказав по-німецьки: „Бий!”

Шеф не вдарив його, а дозволив нагодувати Дернового.

Вхопивши баланду, Василь підійшов до товариша. Той був у горячці і їжі не приймав. Василь повернувся до Максима і сумно сказав: — Погана справа... мабуть не виживе. Сівши, він мовчки і похмуро їв, поглядаючи на хворого...

*

Знов почалася праця. На горішній площадці укомплектували нагрібальників, і робота йшла безперебійно. Крім двох товаришів, ніхто не помічав відсутности Дернового...

По відбою Василь покинув лопату Максимові і побіг до хворого. Після здачі інструменту до нього підійшов і Максим.

Дочекавшись дозволу, вони понесли слабого товариша до табору...

В таборі двоє товаришів почали ходити коло хворого. Василь витягнув рештки свого цукру, готуючи солодку каву.

Поклавши товариша так, щоб не озивалось на вдареному місці, вони накладали компреси.

Дерновий горів. У горячці називав імена дружини та сина. Говорив ще якісь неясні слова.

Двоє прислухалися, намагалися зрозуміти з безладних слів, про що хворий маячить.

Після півночі він заспокоївся. Тоді Василь порадив Максимові лягти спати, щоб не охлянути.

Максим ліг, а Василь продовжував сидіти.

На світанку, коли заснув Дерновий, заснув і Василь.

Він спав міцно, до самого сигналу. Максим потряс його перше, ніж мав підійти поліцай.

Ще напівсонний, пройшов Василь повз поліцаю. Не збільшив кроку, коли той хльоснув його.

Зозуля подбав про приділ. Він бачив, що тяжкий стан Дернового і безсонна ніч вибили приятеля з колії. Боявся, щоб він з одчаю не накоїв чоґонебудь.

Воно, може, і сталось би, якби не мовчазна сердечність Максима, що морально підтримала Василя.

По приході на кар'єр він намагався не показати своєї слабости. Але за годину, під впливом соняшного тепла, відчув неймовірну млявість в усіх своїх членах.

Працюючи, ледве витримав до обіду. Швидко поїв і, сказавши Максимові, що яких десять хвилин він буде спати, заснув...

Розбуджений Максимом, він знов зайняв своє робоче місце. Рахував по навантажених вагонетках, коли нарешті прийде кінець робочого дня...

*

Ідучи після роботи до табору, Василь був затоплений в думки.

Вимовив тільки три слова, звертаючись до Максима: „Як він там?”

— Сумніваюся, щоб жив, — сказав Максим і теж замислився.

Більше друзі не говорили, тільки прислухались, як полонені стиха говорили про шефа. Про те, що сьогодні він був значно тихішим, ніж учора.

Ніколи ще шлях до табору не був для Василя таким важким і довгим. При поверненні до табору і після команди „розійдись” він побіг до стайні. За ним Максим.

Вони зустрілися поглядами з Дерновим.

Той спробував усміхнутися, але одночасно відчув біль — його лице перекривила гримаса.

Двоє почали оглядати вдарене місце. Перебитий хребець, чи ні?

Загальна думка була така, що не перебитий. Консиліум сконстатував також, що опух починає спадати.

Підбадьорені тим, що смерть товаришеві не загрожує, пішли за кавою.

Повернувшись, Василь сказав Дерновому:

— Завтра має прийти фельдшер з центрального табору: він дасть свій висновок.

— Порівнюючи з ранком, я почуваю себе краще. І болить уже не так, — сказав Дерновий.

— Виходить, що ваш хребет не такий ніжний, як я собі уявляв, — мовив Максим, — шефова палка зломилася об нього надвое...

— Не одна палка зломилася над нашими хребтами, бо німці не вміють її раціонально прикладати — самі б'ють корисних для них людей і дозволяють іншим бити!... Замість лупцювати таких, як Крижан, вони зважають на їх думку... Не рахуючись з ціннішими елементами нашої нації, вони підірвуть свій престиж перед усією нацією і програють справу... Палка зламається!...

Василь з Максимом заспокоїли схвильованого товариша.

Він закрив очі, готуючись заснути.

Випивши каву, поклались спати і вони...

*

Пролежавши три дні в стайні, Дерновий був призначений на роботу в таборі.

Тут завжди працювало від двох до одного десятка людей, нездатних робити в команді. (Тих, хто в наслідок каліцтва потребував серйозного лікування, відправляли до шпиталю. Це мало місце при складніших випадках, коли фельдшер своїми силами допомогти не міг).

Дерновий не належав до цієї категорії і тому працював у таборі: підмітав подвір'я, колов дрова або носив їх на кухню.

Працював він під наглядом поліцейя, який полонених не бив...

Друзі були спокійні за нього, знаючи, що при легкій роботі йому може перепастися також якась ложка баланди з кухні...

Сьогодні, ідучи на кар'єр, вони залишили його з двома пухлими, знаючи, що негарячого дня вони втрьох без напруги впоруються з роботою в таборі.

Пристаюючи до роботи, вони знов попередили свого нового компаньйона: „Ти працюєш з нами, поки одужає наш товариш. Не ображайся, якщо з його довіренням тобі доведеться шукати інших напарників”.

Той знов погодився, і вони почали скоро працювати: той третій нагортав, а Василь з Максимом навантажували, заганяли порожняк.

Робота йшла у них безперебійно...

Робота йшла майже без перебоїв у кожній групі від того часу, як минули гарячі дні і поменшала спека. На площадку коло речей ослаблих виносили рідко.

Того дня до самого обіду їх зовсім не було. Не було чути слова „темпо”. Шеф спокійно оглядав роботи або курив люльку, сидячи коло комори.

*

Почався обід. Полоненим розподілили баланду, і вони їли.

В цей момент один з команди помітив жінок, які йшли до кар'єру.

— Глядіть, жінки йдуть!

Всі обернулися в бік дороги. Перекидалися зауваженнями: „В білих хустинках... двадцять дві... несуть торбинки й вузлики”.

Жінки підійшли до кар'єру і спинилися метрів за двадцять від обідаючих.

Поліцай підійшов до них, а потім попрямував до шефа.

— Сьогодні Успіння Пресвятої Богородиці, тому вони й принесли нам гостинців, — пояснював один з полонених, чоловік старшого віку з запалими грудьми і тихими блакитними очима.

— Як же ми з тобою не помітили його раніше? — звернувся Василь до Максима.

— Я давно звернув увагу на нього, а не казав тобі через те, що ти притяг би його до нашого гуртка і почав би його частувати. В тебе давно б уже не стало харчів. А так вони довгенько підтримували нас трьох..

Тим часом поліцаї, взявши у жінок гостинці, сказали їм відійти далі від полонених і почали ділити принесене.

Жінки відступили ще на десять метрів і з смутком в очах дивилися на полонених.

Поліцаї розподіляли, а полонені слідкували за ними і робили свої зауваження:

— Гляди, як поліцай видивляється на жінок.

— Видивляється, бо жере, як свиня.

— Та я не про те кажу. Він намагається щось украсти, але не хоче, щоб жінки побачили...

Василь з Максимом помітили, як один з поліцаїв, відхилившись за спину старшого, заклав тютюн у рукава своєї гимнастерки. А сховавши тютюн, продовжував розкладати порції.

Скінчивши, старший поліцай наказав полоненим посідати рядами; потому, разом з іншим поліцаєм розносили порції по рядах.

Вони обділяли полонених гостинцями, а за ними вслід йшов полонений з запаленими грудьми. Він просив, щоб полонені нічого не їли до закінчення розподілу.

Говорив він спокійним голосом, відрізняючись тим від збуджених незвичайною подією полонених.

— Доходяга боїться, що одержить меншу порцію, — зауважив один полонений.

— А може й зовсім не одержить, бо він сів з самого краю, — сказав другий.

— Похопився! — додав третій.

Чоловік далі йшов позаду поліцаїв і незадовго перед закінченням розподілу зайняв місце коло свого посуду.

Одержавши порцію останнім, чоловік голосно сказав:

— На коліна!... помолимося за скорблящих жінок. З цими словами він уклякнув. За ним припали на коліна всі полонені і прибулі жінки...

— Богородице Діво, радуйся!... — проказував він.

— Благодатна Маріє, Господь з тобою, — підхопило сто п'ятдесят полонених. До їх голосів приєднались жінки.

Молоді полонені хрестилися розгублено, невлад...
— Отче наш..., почав чоловік.

Василь дивився на жінок, які хрестилися, витираючи сльози краями хусток, і серце його стискалося від болю: „За що мучиться мій народ? І так незаслужено!...”

*

Дерновий підмітав подвір'я. До нього підійшов з двома пухлими поліцай. Він сказав йому, щоб приєднався і йшов з ними.

Поліцай повів їх трьох до брами.

За брамою стояло чотири жінки, які з словами про велике свято передали торбинки.

Торбинки перевірів німецький вояк з контрольної будки. А на подвір'ї ще раз — поліцай.

Він узяв собі тютюн і два кавуни і, сказавши: „Решта ваша”, — пішов.

Щасливці понесли торбинки до стайні. Там поділили поміж собою харч.

Дерновий оглядав свою частину і думав: „На трьох, додаючи до раціону, вистачить днів на десять”.

Пішов зі стайні, міркуючи, як увечері, разом з молодими друзями, він відсвяткує день Успіння Пресвятої Богородиці. І далі підмітав, згадуючи, як він, будучи десятирічним хлопчиком, святкував у колі своїх рідних це, престольне для їхньої місцевости, свято.

Вечері троє товаришів і запрошений Безверхий (так звався чоловік з запалими грудьми) мали святковий бенкет: їли пиріжки і інші, як на умови полону, ласощі.

До пізнього вечора розмовляли вони, згадуючи щасливі моменти свого домашнього життя. Відтак почули розмову сусідів про те, що з центрального табору прибув залізничний майстер, теж з полонених, примістився в кімнаті поліцаїв; він користується правом керівництва і завтра вранці буде набирати людей для своєї команди.

Всі четверо вирішили спробувати влаштуватися в

новій команді. Зараз же поклалися спати, щоб завтра бадьорими йти до залізничного майстра.

*

Залізничний майстер, високого росту і міцної будови, стояв серед полонених, які оточили його, прохаючи записати в команду.

Він розпитував, чи знайомий з роботою бажаючий працювати в нього. Записував прізвиська в книжку. Щось нотував. Декому відмовляв з місця.

Минець підійшов до нього, і на запитання майстра назвав свій фах.

Майстер вніс його до списка і, зробивши позначку, запитав:

— Чи є тут ще хто з таким самим або спорідненим фахом?

— Оці два, — вказав Василь на Максима та Безвершого, — з роботою дадуть раду, а третій сам про себе скаже.

Майстер записав Зозулю і Безвершого. Переговоривши з Дерновим, підійшов до фельдшера.

Друзі помітили, як почервонів старший поліцай і теж підійшов до фельдшера.

Повернувшись від фельдшера, майстер записав і Дернового.

З'ясувавши прийнятим у команду свою відповідальність за роботу і за людей, він сказав: „Щоб не накликати на себе кару німців, я буду карати порушників сам!” Після цього запитав, чи не хоче хтонебудь вийти з команди.

Не почувши жадного голосу, він дав знак конвоїрові.

Почулось конвоїрове „марш!” — і команда вирушила з табору...

Ідучи на чолі команди, залізничний майстер не давав повного кроку, і партія йшла поволі.

Наближаючись до місця праці, Минець побачив прокладане залізничне полотно, і очі йому заіскрилися.

Дерновий сказав йому:

— Хвилюєшся, переживаєш, Василю?

— Так! — відповів Василь — скучив я за своєю роботою. Ось дивлюся на розбивку і наче читаю кут повороту!

— То й добре!, — мовив Дерновий, — прийде час, і ми ще прикладемо свої знання!

Ідучи, залізничний майстер ловив слова розмови Минця та Дернового.

Спинивши по приході на місце праці команду, залізничний майстер підійшов до них.

— Будете моїми помічниками! — сказав він. Дав Дерновому ключі від інструментальної комори і наказав, щоб той виставив з неї інструмент та приладдя.

Сам він підійшов до звалених рейок, узяв одну з них на плече і, розпорядившись, щоб полонені брали одну рейку вдвох і розкладали їх вздовж полотна, пішов...

Полонені розкладали рейки та шпали, а Дерновий розносив по ланках так звані костилі і накладки.

Після цього залізничний майстер розподілив інструмент. Потім показував, як треба працювати...

Переконавшись, втім, що Минець зрозумів характер роботи, він залишив його для керівництва частиною людей, а сам пішов з Дерновим, розміщаючи людей по дорозі.

Поставив його для керівництва на другому кінці. А сам, ходячи від одного до другого, наглядав за роботою і подавав команди.

Далеко віддався його голос: „Раз, два — взяли! Раз, два — дали!”

Наглядаючи за іншими, Василь рвавсь над роботою сам. Дерновий показував, як треба робити, і підсипав під шпали пісок.

Робота спорилась. Майстер та працівники були задоволені.

Працівники не чекали палки або нагая від залізничного майстра, бо він їх не мав.

Конвоїр — німець стояв або сидів, наглядаючи за дорученими йому тридцятьма полоненими.

При появі контрольного офіцера з центрального табору конвоїр віддав йому честь. А залізничний майстер, теж віддавши честь, привітався потім з ним, сказавши якусь німецьку фразу. За допомогою Дернового пояснював офіцерові хід роботи.

Оглянувши роботи, офіцер від'їхав. Полонені, задоволені умовами, працювали запопадливо.

Перед дванадцятьою годиною привезли обід, і двоє виділених майстром полонених розливали баланду у виставлений робітниками посуд.

Під час обіду майстер сказав, щоб не спішили з їжею, розтягали обід на годину. Попереджав, щоб обережно поводитися з інструментом, бо він за нього відповідає, тощо.

Дорогою проходили та проїжджали люди і дивилися на полонених. Деякі з них намагалися передати через проходячих записки додому. Але конвоїр забороняв.

Милостиню просила більшість полонених.

Якщо хтось, проїжджаючи, кидав або, проходячи, клав милостиню, то полонені просили в конвоїра дозволу взяти її. Конвоїр дозволяв.

По обіді полонені працювали ще з більшою охотою. Задоволені своєю працею і майстром, поверталися вони до табору.

Три друзі йшли з піднесеним настроєм. Говорили про те, що на цій роботі вони мають можливість не бачити осоружних їм шефів та старшого поліція. Безверхий радів за трьох товаришів.

— Бог карає і подав людям руку милосердя, а віра в Боже милосердя зміцнює наші сили, казав він трьом товаришам.

Від його слів друзям робилося легко на серці, і кожний з них висловлював надію на покращання свого становища.

Всі четверо підходили до табору, як єдина згуртована родина...

В таборі залізничний майстер особисто попрощався з

своїми помічниками. Сказавши, що його прізвище Довгий, він пішов до поліційної кімнати.

На другий день полонені приступили до роботи, як знавці своєї справи, і Минцеві та Дерновому не доводилося вже так наглядати, як першого дня.

Знов над'їхав контрольний офіцер. Перевіrivши роботу і поговоривши з охоронником, поїхав задоволений.

Після його від'їзду охоронник уже не стримував полонених, коли ті під час роботи піднімали руку до проїжджаючих, щоб вони кинули їм щонебудь, або простягали руку до прохожих за милостинею. Не забороняв також ту милостиню брати.

Між полоненими та охоронником, за допомогою майстра, створилися добрі взаємини.

Залізничний майстер сам звертався до конвоїра за дозволом, коли бачив „калим". Конвоїр кивав йому головою, і один з полонених прямував підняти покладене.

*

На протязі тижня майстер показав, що він дбає про доручених йому полонених, жаліє їх. Але на початку тижня він побив двох і виключив їх з команди.

Ці двоє вкрали лопати, щоб виготовити з них ножі.

Витягши в них з-під сорочок лопати, він ударив одного з них лівою, а другого правою рукою.

Збивши додолу, підняв їх і, вдаривши лобами, знову кинув їх на землю.

Рачки полізли вони викопувати з насипу держакви від лопат.

Дерновий почервонів: йому було неприємно, що його нагляд не був пильним.

Майстер заспокоїв його.

— Я вам вдячний за те, що ви з слабим здоров'ям так віддаєтесь роботі і допомагаєте мені в керівництві. За тих, хто намірився вкрати, вам встежити тяжко, я це розумію. Під час обіду я буду говорити про цей випадок з усією командою. Надіюся, що після розмов крадіжка більше вже не повториться!

Під час обіду майстер звернувся до всієї команди:

— Я ж казав вам про мою відповідальність! — мовив він, — чого ж ви мене підводите?! Майте на увазі: я є добрий для добрих, злий для злих! Ці полізли за держакми рачки, а інших понесуть! Вас я виключаю з команди! — сказав він крадіжникам. — Але не робіть цього в іншій команді, бо німці можуть за це розстріляти!

Полонені теж лаяли крадіжників. Ті вибачилися перед майстром і просили його, щоб залишив їх у команді. Майстер не погодився.

Випадок з крадіжкою лопат не відбився на ставленні майстра до полонених. Він продовжував допомагати їм в одержанні „калиму”, а вони віддячувались йому відданою працею.

*

Підійшли осінні дні. Команді доводилося працювати і під дощем, якщо вона виходила з табору до початку його. Але з добрим майстром полоненим легше було переносити негоду. Працюючи в дощові дні, кожний з команди наполягав на м'язи ще й для того, щоб зігритися.

Німецьке начальство плянувало закінчити прокладку за місяць і в зв'язку з цим збільшило команду ще на тридцять чоловік.

*

Одного дня, зранку сівся дрібний дощик. Холодний вітер пронизував полонених.

Вони наполегливо працювали, примушуючи рухатись кожний член свого тіла. На дорогу дивилися зрідка — лише в тому разі, коли чули рух машини або гуркіт воза.

В таку пору по дорозі, коло вузькоколійки, йшла покрита чувалом молода жінка.

Крайні полонені помітили її ще здалека, поглядали на неї і в міру її наближення робили свої зауваження:

— Підіткала спідницю, щоб не забруднити її... і спокушати нас... ось підняла чувал... під зеленою косинкою чорне волосся...

Підходячи, жінка повела очима по полонених і спинала погляд на одному.

То був Максим.

Він схвильовано дивився на неї.

Всі поблизу нього припинили роботу.

— Максиме! — крикнула жінка. Він показав на охоронника.

Вона пішла до охоронника. А до Максима наблизився залізничний майстер і дав знак конвоїрові.

Конвоїр кивнув Максимові, вказуючи, щоб він підійшов до узбіччя дороги, а жінці вказав межу, за яку вона не має права перейти.

Як тільки Максим спинився на вказаному місці, жінка переступила межу і кинулась йому на груди:

— Ферботен!, ферботен! — кричав конвоїр.

Жінка відмахнулася рукою і, вся почервонівши, голосно крикнула конвоїрові:

— Який там хверботен!... це ж мій чоловік!... зброї я йому не передаю...

— Побачивши затуманені від щасливих сліз очі жінки, конвоїр розгубився і деякий час дивився безпомічно, не знаючи, що йому робити...

Опам'ятавшись, він кольбою розлучив пару.

Стоячи на віддаленні, жінка збуджено кричала:

— Ти ж не був ні комуністом, ані активістом! Чого ж вони тебе тримають?

— Німці нам казали, що скоро закінчиться війна і тоді ми всі разом підемо по домах! — відповів їй Максим.

— Інших чужі жінки взяли, — їм не казали, щоб вони чекали до кінця війни!...

Почувши слово „війна”, конвоїр заборонив дальшу розмову.

Залізничний майстер порадив жінці, щоб вона звер-

нулася з проханням про звільнення чоловіка до коменданта центрального табору.

Витираючи сльози, жінка пішла. Робітники поруч Максима кинулися розпитувати його про неї і ставити питання, зв'язані з можливим звільненням його з полону.

Максим, під впливом зустрічі з дружиною, відповідав неохоче і став задумливим.

Побачивши це, залізничний майстер зняв його з так званої підштовпки і наказав до самого обіду підсипати колію.

Під час обіду коло Максима скупчилися полонені; вони намагалися дізнатися від нього новин.

Василь з Дерновим, сказавши по двоє слів, мусіли поступитися місцем для інших цікавих.

Підійшов ворошиловградський учитель і, дізнавшись, звідки прийшла жінка, з гіркістю мовив:

— А моя дружина відписала, що боїться йти в далеку дорогу пішки...

— Як же ти одержав звістку від неї?! — зацікавився один з полонених.

— Мені принесла інша жінка.

Полонені, що стояли збоку, засміялися.

— При... не...сла ін...ша жінка, — перекривив його один і додав: — Бачиш, для тієї жінки вісімсот кілометрів під дощем — недалеко дорога, а для твоєї і сто кілометрів задалеко!

Полонені засміялися сильніше і кинули вчителеві ще декілька дотинок.

Не витримавши вчитель відійшов від гурту.

Це додало полоненим ще більшої охоти, і вони почали глузувати з нього ще дужче.

Втручання залізничного майстра поклало кінець на сміхам.

Максим розмовляв з своїми друзями, чекаючи на повернення дружини від коменданта. Раптом, поглянувши на дорогу до села, вигукнув:

— Вона, Ганна!... Йй-бо, вона!

На віддалі пів кілометра ішла жінка Максима. Вона несла на плечах до половини наповнений мішок.

— Дивись, яка завзята! — мовив залізничний майстер, — з такою не пропадеш!

Максим дивився на дружину, не зводячи очей. Полонені не зводили очей з мішка.

За десять хвилин Ганна підійшла до конвоїра. Залізничний майстер поспішив на поміч, і за дозволом конвоїра Максим підійшов до неї.

Ганна поставила перед ним мішок і, цілуючи, сказала: — Для тебе просила, голубе мій, — на той час, поки повернуся з Рубіжівки! Командант вимагає паперів з місця твого останнього перебування перед війною.

Під час розмови Максима з Ганною вчитель знов підійшов до гурту і, постоявши хвилину, з виразом болю на лиці відійшов.

Полонені, споглядаючи прощання пари, не звернули на нього уваги...

Оголосивши про закінчення обіду, залізничний майстер почав ходити вздовж лінії робіт, загриваючи полонених своїм добрим настроєм і веселою командою.

Далеко лунав його голос:

— Раз, два — взяли! Раз, два — дали! Гей ви, молодчики! Гей ви, красунчики!...

В його приємному баритоні звучала радість. Максим почував, що на настрої залізничного майстра добре вплинула відданість і жертвовність Ганни. Йому хотілося подякувати майстрові за співчуття і допомогу, але висловити це він не відважувався, — лише теплими поглядами дякував йому...

Мішок з харчами, по закінченні роботи, несли по черзі Максим і Василь.

Дерновий і Безверхий тихенько розмовляли між собою про двох сильних тілом і духом молодиків.

*

В таборі Максим почував себе, як овіяний перемогою король. Дуже скоро всі дізналися, що його відвідала

приваблива молодиця, яка боса прийшла з київської області і ходила по селах, просячи для свого чоловіка харчів. Кожний полонений дивився на Максима з заздрістю. А він на radoщах частував своїх товаришів. Частував також декого з сусідів.

Напившись гарячої кави, полонені загомоніли, забувши про проведений під дрібним дощем робочий день.

Особливо теплий настрої був у групі чотирьох. Максим слухав, як його друзі гомоніли про його Ганну і про її подвиг.

— Чому ти мовчиш? — звернувся Василь до Максима. — Чому не розкажеш нам про неї!

— Розкажи, Максиме, про ваше життя, — сказав Дерновий, — це має бути цікавим. Ти ж недавно одружився!

— Розкажуй, починай! — настоював Василь, — розкажи, як ти її знайшов, бо я теж хочу мати таку добру жінку!

— Вона з нашого села, — мовив Максим, не схильний розповідати про дружину.

— Цього мало! — сказав Дерновий, — жінка, яка боса пройшла сотні кілометрів, шукаючи чоловіка по таборах, — ні, цього таки мало!

*

Максим почав тихенько оповідати:

— З дитинства знав я її, а також і її батьків, хоч вони жили в другім кінці села. Вона, як ви самі бачили по її одягу, не мала відповідальних або партійних керівників у своїй родині. Має старих батьків, а брати загинули...

Трималася вона осторонь бойових дівчат, особливо комсомолок. Через це і подобалась мені і через це, може, я соромився заговорювати до неї. На роботі в колгоспі я поглядав на неї і чекав...

Одного разу, в неділю наздогнав її я по виході з Рубіжівки. Сказав їй, що нам треба поспішати, щоб не

пропустити поїзду в 6,30 і щоб не прогавити базару.

Вона мовила:

— Встигнемо, Максиме! Я вже перевірила!...

Я пішов поруч неї. Перекидаючися словами, ми йшли, несучи на плечах по чувалу картоплі. В той день ці чотири кілометри не були для мене такими важкими, як раніше... —

Максим зідхнув і продовжував:

— Діставшись до станції Ворзіль, ми ще з десять хвилин чекали на поїзд.

Вона була коло мене, говорила зі мною. А я бажав мати її ще ближче. Думав, слухаючи її, іноді кидав одно-два слова.

Прийшов поїзд. Вона стала на площадці вагона і прийняла від мене мішки.

Зіскочивши на площадку, я, як і сьогодні, притулився до неї і з того моменту попав під її владу!...

Трое слухачів всміхнулися. Максим продовжував:

— Продавши картоплю на Євбазі*), ми повернулися знов поїздом додому. Мене тягнуло до неї, хотілось поцілувати. Але вона не давалася. Сказала:

— Не тут і не час!...

— Потім час таки прийшов, і вона закріпила мене за собою. —

Дерновий усміхнувся і вимовив:

— Симпатичною вона виходить у тебе, Максиме!

— Слухаючи, я уявляю собі Ганну і її поцілунки, — сказав Василь.

— Бувало, під час „уборочної”**) ідеш після роботи додому, — ледве ноги тягнеш. А ввечері йдеш до тієї малої хатинки, на другий край села. Підійдеш до віконця, яке наче вросло в землю, станеш перед віконцем на коліно, щоб зручніше було бачити її... Каганець блимає. Батько щось струже, а мати латає. Гана стоїть,

*) Євбаз — один з київських базарів (скорочено від «Єврейський базар»).

**) Збиральна кампанія, тобто жнива в колгоспах.

оглядає себе в маленьке люстерко, поправляє стрічку в волоссі і, відчуваючи, що я вже тут, повертає свої очі до віконця і сміється...

— Не довго продовжувалось так. Я закохався до ручки і одружився.

А потім — війна... полон...

— Війна зламала наше життя....

Максим знову глибоко зідхнув і замовк. Дивився за-мріяними очима в простір.

Не бажаючи відривати його від спогадів, а може і переживаючи щось власне, Дерновий ліг і закрив очі.

За ним мовчки почала лягати решта слухачів.

Завтра їх чекала праця, на якій вони забували про свою неволю...

*

Четверо друзів не почували себе дуже голодними; вони підкріплялися за рахунок калиму та продуктів Максима. Всі вони надіялися, що Ганна за три тижні повернеться з Рубіжівки і визволить Максима. Споживали принесений Ганною харч з таким розрахунком, щоб його вистачило до її приходу.

Умови на роботі склалися у користь усіх чотирьох: не тільки залізничний майстер цінив двох помічників, але й контрольний офіцер знав Дернового як помічника майстра та перекладача, а Минця — як доброго помічника. На цьому вигравали і Максим з Безверхим.

В таборі поліцаї нікого з чотирьох не зачіпали. Друзі планували звільнення з полону. Звільнений Ганною, Максим мав допомогти звільнитися з полону Минцеві, а тоді Минець — Дерновому та Безверхому.

Дерновий мріяв про звільнення з полону взагалі всіх українців — для боротьби з советськими партизанами....

В першу після відвідин Ганни суботу, коли вони по-вечеряли (по два качани гарячої кукурудзи на кожного) і напилися кави, Дерновий заговорив про визвольний рух на Україні. Згадував Михайла Грушевського, Симона Петлюру, гетьмана Скоропадського...

Його оповідання затягнулося далеко за десяту годину, але трое слухали з живим інтересом.

Прокинувшись вранці з святковим настроєм, Василь, Максим і Дерновий пішли з стайні. Безверхий затримався на ранковій молитві.

Він умився останнім і останнім пішов за своїми товаришами. За ним услід ішли Крижан і Петренко.

Стаючи в чергу, вони відтіснили Безверхого від товаришів. Щоб не одержувати приділу з ними разом, трое пустили їх поперед себе.

Несподівано Крижан ударив Дернового головою. Той скопився за обличчя і похилився на Минця.

В наступний момент Василь і Максим счепилися з Крижаном і Петренком.

Збивши Крижана, Василь вирішив перемогу: двоє нахаб лежали на землі, висміювані полоненими.

Ім на поміч поспішали старший і рядовий поліцаї. Вони почали бити Василя та Максима нагаями.

Ті змушені були тікати...

Святковий настрій чотирьох пропав. Мовчки снідали вони, сидячи коло стайні. Виглядали залізничного майстра, щоб пожалітись йому.

Мовчання порушив Безверхий:

— Боже мій, як озвірів народ! — пригноблено сказав він.

— Цей народ такий і був! — роздратовано сказав Дерновий, — його так виховала матушка-Расея... Це нащадки тих, що нищили церкви та вирізували погони на тілі офіцерів! Далі мовчати не можна. Прийде контрольний офіцер, я сам жалітимусь йому!...

Умовившись просити залізничного майстра про посередництво між ними і контрольним офіцером, четверо пішли на своє місце в стайню.

Недільний день був зіпсований.

Ранком, виходячи з стайні, Василь з Максимом побачили злобні очі старшого поліцає. Залізничний майстер був теж непривітним...

Настрій майстра був для друзів ще більшою прикрістю, ніж нагаї поліцаїв.

Вони йшли на роботу, ждучи для себе нової неприємності.

— Невже і Довгий такий, як вони, і ставився до нас добре тільки тому, що йому треба було організувати роботу? — мовив Василь.

— Стримуйся, Василю, бо ти вже починаєш говорити дурниці! — зауважив Дерновий.

Василь змовк. Всі чотири, зайняті своїми думками, ішли далі, не розмовляючи.

Перед початком роботи залізничний майстер сказав серйозним тоном Минцеві і Дерновому:

— В обідній час я маю перевірити з вами інструмент!

Дерновий з Минцем переглянулись і пішли в різні кінці траси.

— Тримайся далі від мене, — шепнув Дерновий Максимові.

— З Божою поміччю починаймо працю! — сказав Безверхий.

— З Божою поміччю! — повторив Василь.

Полонені почали працю. Залізничний майстер керував роботою. Дерновий і Минець були на своїх місцях, як помічники майстра. Але він не підходив до них, як це було раніше.

Працюючи, Василь чекав на появу контрольного офіцера, вирішивши, що коли Дерновий не відважиться, то він підійде до офіцера сам...

— Раз, два — взяли! Раз, два — дали! — лунав у вологому повітрі голос залізничного майстра. З сумом слухав його Дерновий.

Почався обід. Василь і Дерновий швидко поїли і дивилися на майстра, чекаючи на його розпорядження.

— Поїли? — запитав їх залізничний майстер.

— Так! — відповіли в один голос помічники.

— Ходім зі мною! — сказав він.

Вони пішли за ним до інструментальної комори.

Переступивши поріг, майстер сказав півголосом:

— Тут усе в порядку. Але з вами не в порядку. Ви забули, що поліцаї зможуть зробити з вами все, що хочуть. Припиніть балаканину про більшовиків...

День, коли почнеться експлуатація вузькоколійки буде технічним іспитом для мене. За технічним скоро, закінчиться політичний... Тоді тільки я зможу вирватися з цього барлогу. Вдасться мені вирватися — визволю вас. А покищо, повторюю, припиніть балачки проти комуністичного ладу...

— Звідки ви родом? — запитав Минець.

— З Макієвки!... тут не далеко. Вирвемося з полону, запрошу вас до себе в гості. Але тепер — обережність, розумієте?!

Тяжкий камінь звалився з грудей Василя. Від радості він готовий був обняти залізничного майстра.

Потім Довгий відпустив їх, а сам залишився ще деякий час у коморі... По обіді майстер розмовляв з помічниками тільки в разі потреби і офіційним тоном. Ідучи після закінчення роботи до табору, Василь з Дерновим мусіли витримувати допитливі погляди Максима.

В таборі, відставши від інших, що заходили до стайні, Василь сказав, щоб задовольнити цікавість Максима:

— Довгий розсіяв мій сумнів. Але тепер ми будемо розмовляти про дрібниці або будемо розповідати казки!

Ввечері, Василь переповідав друзям до самого відбою гоголівського Вія.

*

Ранком наступного дня, під час шиккування команди, вийшов старший поліцай і оголосив, що майстер уночі помер.

— Царство небесне! — мовив, хрестясь, Безверхий. Мов ударені громом, перехрестилися три друзі, а за ними ще декілька осіб.

З поліції вийшов поліцай і очолив команду.

— Кроком руш! — скомандував він і повів партію. По дорозі полонені перешіптувались. Всіх вразила нагला смерть цього міцного чоловіка.

По приході на місце праці поліцай сказав Дерновому і Минцеві, що вони залишаються його помічниками.

— Але глядіть: якщо ви мене підведете, я з вами панькатись не буду! — додав він.

Ті мовчки вислухали поліцаю і пішли на свої місця.

Полонені розмістилися і під керівництвом Василя і Дернового почали працю. Василь подавав команду: „Раз, два — взяли! Раз, два — дали!.. рихтуй!... підштовхуй!

Поліцай ходив, поглядаючи на роботу або розмовляючи з конвоїром.

Полонені заговорили з поліцаєм про „калим”.

— Я сам буду брати „калим”. Відриватися від роботи не дозволю! — сказав він, — треба кожного дня більше прокладати, ніж ви прокладали з залізничним майстром!

Через пів години з кабіни проїжджої машини, була подана жертва: дві дині і кавун.

Поліцай, на очах здивованих полонених, віддав кавун конвоїрові. Одну диню взяв собі, а другу віддав трьом полоненим на свій вибір.

— Таж я піднімав руку до машини! — сказав полонений ображеним тоном. За це він заробив нагая і замовк...

Полонені працювали з пригнобленим настроєм. Тепер їм ні до чого було жєбрати під час роботи або залишати записки на узбіччях дороги. Їх право на „калим” поліцай відібрав.

З зіпсованим настроєм поверталася команда залізничників до табору. Загадана поліцаєм пісня зривалась, хоч він і загрожував.

По приході в табір полонені мляво розійшлись. Майже цілий вечір говорили про небіжчика Довгого, згадуючи його добрість.

Нишком вели розмову поміж собою чотири товариші. Умовилися поговорити з контрольним офіцером при першій можливості...

*

Вранці, коли люди вишикувались, Максим з Безверхим були виключені з команди, а на їх місце узято Петренка та Крижана.

На роботі поліцай наполягав підвищувати темп. Декого з полонених потягнув нагаєм. Кричав на Дернового.

По приїзді контрольного офіцера рапортував йому він. Коли офіцер звертався до Дернового, поліцай відповідав сам, відтискаючи того набік.

Офіцер від'їхав. Поліцай почав підозрілу розмову з конвоїром. Василь, подаючи команду, кидав оком на поліцая.

„Сьогодні він викинув Максима і Безвершого, а завтра може звільнити мене і тоді почне знущатися з Дернового” — думав він. — Схиляючи на свій бік конвоїра, він шукає для себе підтримки на випадок скарги на нього контрольному офіцерові”.

По закінченні робочого дня Дерновий ішов поруч Минця. Він виглядав цілком виснаженим.

— Швидше б добрести до табору і відпочити, — сказав він стомленим голосом Василеві...

В таборі, після кави, четверо обмірковували своє становище.

— Вся надія на твою Ганну! — сказав Дерновий Максимові, — вона може визволити і тебе, і Василя. — І додав, звертаючись до Минця: — Хоч яка стара твоя тітка, а дізнавшись, що ти живий і де ти є, вона прийде, щоб визволити тебе.

— Ганна прийде наступного тижня, — запевняв Максим.

— Якщо вона прийде і визволить тебе, то тобі доведеться напружено попрацювати, — звернувся Дерновий до Максима, — не в Рубіжівку повинен ти поспішати, а в Миронівку!

— Не будемо ворожити, а краще лягаймо, бо ви ще на дорозі казали про відпочинок, — сказав Василь, — я

теж відчуваю занепад сил. А не так давно в Миронівці не було мені рівного в митанні дисків.

*

Осінь щораз більше входила у свої права. Команда залізничників інтенсивно працювала, поспішаючи закінчити прокладку. Друзі кожного дня чекали на прихід Ганни. А її все не було.

Після закінчення прокладки команда залізничників була зліквідована. Василь та Дерновий були знову включені в команду піскового кар'єру. На кар'єрі вони зустріли нового шефа.

Новий шеф сам не бив полонених, а діяв через поліцаїв. Пильнував тільки, щоб кара була заслужена. Полоненим від цього не було легше: той, хто зовсім не володів німецькою мовою, міг бути покараний завжди, бо поліцай міг подати причину, яку схотів.

Щасливий випадок поставив Дернового, а разом з ним і трьох його товаришів, у краще становище. Треба було перенести колію ближче до вантажної площадки. Шеф наказав Дерновому керувати переноскою.

Під команду Василя: „Раз, два — взяли! Раз, два — дали!” — колію, з незначним перебоєм у роботі, перенесли. Шеф похвалив Дернового і Василя. Після цього поліцаї спасували, залишили чотирьох у спокої. Вичікували...

В неділю поміж Василем та Крижаном трохи не дійшло до сутички.

Ідучи в стайні з приділом, Крижан торкнувся плеча Минця і впустив приділ додолу. Після цього накинувся на нього, обвинувачуючи Минця, що той штовхнув його навмисне.

Розраховуючи на підтримку товаришів, Крижан кричав: „Чого ти хочеш від мене? Чого ти чіпляєшся?”

— Відчепися, я уникаю зустрічі з такими людьми, як ти! — відповідав йому Василь, ледве стримуючи себе, — візьми мою порцію, тільки відчепись!

Крижан сказав образливе слово. Відповіддю на обра-

зу мав би бути удар Минця. Але Максим з Дерновим стримали його і відвели на подвір'я.

Крижан пішов до свого гурту, лаючись і погрожуючи.

*

Василь не спав, думаючи про провокативний вчинок Крижана. Шукав способу, щоб поставити і себе і товаришів у сильніше становище, і нічого не міг придумати.

Він ніби засипав і знов прокидався. Лише на світанку сон подолав його.

Йому приснилося, що він у Києві, на володимирському базарі. Шукає оселедців. Не мігши знайти їх там, вирішує їхати на Бесарабку. Іде до трамвая і бачить, що трамвай не рухається: нема струму. Іде на Бесарабку пішки... Підходячи до польського костюлу, розглядає його...

Почувши позаду гуд голосів і крики: „Лови! Держи!“, він обернувся... і прокинувся.

Перед ним стояв Петренко, намагаючись зробити йому „тьомную“.*)

Вчасно відхилившись, Василь вибрав момент і був уже на ногах. — Максиме! Дерновий! — крикнув він, відбиваючи удар Петренка.

На нього насадили двоє, і він змушений був захишатися і руками, і ногами.

Відбиваючись, він побачив, як борсався на підлозі Максим, як били, накинувши на голову мішок, Дернового. Почув, як крикнув два рази Безверхий.

Кров кинулася йому в мозок, і він з усієї сили вдарив Петренка ногою в живіт. Той закричав і впав.

Тому, що тримав Максима, був завдав удару кулаком в обличчя. Максим визволився.

Василь і Максим билися проти двох. В цей час Крижан бив безможного Дернового, а Безвершого тримав

*) Спосіб розправи серед злочинного елементу: жертву б'ють, накинувши їй на голову мішок.

ще хтось, завдаючи йому вдарів після кожного викрику.

Своїм криком Безверхий збудив усіх полонених. Ті дивилися, як б'ють його та Дернового, але ніхто не рішився визволити їх.

В дверях появився старший поліцай, дав свисток, і бійка припинилась.

Крижан покинув свою жертву, знявши з голови торбу. Василь з Максимом кинулися до Дернового. Він лежав, як дошка. З правого ока спливала кров.

Поліцай подивився на понівеченого Дернового, потім на Петренка, якого понесли на його місце Крижан і один з його спільників.

Удаючи безсторонного наглядача порядку, поліцай мовив:

— Наробили клопоту і собі, і мені. Тепер я мушу відповідати за вас перед начальством.

Василь витирав кров з обличчя Дернового. Сльози наверталися йому на очі...

Після відходу поліцай більшість полонених не спала, бо вже наближався час вставати.

Двоє товаришів крадькома розмовляли поміж собою:

— Максиме, ти мусиш за всяку ціну залишитися в таборі. Твоє обличчя побите, ти можеш удати з себе немічного.

— Добре, постараюсь, — відповів той.

Безверхий шепотів щось сам до себе...

Вранці, при появі поліцай і фельдшера, Максим лежав поруч Дернового, ледве повертаючи м'язами. Василь виходив разом з Безверхим з стайні, поглядаючи то на Максима, то на Дернового.

Фельдшер оглянув Максима і сказав: „На працю в таборі!”. Потім приступив до Петренка. Перев'язавши його, він мовив: „Відлежиться!”

Оглядаючи Дернового, фельдшер установив утрату правого ока і перелам правого передпліччя.

Звертаючись до поліцай, він махнув рукою і сказав: „З цього вже діла не буде!”...

Почувши це, Максим пішов на подвір'я, щоб переказати Минцеві слова фельдшера.

Васильове обличчя стало темне...

Виходячи з табору, він крикнув Максимові:

— Не забудь же, наглядай, скільки можна буде!

*

Прошло з пів години, як команди пішли на працю. Вибравши момент, Максим підійшов до вікна стайні. Дерновий єдиним своїм оком дивився на сплячого Петренка. Потім перевів погляд на вікно.

Зустрівшись з ним очима, Максим не витримав і відійшов від вікна. Похмуро дивлячися в землю, він підмітав подвір'я...

Через декілька хвилин його потягло до вікна знов. Він підійшов і побачив, як Дерновий повз-спираючись на ліву руку і роблячи після кожних двох-трьох рухів передишку...

Вигук поліцая: „Чого ти туди заглядаєш!” — примусив його відскочити від вікна і продовжувати працю.

Підмітаючи, Максим думав: „З якою мукою він повз до параші! Дивиться було боляче!”

Його знов тягнуло до вікна, але він боявся поліцая. Той не відходив від робітників.

Прошло ще з пів години, і до табору знов прийшов фельдшер.

Відчинивши двері стайні, фельдшер відступив назад і покликав поліцая.

Максим насторожився.

— Той фахівець повісився! — сказав фельдшер.

Поліцай пішов до стайні. Через п'ять хвилин він появився на порозі стайні і вигукнув: „Ноші!”

Максим побіг по ноші, забувши про біль у м'язах. Разом з одним пухлим, вони понесли ноші в стайню. „Не витримав нещасний, умер...”, — з болем думав він, ідучи.

Переступивши поріг стайні, Максим побачив повисло-го на мотузку Дернового і закам'янів.

— Чого спинився? — запитав його поліцай, — вчителю, проводиря втратив? Нічого, у вас такого сміття вис-
тачить... Націоналісти!... Самостійники...

Максим дивився на перекошене, з висунутим язиком
обличчя Дернового і, опанований жахом, не міг вимо-
вити жодного слова.

Поліцай глузував з покійника:

— Казали, що інженер, він і довів це: треба ж було
розрахувати, як за допомогою мітли, мотузка та торби
зробити для себе шибеницю!

— А сітка прикріплена міцно, витримала! — додав,
прокинувшись від шуму голосів, Петренко.

Поліцай наказав Максимові:

— Піди і пришли сюди іншого, а сам залишайся на
подвір'ї! Максим пішов. Колючи дрова, він дивився
крізь огорожі, як понесли накритого рядном Дернового.
Думав про те, щоб з поверненням тих, що його понесли,
дізнатися, де він похований.

*

У Василя робота не клеїлася: він утратив такт: де-
кілька разів вибив лопату з рук Безвершого.

Щоб не розлостити шефа несвоєчасним навантажен-
ням, він пішов нагортати пісок.

По закінченні роботи він полегшено зідхнув, а через
хвилину знов віддався сумним думкам про Дернового.
Механічно взяв свої речі і став у лави.

З десять хвилин він ішов мовчки, а потім мовив, звер-
таючись до Безвершого:

— Сьогодні, як на злість, вони так повзуть.

— Йдуть люди, як завжди. То тобі так здається, що
вони повзуть, — сказав Безверхий.

— Цього я їм не прощу... тепер буду битися не на
життя, а на смерть! Порятунку нема... нема від кого че-
кати... Сам загину, але й з них когось відправляю на той
світ...

— Що ти говориш, нікого з них ти не мушиш убивати,
— бо це не розумно! — умовляв його Безверхий.

— Я кажу: як нападуть на мене, то не дам пощади! Вони використали нашу слабкість і покалічили Дернового.. Помилка Дернового була в тім, що він чекав, поки до нього інші прийдуть шукати захисту. А вони прийшли, отримали захист і відійшли.... Так було і з Кривком. А я цього Кривка зобов'язав би триматися нас і допомагати боротися з тією бандою.

— Заспокойся, бо ти накличеш на себе нову біду. „Обережність” — таку розумну пораду давав нам залізничний майстер — і загинув небіжчик, царство йому небесне, через те, що сам не був обережним... Про обережність говорив і Дерновий, а сам теж не був обережним, і ви через це потерпіли... Ви були гарячі та самовпевнені. Врахуй це, Василю, смирися і молись — і ти легше перенесеш полон.

— Скільки я себе пам'ятаю, я завжди стримував себе, але сили вже не вистачає.

Безверхий нічого на це йому не сказав. Вони мовчки підходили до табору...

Переступивши за браму, Василь побачив коло кухні Максима. Той безнадійно махнув рукою.

— Вмер?! — вирвалося у Минця.

— Тримайся, Василю! — заспокоював його Безверхий.

Максим підійшов ближче і, як тільки команда була розпущена, розказав про трагічний кінець Дернового.

— Со святими упокой! — мовив, хрестячись, Безверхий.

Василь з Максимом перехрестилися теж.

— Бог їм простить, але я їм смерті цієї людини не прощу! — суворо сказав Василь.

Побачивши Кривка, він спинив його.

— Якби ви не були мені батьком своїми роками, ой і дав би я вам оце зараз! Так дав би, що ви все життя пам'ятали б, як треба в біді визволяти своїх!

— Я ні з якими забіяками не хочу справи мати. Хто вас там знає, чого ви зчепилися!

— Смирися, Василю, бо ти накоїш собі лиха! — мовив Безверхий.

Василь похмуро подивився на Безвершого. — Чому ви не сказали Кривкові, що так не слід ставитись до тих, хто йому робив добро?" — терпко сказав він і пішов у стайню.

— Підождемо хвилину, дамо йому трохи заспокоїтись, бо він тепер готовий кинутись на кожного, — сказав Безверхий Максимові.

Через п'ять хвилин вони ввійшли до стайні і, побачивши, що Василь тяжко дише, уткнувшись головою в солому, вирішили не турбувати його...

*

Два дні Василь був у шаленому стані: клепав і гострив ніж. Вплинув і на Максима — той зробив і собі.

Безверхий дивився на двох молодиків, на їхнє майстрування і зідхнув. Його поради вони не приймали.

Одного тільки добився він: вранці і ввечері вони молились.

Крижан та Петренко бачили, що два друзі готові до смертного бою і уникали зустрічі з ними.

Старший поліцай знав про настрій Минця і про те, що вони з Максимом мають ножі. Одного дня, шикуючи команду, він сказав Минцеві: Я чув, що ти і твій приятель маєте добрі ножі. Ці ножі я міг би забрати і передати унтер-офіцерові, але я цього не зроблю, — бо вам треба ділити приділ так само, як і іншим. Тільки пам'ятай одне: ми зуміємо приборкати, кого слід!...

Почувши це, Безверхий благав товаришів зараз же віддати поліцаєві ножі.

— Віддайте йому їх, і він змінить гнів на милість. Все забудеться і все буде гаразд!

— Ми ж не для нападу тримаємо їх, а для захисту. І як все буде гаразд, то обійдеться і без ножів! — мовив Василь.

Після цих слів Безверхий відчув, що далі умовляти даремно.

Василь з Максимом поклялися, не шкодуючи життя, боронити один одного.

— Безверхий помиляється!, — казав Василь Максимові, — вони не змінять гнів на милість, бо то наші кровні вороги. Поліцай знає, що ті зерна національної свідомости, що посіяв у нас Дерновий, мають зійти. Він намагатиметься знищити нас через Крижанів. Тому ми їй повинні тримати ножі при собі...

Максим погоджувався з ним і запевняв, що при всій любові до Ганни він не підведе свого товариша.

— Ганна прийде і визволить мене. Тільки б діджати-ся її. Вийду я і вирву тебе з полону!

*

В п'ятницю, повертаючися з роботи, вони побачили коло брами Ганну.

— Чому так довго не приходила, ми через тебе багато втратили! — крикнув Максим, порівнявшись з нею.

— Застудилася, захворіла! — відповіла Ганна і вже вслід йому кричала: „Вже з центрального табору надіслано розпорядження, щоб тебе звільнити!”

Команда ввійшла до табору. Спинивши команду, поліцай вигукнув: „Зозуля Максим!”

— Я! — відповів Максим.

— На контрольну з речами!

Очі всіх полонених повернулися в бік Максима. Поліцай розпустив команду.

Максим не відповідав на запит полонених, що оточили його. Вони відійшли.

Двоє товаришів прощалися з Максимом.

Василь давав йому вказівки, як діяти, щоб визволити його з полону.

— Може, напросити харчів, щоб ви підгодувалися, поки я повернуся? — запитав Максим.

— Ніяких харчів. Швидше в Миронівку і з докумен-

тами назад! З тіткою, з дружиною Бутька, з ким тільки буде можна!...

Обнявшись коло брами, друзі розійшлися.

*

Поліцай сміявся, дивлячись на Минця під час шикуння команди. Василеві було тяжко перенести цей сміх, але він примусив себе зробити вигляд, що не реагує на нього.

По виході з табору Василь, щоб викинути з думки поліцай, завів з Безверхим розмову про Максима. Вся його надія була на допомогу Максима.

По приході на кар'єр поліцай переговорив з шефом і затримав Минця.

— Підеш відколювати пісок! — наказав поліцай. Василь узяв „балду”,*) клин і пішов стежкою нагору.

Прийшовши на горішню площадку, відразу ж почав працювати. Зробивши запас піску, він спинився.

Конвоїр, звернувшись по-російськи, підкликав його до себе.

— Біжи до того ярка, що за п'ятдесят метрів, туди і назад! — сказав він.

— Пощо я маю туди під час роботи бігти? — запитав Василь.

— Не розмовляй, а біжи, — бо стрілятиму.

Побачивши рішучість конвоїра, Василь, не здаючи собі справи про наслідки, вихопив з його рук гвинтовку і, відкинувши її, побіг до кар'єру. Зіскочив на площадку, намагаючись дістатися до шефа.

Там на нього чекали два поліцаї. Вони повалили його і на очах шефа, що наближався, витягли з його кишені довгий ніж.

Шеф покликав конвоїра, щоб розібратися, в чім справа.

Той пояснив, що Василь хотів буз накинута на нього з ножом ззаду і після невдачі побіг.

*) Великий молот.

— Неправда! — крикнув Василь по-німецьки і зараз же отримав від поліція удар.

Шеф розпорядився, щоб Минець пішов навантажувати.

Під час обіду до Василя підійшли два конвоїри і повели його на гору.

— Прощайте, Безверхий, прийшла і моя черга, помоліться за мене! — крикнув, ідучи, Василь.

Покинувши їжу, Безверхий дивився на молодика і двох конвоїрів. Шепотів молитву.

Ті зникли з очей. А через декілька хвилин пролунали один за одним два постріли.

Безверхий перехрестився і почав шептати молитву. Полонені дивилися на Безвершого, переглядалися поміж собою...

Через кілька хвилин постріли повторилися. Безверхий допитливо подивився на полонених, шукаючи в їх очах підтвердження своєї думки...

Знов залунали постріли, і через п'ять хвилин на горі показався Василь. За ним ішли два конвоїри.

Вони привели його на площадку, де люди обідали.

Василь зробив два кроки до Безвершого, зігнувся і ліг. Безверхий підняв його і запропонував йому їсти. Він відмовився.

— Молись, Василю, молись! Легше на душі буде. Згадай Господа милосердного, розп'ятого за нас на хресті...

Василь нічого не відповідав, тільки клацав зубами. Не ївши, пішов на працю і мовчки працював до самого закінчення роботи. Повернувшись до табору, випив гарячої кави і заснув мертвим сном нервово вичерпаної людини.

Прокинувшись зарано, він лежав, пригадуючи події минулого дня. Бачив перед собою конвоїрів, чув їхні голоси: „Тікай! Віжи!... Ти ж хотів тікати, то тікай!”

Совгаючись на соломі, він шепотів: „Вимагаєте?... Мушу тікати... Замучите все одно...” Дерновий і Довгий не сходили йому з думки.

Вирішивши тікати, Василь приховав свій плян від Безвершого і, щоб відвести від себе увагу поліцаїв, розгравав з себе прибиту і зломану людину: боязко дивився на поліцаїв, ні з ким не розмовляв.

Одного разу поліцай, усміхнувшись, шепнув Крижанові: „Відбили крила орлові... а скільки витратив праці, щоб зробити ніж...”

Підслухавши це, Минець відчув задоволення і продовжував розгравати свою роллю. Намагався не дивитися в вічі Безверхому, щоб не видати себе.

Безверхий зробив висновок, що знуцання конвоїрів над молодиком вплинуло на його розум, і взяв на себе обов'язок опікуна. Так тривало до суботи.

*

В суботу Василь вийшов на подвір'я, зовнішньо виглядаючи так, як і взагалі протягом останніх днів. Але в глибині душі він почув себе міцним і рішучим.

Разом з іншими він навантажував вагонетки. А одночасно поглядав на балку, на дорогу до кар'єру.

Безверхий помітив незвичайний вираз на лиці Василя і слідкував, щоб той не вкоїв чогось поліцаєві, який був неподалеку. Бачив, як з наближенням обіду збудженість Василя стала ще більшою.

Помітивши жінок, які йшли до кар'єру, Василь прошепотів: „Спасуть чи ні?”...

— Вже тратить розум, — подумав Бверхний і спитав.

— Ти помічаєш Василь, що верзещ якусь нісенітницю?

— Не помічаю!... Я чекаю сигналу на обід і гостинців від жінок. Ось вони йдуть, мої спасительки!...

До самого сигналу робота тривала без слів.

*

Пролунав сигнал на обід. Поліцай наказав, щоб полонені сідали рядами для одержання принесеного жінками харчу. Ті поспішали на обідню площадку.

Василь присів коло вагонетки, пропускаючи інших. Удавав ніби зав'язує шворку на калосі.

Дочекавшись Безверхого, махнув йому на прощання рукою і поповз до партії порожняка.

Безверхий широко відкрив очі. Потім спинився, зрозумівши, що він хоч на хвилину мусить прикрити повзучого Василя. Потім пішов, не бачачи нічого перед собою, до обідньої площадки.

Василь повз з однією думкою: „Тільки б проскочити порожняка!”

Спинившись коло крайньої вагонетки і кинувши оком з-за неї, він побачив жінок і поліцаїв, шефа коло комори, Безверхого. Глянувши на гору, побачив конвоїв. Подумав про те, що за хвилину вони зможуть помітити його. Згадав про їхні знущання, і йому запекло в грудях.

— Воля або смерть! — сказав він, перехрестився і кинувся повзти намагаючись якомога швидше лишити за собою десять відкритих метрів до ярка.

Пролунав постріл...

Обернувшись, Василь побачив полонених, що дивились на нього, і поліцай з конвоїром, що бігли до нього.

Якась сила підвела його на ноги, і він побіг...

Вскочивши в яр, він мчався вперед, слухаючи свист пролітаючих коло нього куль.

Починав опановувати себе. Щоб уникнути прямого прицілу, робив, біжучи, зигзаги.

Вскочивши з ярка в сусідню балку, побіг прямо, давши волю ногам...

Край балки він обернувся і побачив того конвоїра, що знущався з нього.

„Знайти за балкою каміння і, дочекавшись, викінчити його”, — промайнуло йому в голові. Але він раз же відігнав цю думку.

„Ні, за вбивство більша відповідальність”...

Вискочивши з балки, він сильніше наліг на ноги, щоб скритися в наміченому ним подвір'ї.

Сили зрадили його. Ноги підкошувались. Біг уповільнився.

Вибігши з балки, конвоїр дав декілька пострілів вогню і підняв тривогу. На подвір'ях появилися німецькі вояки. Василь біг назустріч двом наставленим на нього гвинтівкам.

На крик „Гальт!” він спинився і, важко дихаючи, дивився на вояків.

Прибіг конвоїр і почав бити його кольбою гвинтівки. Василь спробував був захиститися, але, не витримавши удару по плечу, впав на землю.

— Будьте ви всі прокляті! — кричав він під ударами конвоїра.

А той в отумінні садистично бив далі.

— Гальт! — крикнув один з вояків конвоїрові, не бажаючи допустити, щоб той убив Василя. — Відправимо його до коменданта, — там з ним розберуться!

Конвоїр спинився.

Скривавлений, ледве дихаючи, Василь лежав на землі...

На дорозі появилася жінка. Вона несла біле шмаття.

— Геть! — крикнув на неї конвоїр.

— Перев'язати треба, бо спливе кров'ю і помре по дорозі перше, ніж доведете до команданта! Пане, перев'язати треба! — звернулася вона до німецького вояка.

Той кивнув головою на знак дозволу. Схилившись над Василем, жінка приступила до роботи. Поспішала, щоб перев'язати перше, ніж вояк запряже коня.

Закінчивши перев'язку, вона кинула на вояка погляд, сповнений такого докору і болю, що він відвернувся.

Жінка пішла до хати і дивилась у віконце, як Василя поклали на підводу.

Відкривши очі, він побачив на момент її за віконцем. Сльози виступали на його очах, і він закрив їх. Його повезли до центрального табору...

Пролежавши з годину в таборі, Василь побачив коло себе знайомого фельдшера і німецького унтер-офіцера.

— Большевик?... Комуніст? — запитав він, вп'явши-ся очима в Минця.

— Ні! — відповів Василь. Силкувався ще щось сказати, але не міг. Шепотів якісь неясні слова...

Побачивши його скляні очі, унтер-офіцер відійшов...

Через пів години Василя і ще чотирьох хворих повезли до шпиталю.

*

Підводи їхали під охороною конвоїрів. На передній підводі лежав Василь. Підводи в'їхали на територію Ново-Смолинського рудника, дороги якого давалися взнаки. Рівчаки то відбирали у Василя пам'ять, то знов приводили його до неї.

Відкривши очі, Василь розглядав виселок, але підвода, в'їхавши в калюжу, вдарилась об камінь, і він утратив свідомість: не помічав уже ні безлистих, укритих вугляним порохом дерев, ні постатей шахтарів, які проходячи, поглядали на нього...

Свідомість повернулася до нього, коли підводи їхали вже хвилин з десять по рівній дорозі. Він розглядав прохожих, намагаючись уявити собі їхнє життя при німцях...

Через пів години підводи в'їхали в подвір'я шпиталю.

Чотирьох хворих зняли з підвід і повели під руку, а Минця понесли до приймального приміщення.

З усіх хворих познімали одяг, зв'язали його і причепили бирки відповідно до номерів полонених.

Обмивши їх і вдягнувши в шпитальну білизну, чотирьох хворих повели, а Минця понесли по східцях на другий поверх.

Закусивши губи і заплющивши очі, Василь намагався не стогнати. Його перенесли через залу, заповнену ліжками хворих, і примістили в наріжній кімнаті.

Незабаром прийшов лікар, зробив перев'язку і Василь заснув...

Прокинувшись від сварливого крику, Василь з подивом розглядався, де він є.

Не звертаючи уваги на нього і також на забинтованого з ніг до голови хворого, двоє сусідів ляялося.

— Що, заробив подяку від німців?! — кричав худий, високий, молодий вірмен.

— Мовчи, комсомольська мордо, а то ось трісну кулаком і здохнеш відразу!, — крикнув по-українському ще голосніше мужчина років тридцяти. При цих словах він ударив кулаком лівої руки об стіл. (Правої руки в нього не було).

На стукіт увійшов санітар і суворо запитав:

— Хто стукав?

— Я, — відповів безрукий.

— Чого дурієш? Може, до карцеру хочеш?

— Передайте комендантові, що я вояк німецької армії і повинен лежати разом з ними, а не тут!

Попередивши, що в разі порушення порядку він викличе поліцая, санітар пішов.

Вірмен, побачивши, що прокинувся Минець, підійшов до нього.

— Каже, що втратив руку під Сталінградом!, — мовив він, сміючись, — ба, привезли аж куди!...

Василь відчув біль у всім тілі і не хотів говорити з вірменом.

Показуючи на рот, він зробив вигляд, що йому важко вимовляти слова. Вірмен відійшов від ліжка.

Укрившись ковдрою, Василь зогрівся і заснув. Простав вечірний чай. Спав усю ніч, прокинувшись тільки вранці, коли санітар уже будив хворих на вмивання.

Діючи однією рукою, він умився і ліг, укрившись. Лежав, згадуючи свою невдалу втечу, конвоіра, старшого поліцая, шефа, Безвершого, жінку, яка перев'язувала його. Дивувався, яким чином він залишився живим...

Вірмен знов розпікав безрукого українця. Василь не втручався.

Ввійшов санітар і поклав кожному з хворих його

приділ: 200 гр. хліба, 10 гр. масла, малу пачку сиру і столову ложку цукру. Всі взялися їсти.

Поснідавши і випивши кухлик гарячої кави, Василь відчув приплив сил — йому захотілося говорити.

Він обережно сперся на лікоть і заговорив з забинтованою людиною.

— Ви давно вже тут? — запитав він.

— Два тижні — з моменту, як був збитий німецькими літаками.

— Летун?

— Так!

— Що у вас пошкоджене?

— Голова, ребра...

— Підібрали і лікують! — сказав Василь.

— Хочуть показати, що по-людському ставляться до полонених, — але тепер уже пізно!

Зрозумівши настрої летуна, Василь свідомо пристосувався до нього і продовжував розмову, притакуючи співрозмовцеві.

Говорячи, він поглядав на безрукого, який скося кидав на нього погляди.

Припинивши розмову з летуном, Василь заснув. Прокнувшись по годині сну і побачивши, що летун спить, а вірмена нема, він підкликав до себе безрукого.

— Я тебе розумію, друже! — мовив Василь, — добивайся, вимагай свого! Не дивуйся, що я не підтримую тебе під час сварок з вірменом або веду такі розмови з летуном. У мене є на це свої причини...

— Ось побачу, чи передадуть мій протест комендантові.

— Так, цікаво! — сказав Василь. Потім безрукий відійшов від нього...

Василь лежав і згадував недільне життя табору і самотнього Безверхого. Лежав, прислухаючись, як загоюються побиті місця на його тілі, і стримуючи бажання потерти їх...

Недільний день з його обідом та вечірньою кавою

пройшов для нього швидко, і Василь, повний неясних, але приємних думок, заснув...

В понеділок, о десятій годині ранку, хворих обходив лікар.

Безрукий звернувся і до нього з своїм проханням і нагадав, що він говорив про це санітарові.

— Мені відомо про вашу вимогу, — сказав сухо лікар і, підвищивши голос, додав, — відомо також про те, що ви тут порушуєте порядок!

— Я вас прошу передати мою заяву комендантові, а порядку порушувати я не буду...

Лікар нічого не відповів і вийшов з палати.

Після його відходу Василь більше говорив з вірменом та летуном, ніж з безруким. Від вірмена він дізнався, що крім контрольного лікаря, весь медичний персонал, а також поліцаї, — з полонених.

В середу хворих відвідував головний, контрольний лікар. В палаті цього дня зробили порядок. Сестра вимагала, щоб на підвіконнях та столиках не було ніяких речей. Санітар вимів з-під ліжок сміття.

О десятій годині до палати ввійшов вірмен і, поінформувачи, що почався обхід, поклався до ліжка.

Через пів години ввійшов контрольний лікар у супроводі лікаря відділу, сестри та перекладача.

Вони підійшли до ліжка летуна. Лікар відділу доповів головному про стан здоров'я побитого: показував на перев'язану голову і на бандаж.

Потім лікар підійшов до ліжка безрукого.

Той подивився на головного лікаря, засовгався на ліжку і сказав:

— Герр гауптман!...

Потім почав говорити по-українськи: скаржився на те, що його незаконно помістили в палаті полонених, що він повинен лежати коло німецьких вояків.

Перекладач переклав скаргу. Контрольний лікар обіцяв полагодити справу безрукого з командантом.

Затримавшись на хвилину коло вірмена, лікарі підійшли до Минця.

Контрольний лікар запитав, при яких умовах він був покалічений.

— Конвоїр побив, — відповів Василь.

— Намагався втекти, — додав перекладач.

— Чому тікав? — запитав головний лікар.

— Конвоїри примусили, знущалися, стріляли над головою, вимагали, щоб тікав...

Вислухавши сказане від перекладача, контрольний лікар здивовано знизив плечима і залишив палату...

Після відходу лікарів, до Минця підійшов вірмен і почав розпитувати про втечу. Василь розповів йому все те, що вважав корисним для себе.

Летун з свого боку розпитував Минця. Він розповів йому про втечу відповідно до смаку летуна.

Дочекавшись обіду, Василь поїв і заснув, задоволений ходом речей.

По обіді безрукого перевели у відділ німецьких вояків, а його ліжко зайняв переведений з іншої палати білорус Калган.

*

Привітавшись з летуном та вірменом, як з старими друзями, він підійшов до Минця.

Слухаючи Калгана, Минець дивився на його червоне обличчя, на впертий ніс, на великі сірі очі. Дивився й думав, як поводитися йому з цією людиною. Калган тим часом говорив — торохкотів, як кулемет. Уже через декілька хвилин Василь дізнався, з якої місцевости походить Калган, що він є командир артилерійського взводу, що він був поранений в ногу, що він тому червоний, що кровоносні судини лежать у нього недалеко від поверхні шкіри...

Розпитавши, що собою уявляє Минець, а також про історію його полону, Калган вийшов з палати.

Через пів години він повернувся, а через десять хвилин залишив палату знов.

Повернувся в палату тільки під час відбою.

— Чого ти все бігаєш? — запитав його вірмен.

— Під лежачий камінь вода не потече! — відповів Калган, показуючи вірменові кисет з тютюном.

Дивлячись на тютюн, вірмен від заздлости почервонів.

Прокинувшись вранці, Василь побачив, як Калган, переодягнувшись санітаром, узяв два котелки і вийшов.

Незабаром він повернувся, поставив котелки на підвіконня і накрив їх покришками.

До обіду він пильнував котелків, а зараз же по обіді взяв один з них і вийшов із палати:

— Вода! Воду продає, — мовив вірмен, піднявши покришку котелка. В його голосі Василь відчув нотку здивованости і заздлости.

Минуло з десять хвилин; Калган повернувся з порожнім котелком, і знов вийшов з повним.

Вечері він продавав тютюн (міняв на хліб), а наступного дня перед обідом продавав хліб. Давав хліб у борг за недільну мармеляду або знов міняв на тютюн.

Калган не тільки торгував, але й приносив усякі новини: інформував про становище на фронтах, про дії партизанів, тощо.

Вірмен приписував Калганові зв'язки з санітарами й поліцаями:

— Хіба він міг би добути санітарний одяг з контрольної комори, якби не був зв'язаний з ними? — говорив він переконано.

Але, коли одного разу Калган прийшов з розбитим носом і вірмен виявив причину, міг про зв'язок Калгана з поліцаями, розвіявся.

Розповідаючи про те, як на світанку поліцаї ввіймали Калгана в підвалі (коли він ішов по воду), зняли з нього одяг і побили його, вірмен реготав.

Калган спочатку спокійно відбивався і дорікав вірменові:

— Не смійся з чужої біди — своя власна не забариться, — сказав він йому.

А коли той не втихомирився, він назвав його дурнем, вилаяв брудною лайкою і приобіцяв „набити морду”, якщо той не залишить його в спокої...

Вірмен вийшов з палати, а Калган ліг у ліжко і дивився на стелю.

Незадовго перед сніданком прийшли поліцаї, зігнали Калгана, Минця й вірмена з ліжок і зробили обшук. Викликали сестру, обшукали постіль летуна і, нічого не знайшовши, пішли геть.

Калган вилаявся і додав:

— Дурня валяють! Забрали чоловікові одяг, забрали весь тютюн, ще й приходять непокоїти людей, шукають!

Вірмен не витримав і зареготав, заражаючи сміхом летуна і Минця. Калган, викотивши очі, дивився на всіх, не розуміючи, чому їм так смішно...

*

В перших днях грудня до шпиталю прийшов пропагандист і вів розмову з хворими, — говорив про большевицьку революцію:

— Ленін розвалював сім'ю в інтересах большевицької партії тому, — сказав він, — що сам не мав родинного щастя! В наслідок венеричної хвороби він не мав дітей. — Говорив пропагандист також, що партизани дратують німців. Залишаючи палату, пропагандист обіцяв надіслати до шпиталю літературу.

Через два дні появилася література в російській мові, твори Пушкіна й Гоголя. Книжки взяли летун і вірмен. Але на другий день вони їх не знайшли, книжки зникли.

Прийшли поліцаї і вимагали, щоб Калган повернув книжки.

Він присягався і божився, що книжок не брав. Його повели до коменданта.

Звідти він повернувся з розбитим обличчям і лаявся, що його побито без вини.

Поліцей заявив, що згідно з наказом коменданта на палату накладається кара. До різдвяних свят не буде видано книжок. Вірмен обурился. Але поліцей пояснив йому, що за правилом треба було б притягнути до відповідальности його та летуна — і він замовк.

Як тільки поліцей вийшов, вірмен сказав, дивлячись на Калгана: „Один має користь, а других карають!”

Калган накинувся на нього. Натякнув у свою чергу, що крадіжку книжок інсценував не хто інший, як вірмен.

По цих словах Калган вийшов з палати. Переждавши хвилинку, вийшов і вірмен, сказавши на ходу:

— Я доведу, хто вкрав книжки!...

— Цікаво, чи впіймає його вірмен? — сказав летун.

— Ви думаете, що їх украв Калган? — запитав Василь.

— Безумовно! — відповів той...

Вірмен ходив за Калганом по п'ятах. І другого дня ввечері, користуючися відсутністю Калгана, розказав, що той виміняв за десять сторінок книги Гоголя дві закрутки тютюну...

Вранці поліцей повів Калгана до коменданта.

За ним услід вийшов і вірмен...

Василь лежав на ліжку і аналізував взаємовідносини поміж Калганом та вірменом.

Він розумів ворожі стосунки між безруким українцем та вірменом: перший з них ненавидів більшовицьку владу, а другий був її прихильником. Але і Калган, і вірмен були прихильниками комуністичної влади:

„В чім же справа? — думав він, — що примушує вірмена йти проти Калгана і видавати його поліцаєм?”

Зробивши висновок, що в основі ворожих відносин між ними лежать тільки заздрість вірмена і жадність Калгана, (Калган жодного разу не почастивав вірмена цигаркою), Василь вирішив дотримуватися суворого

неутралітету. „Вони можуть здружитися і піти разом проти мене!” — подумав він.

*

За тиждень перед різдвяними святами випав перший сніг, порушивши на деякий час одноманітність життя в палаті. Бо за винятком вірмена ніхто з палати не виходив: летун не міг через стан здоров'я, Минець не мав друзів, а Калгана кожного дня відвідував поліцай. Калган нудився найдужче, але змушений був цілими днями висиджувати в палаті.

Вони дивилися втрое у вікно, спостерігаючи, як великі пластівці снігу плавали в повітрі і тихо лягали на землю і на дах під вікном; як потім пішов дрібний сніг і вітер закрутив його...

— Шкода! — вимовив Василь, — всього пів години був такий чудовий сніг!

— Шкода! — підтвердив Калган, — під вікном на даху майже немає снігу! А я думав набрати і натопити в двох котелках води.

— Не щастить тобі, Калгане! — мовив летун, — а видно, що дуже курити хочеш, бо аж позеленів!

Калган подивився на летуна розширеними очима і закрутив носом. Потім перевів свій зір на Минця. Побачивши, як той, схилившись до вікна, шкрябає щось на склі, він підвівся з ліжка і пішов до нього.

Минець задумливо дивився на свій малюнок, наче щось пригадував.

Калган вмить вивів його з забуття: „Намалой король! — крикнув він.

— Нащо тобі король, горлиць краще.

Але той наполегливо просив.

Василь почав шкрябати, скося поглядаючи на Калгана. Бачив, як з кожним зробленим штрихом обличчя Калгана розпливалося від задоволення:

— Друже мій! — крикнув він після того, як Василь закінчив малюнок, — ти ж можеш опастися мене, бо я

справді пропадаю, не куривши! Намалюй колоду карт, і я тебе повік не забуду!

Василь погодився. Після цього Калган сів на своє ліжко і з нетерпінням чекав появи поліція. Після візиту поліція він вийшов і через десять хвилин повернувся.

Побачивши, що вірмена немає, він витяг з-за пояса штанив шматок паперу. — Розпорядок дня! — мовив Минець, — ні, на цьому папері я малювати не буду!

— Повісять новий, поки я придбаю інші матеріяли, а ти забудь про те, що бачив його, — сказав Калган.

Виглянувши за двері і переконавшись в тім, що вірмена немає, Калган почав розмічати папір за розміром гральної карти. Розмітивши, поклав його під ковдру. На другий день він з радістю повідомив Минця про те, що вже висить новий папір з розпорядком дня. Незабаром він приніс мила, олівців і почав готувати фарбу.

Повторивши ще раз, у присутності летуна, що він дає Минцеві матеріяли, за які відповідає сам, Калган просив Василя швидше намалювати карти. Василь приступив до малювання трафаретів. У відсутності вірмена Калган їх вирізував. Одержавши другого дня готову колоду карт, Калган дружньо потиснув Минцеві руку.

Наступного дня, вранці він приніс Минцеві закрутку і був задоволений, коли той відмовився.

Через годину він приніс пів пайки хліба і здивувався, коли Минець, посилаючись на те, що йому вистачає приділу, теж відмовився.

— Добре! — сказав Калган, — даю слово чести, що в критичний момент я підтримаю тебе! — При цьому він запропонував Минцеві свою дружбу.

— „Недовго носити голову, якщо сприятелюватися з тобою”, — подумав Василь. — А йому сказав: „Згода!”...

Калган поліпшував своє становище за рахунок карт (беручи відповідну частину з кожного розграного банку), і його настрої піднявся. Знов у палату почали надходити різні новини. Напередодні Різдва, він сповістив, що кожному хворому на Різдво даватимуть п'ятдесят

грамів ковбаси, ложку меду, два пряники, п'ять цукерок і по дві сигарети. Калганові слова підтверджували інші. Полонені з нетерпінням чекали на свято...

Надійшов Свят-вечір. Хворим дали рижову молочну кашу з додатковим шматком масла, по пів кіла білого хліба і по кухлику солодкої кави. Сказали, що вранці будуть давати гостинці...

Повечерявши, полонені повеселішали, загомоніли. Дехто намагався заспівати.

Василь згадав про пісківський табір і засмутився. Вийшов з палати, щоб віддатися думкам насамоті.

Влаштувавшись у куточку в коридорі, він уявляв собі полонених у стайні: вони лежать на потертій соломі, тулячись один до одного, щоб зогрітись. Багрове світло від вугляної електричної лампи падає на обідрані, темно-сірі з жовтими плямами стіни і на сплячих. Не спить тільки Безверхий. Він весь віддався молитві — це видно по його спокійних блакитних очах. Він молиться о здоров'я, згадуючи в молитві його і Максима. Молиться за упокій Довгого і Дернового...

На думку про небіжчика Дернового, Василя потрясло. Пригноблений, пішов він до палати і поклався в ліжку. В нього починалась гарячка.

Перший день Різдва він пролежав з температурою. Калган — у вільний від своїх справ час — був коло нього.

На другий день вранці Калган підійшов до нього і, дізнавшись, що Василеві краще, здоровив його. Приніс Василеві його різдвяний приділ і, сказавши: „Зберігав у себе, бо тепер такий час, що нікому вірити не можна!“ — віддав йому продукти.

Подякувавши, Василь запропонував йому частину ковбаси, посилаючись на відсутність апетиту.

Калган відмовився від ласощів, кажучи: „Я і свої ласощі проміняв на тютюн, бо в полоні не до ласощів.“

— Мені б хотілося чогонебудь кислого, — сказав Василь.

— Спробую дістати через санітарів, — мовив Калган, беручи сигарети і виходячи з палати.

Вранці другого дня Калган приніс йому солоних огірків. Василь з апетитом з'їв їх. Після цього розмовляв з Калганом, вирішивши, бодай штучно, підносити свій настрій. Калган розмовляв охоче. Давав Василю задачі з артилерійської справи. В свою чергу Василь давав Калганові задачі з топографії та тригонометрії.

Говорив Василь і з летуном та вірменом: робив все, щоб відігнати чорні думки...

Після Водохрищ настали холоди, і до шпиталю почали привозити застуджених і обмерзлих.

З прибуттям кожної нової партії Василь ходив дивитися, чи не привезли Безверхого; але не тільки Безверхого, а і взагалі нікого з Пісків не зустрів.

Новоприбулі говорили, що німці ліквідують табори і вивозять людей до Німеччини. Серед хворих ходили чутки про евакуацію шпиталю.

Чутки підтвердились. Евакуацію готували на десяте січня.

Почувши про це від санітара, вірмен підморгнув Минцеві: „Мажуць п'ятки! — сказав він, — мабуть, добре охоронятимуть тих, хто намагався втекти”. Василь нічого не відповів, але з почуттям неспокою подумав: „Що, як німці не встигнуть евакуюватись і попадуть у руки большевиків? Тоді пригадають мені і пісківський табір, і все!...”

*

Десятого січня, після сніданку так звані ходячі хворі пішли одержати свій одяг. Поверталися до палат, різноманітно вдягнені. Але переважна більшість все ж мала на собі військове. Потім отримували харч. Потім готували речі до контролю. Поліцаї попередили, що металеві речі — ножі, вилки, голки — заборонені. В кого їх знайдуть, того буде покарано.

Полонені ховали заборонені речі, хто як міг. Роздягаючись Калган шепнув Минцеві: „Будем тікати разом”...

Василь теж пошепки відповів: „Я вже пробував...”

Калган мовчки обгортав у ганчірку лезо ножа. Потім сказав Минцеві, щоб той затулював його спиною, поки він сховає його.

Після того, як тяжко хворих позносили до трьох палат, почався обшук. Роздягшись в одній половині залі, люди несли речі до німецьких вояків, що стояли посеред залі в два ряди.

Після контролю Калган узяв свої речі і подався в саму середину групи проконтрольованих. Вдягнувшись, він показав Минцеві з рукава кінчик ножа.

Василь здивувався, як він міг пронести ніж при такому ретельному обшуку: адже промацували кожний клаптик одягу, а в декого навіть відривали підметки.

Почувши від Калгана, де знаходився ніж, Василь лише похитав головою.

— „Я тільки боявся, щоб не наказали присідати” — мовив Калган.

По контролі полонених вивели на подвір'я, де вони шикувалися в колону по п'ять. Тулилися один до одного, терли носи, вуха, топталися на місці.

На команду „сгунко” вирівнялися, а після команди „марш” рушили...

Холодний вітер розвівав лахміття і різав тіло, примушуючи згадувати тепле приміщення шпиталю.

Відразу по виході з двору Василь кулився під шинелею, яку йому додали до речей, і тер вуха. Калган, насунувши пілотку на вуха, йшов і непомітно курив цигарку.

Розчервонівшись від морозу, він посміювався з Минця, з його кашкета з поламаним дашком.

Пересікши одну трамвайну колію, колона йшла вздовж другої, прямуючи до залізничного мосту.

Відтерши ніс та вуха і загрівшись рухами, Василь повеселішав і вдихав на повні груди холодне зимове повітря.

Коло залізничного мосту почувся крик конвоїра позаду. Конвоїр збоку вистрелив.

По колоні пронеслося: хтось ударив конвоїра кам'нем... Троє втікало. Всі обернулися назад. Один з конвоїрів підіймав удареного, решта конвоїрів розгубилася, з побоюванням поглядаючи на купки прохожих, що спинялись. Лави розвалилися. В цей момент Калган сіпнув Минця і сказав:

— Тепер під міст!...

Червоне носате обличчя Калгана стало таким неприємним Минцеві, що він готовий був ударити його.

Зціпивши зуби, Василь тихенько звільнив свою руку з руки Калгана. Через п'ять хвилин під'їхало авто, з нього вискочив офіцер з двома вояками. Вояки побігли здоганяти втікачів.

Полонені пішли мовчки, чекаючи на кару за втікачів. Відійшовши сто метрів від мосту, колона повернула праворуч і почала спускатися вниз до залізничних колій.

— Колії до заводу імені Сталіна? — буркнув Калган.

Ряд порожніх вагонів під охороною вояка уже чекав на полонених. Після перевірки вони почали входити у вагони.

Задні двері й вікна вагонів були щільно зачинені.

Ввійшовши до вагона, Василь ліг за метр від передньої стінки.

Розпитовуючи інших, Калган улаштувався поруч нього. Вірмен з п'ятьма своїми товаришами влаштувався посередині вагона. Один з них — після того, як усі розмістилися — проголосив себе старшим вагона. „В разі порушення порядку, який є в наших інтересах, будь штрафувати цією палкою!” — сказав він, потрясаючи нею.

До Минця підійшов вірмен і запропонував йому приєднатися до їхньої групи. Уявивши собі, що значить бути серед людей, подібних до вірмена, Василь вирішив залишитися на місці. „Калган хоч і неприємний мені, зате не буде розпитувати у мене про всякі подробиці,

як ті”, — подумав він. І сказав вірменові, що йому на цім місці добре...

Через пів години поїзд рушив. Калган піднявся з місця і пішов до вікна.

Задоволений його відсутністю, Василь, припавши щоким до соломи, міркував, що його чекає.

Дивлячись, як Калган оглядає ґрати вікна, Василь з огидою подумав: „От нав’язалася гидота! Мабуть, знов запропонує тікати”.

Почала закрадатися думка, що Калган може багато йому нашкодити.

Щоб приглушити свій неприємний настрій, Василь почав прислухатися до шипіння і свисту паротяга, до стукоту вагонних коліс на стиках.

До вікон то підходили, то відходили.

Майже всі побували під вікнами. Постоявши, вони вертались на свої місця. Але Калган не відходив, не звертаючи уваги на холодний вітер.

Він відійшов від вікна тільки тоді, коли поїзд проїхав станцію Ясинувату...

Вечері старший наказав закрити праве вікно. Вікно зачинили, і гомін у вагоні помалу затих.

Заколиканий стукотом і скрипінням, Василь заснув...

Прокинувшись вночі від галасу, він не знайшов коло себе Калгана. Через хвилину Калган приповз і, полежавши з п’ять хвилин, пішов геть.

Вранці вагонний санітар з двома товаришами підійшли до Калгана, намагаючись зробити обшук. Але старший заборонив.

Завагавшись, санітар змушений був відійти, бо старший почав роздратовано трясти палкою.

Дивлячись на Калгана, Минець думав: „Відрізняється він від Крижана тільки тим, що краде в санітара і не спирається на поліцаїв”.

Через декілька хвилин Калган простягнув йому шматок хліба. Василь не взяв. Калган усміхнувся і мовив: „З вовками жити — по-вовчому вити!” Повернувся на бік і продовжував їсти.

Поївши, він пішов до групи старшого. Звідти уривками доносився його голос до Минця: „Чудний... прикидається... побачимо!...”

Слухаючи, Василь відчув задоволення, що відмовився від пропозиції вірмена: „Наші шляхи різні, — думав він, — це не Дерновий і не Зозуля або Безверхий”.

Суперечки коло вікна притягли його увагу. Мова йшла про те, по якій залізниці їде поїзд.

Підвівшись з місця, Василь теж підійшов до вікна і дивився, не мігши відірвати очей. Поїзд ішов по фас-тівській лінії:

„Чи піде повз Миронівку, чи поверне на Житомир?” — шепотів він.

Хвилюючись, відійшов він від вікна. Зустрівшись очима з групою старшого, спустив голову, пройшов на своє місце і ліг.

— Дурень, — донісся до нього голос Калгана, — не ризається. Я і без нього ризикнув би, та не знаю місцевості і мене може викрити моя мова.

Поїзд спинився. Конвоїр, відчинивши двері, гукнув: „Двоє з парашею!”

У відчинені двері Василь побачив, що поїзд стоїть на станції Фастів. Він розглядав знайомі йому споруди, а в цей час до вагона внесли відро окропу і розподілили його наливаючи кухликом. Двері зачинили.

Калган стояв коло вікна і інформував, скільки померлих винесли з вагонів.

Напившись солодкого окропу, полонені розмовляли і жартували. Василь в цей час підготовляв лист своїй тітці.

Калган тихенько підійшов до нього і запитав, що він пише. Василь відповів, що на цій лінії знаходиться його рідне містечко.

*

Поїзд відійшов увечері. Василь стояв коло вікна. Спостерігав, як машиніст дав від’їздовий сигнал, як конво-

іри в довгих теплих кожухах полізли до своїх гнізд на гальмах, як поїзд рушив.

Переконавшись, що поїзд їде прямо, він думав про те, що тільки три години нормального ходу поїзду відділяють його від Миронівки.

Твердо вирішив не відходити від вікна, аж поки поїзд не міне Миронівки.

Калган лежав і не зводив з нього очей.

Коли поїзд минув Білу Церкву, Василь нагнувся і, піднявши спілток соломи, тримав його в руках.

Побачивши це, Калган насторожився. Коли Минець кинув спілток у вікно, Калган піднявся і підійшов до нього. „Яку станцію проїхали? — запитав він. „Миронівку”, — відповів Минець.

— Буду знати, де ти живеш.

— Тепер живу в вагоні, а де доведеться жити, — побачимо!...

Сказавши це, Василь пішов на своє місце. Калган пішов у групу старшого.

Мріючи про Миронівку, згадуючи про своє дитинство, Василь непомітно для себе заснув...

Відчувши, що ніби холодна жаба вилізла йому на лоб, Василь прокинувся і побачив перед собою Калгана.

Зробивши Минецьві знак, щоб мовчати, Калган потягнув його до вікна. Вийнявши ґрати з вікна, він мовив. У твоєму розпорядженні!...

— Тікаймо разом! — шепнув він, — утворимо партизанський загін і вирівняємо свою провину.

— Перед партією? Ні! — відповів Василь, — тікати я не буду!

Калган вставив ґрати знов і пішов до групи старшого.

Рознервований, Василь обдумував свою тактику до Калгана. Вирішив позбутися його при першій можливості.

Прокинувшись вранці, Василь побачив його в групі

старшого. Калган подивився на Минця, щось тихенько сказав старшому і пішов до Василя.

— Скажи мені, Василю, чому ти не погодився? — сказав Калган, — як же тоді розуміти твою втечу?

— То моя справа! — відповів Минець, — а як ти хочеш бути моїм товаришем, ніколи не питай мене про це!

Калган ліг на своє місце і довгий час розмовляв з Василем...

*

На дворі було темно коли поїзд прибув у Рівне. З третього від середини вагона винесли померлих, потім випустили всіх.

Полонені скупчилися коло вагонів, і горбилися від морозу й вітру.

Начальник ешелйону, стоячи в середнім вагоні, давав накази конвоїрам.

В цей момент Минець шепнув Калганові: „От тут недалеко теплі хати, ризикнемо?“

— Ти здурів! — буркнув Калган і відступив від нього.

Задоволений своїм маневром, Василь стояв, чекаючи на перевірку...

Після перевірки конвоїри стали по своїх місцях, і колона рушила. Перейшла переїзд і помаршувала вулицею Рівного. Пройшла з два кілометри і завершила в якийсь двір.

Тут полоненим знов зробили перевірку і, повернувши кругом, наказали входити в довгий флігель.

Штовхаючись, полонені почали входити.

Бажаючи відірватись від Калгана, Минець залишився надворі, пропустивши його наперед.

Але не встиг він переступити порога флігеля, як Калган накинувся на нього. Лаючись і розсуваючи сусідів, він звільняв місце для Минця.

— Я собі місце знайду! — сказав Василь, пориваючись іти далі. Але Калган вихопив у нього торбинку і поклав коло себе...

Залишивши Минця коло речей, він пішов знайомитися з обстановою.

Повернувшись через хвилин двадцять, він розповів:

Коло п'яти сот міститься тут. Багато доходяг. Майже кожного вечора санітар бере двох чоловік собі на допомогу. За це помічники одержують по пів літри баланди додатково. Санітар — українець з Макієвки.

— Я знав у полоні одного чоловіка з Макієвки, — він несподівано вмер...

— Ти з нього і починай! — порадив Калган. Василь підвівся з місця і пішов до санітара. Запитав його чи не знав він часом Довгого з Макієвки.

Санітар охоче розмовляв з ним і, дізнавшись про долю Довгого, занотував його прізвище собі в книжці. Після цього дав згоду взяти Минця та Калгана за своїх помічників.

Василь повернувся і розказав Калганові про наслідки розмови з санітаром.

Передбачаючи, що санітар може викликати кожную хвилину, Калган почав умовляти сусіда, щоб той пильнував його і Минця місце в час відсутности їх. Сусід вилаяв його за нахабство. Але Калган не звернув на це уваги і продовжував умовляти, обіцяючи, що той теж буде мати користь від цього. Сусід здався.

Потім Калган звернувся до сусіда, просячи позичити йому (поки він добуде) на цигарку тютюну. Той відповів, що тютюну не має. Жадібними очима Калган дивився в бік санітара...

Через декілька хвилин санітар справді крикнув: „Помічники!”

Калган зіскочив з місця і квалливо пішов; за ним подався Минець.

Санітар наказав узяти ноші. Вони підійшли до померлого, який лежав у кінці флігеля.

Побачивши мерця голим, санітар сказав сусідам, щоб ті повернули підштанки і сорочку назад. Ніхто не ворухнувся: „Віддайте, бо зараз покличу поліцає!” — крикнув він. Всі сиділи нерухомо.

Санітар обернувся, готовий іти по поліцая. Але, раптом побачивши перед собою драні підштанки, спився...

Натягаючи підштанки на померлого, Калган лаявся: „Все забрали. Готові шкіру здерти з померлого, шакали!”

Поклавши померлого на ноші, Василь і Калган понесли його за санітаром. В сараї, куди вони внесли померлого, вже було з пів сотні трупів. Санітар почав рахувати їх.

Побачивши одного мерця в штанях, Калган зробив спробу стягнути їх з нього.

Санітар обурився: „Мені таких помічників не потрібно!” — кричав він, — „я не дозволю тут хазяйнувати, я сам тут хазяїн”.

Калган загугнявив і готовий був розплакатися: „Я не для себе, я бачу що всі мерці голі, — чому ж цей повинен лежати в штанях?!”

Санітар засміявся і, сказавши, щоб більше цього не було, залишив Калгана на праці.

Повернувшись до флігеля, Калган побіг у другий кінець його, потім сповістив Минцеві, що доходить ще один. Приблизно через десять хвилин, санітар знов викликав помічників.

Піднявшись з місця, Калган сказав Минцеві:

— Не барімося з мерцем, швидко покладімо і понесім його.

Розуміючи, що Калган сказав це не без причини, Василь мовив: „Згода!”

Віднісши померлого, вони повернулись до фігеля. Посидівши з хвилину, Калган витяг з кишені тютюн і закури цигарку. Сусід жадібно потяг дим носом: „От бачиш, і тобі перепаде сорок!*) — сказав Калган.

Курячи цигарку, Калган розповів Минцеві, що він,

*) Сорок — тобто, сорок відсотків цигарки (жаргонова форма).

як помічник санітара, обшукав доходягу і знайшов за поясом підштанків закруток на десять тютюну.

— Серед вовків жити — по-вовчому вити! — додав він....

*

Умовини приневолити Василя триматись Калгана. Тим більше, що той, хитро маневруючи, відбився від п'ятки, яку очолював бувший старший вагона. Сховавшись десь у куточок, Калган крадькома куриє і приносить сусідові сорок, а коли приходили до нього бувші товариші з вагона, він присягався, що сам циганить недокурки в сусіда.

Таким чином, промишляючи серед померлих, Калган добував тютюн, і завдяки куриє, він з Минцем спромагались на додаткову вечерю. Купували масло, сир та ковбасу.

Але в кінці другого тижня їхньому щастю прийшов кінець.

До флігеля з'явився офіцер у супроводі лікаря. Лікар почав робити медичний огляд.

Дізнавшись, що здорових будуть відправляти в інший табір, Калган наполягав, щоб Минець просив санітара відстояти їх...

Санітар звернувся з проханням до лікаря, лікар говорив з офіцером. Відійшовши від лікаря, санітар сказав Минцеві: „Відмовили.”

Почувши це, Калган підскаочив до офіцера і, віддавши честь, звернувся до нього.

Лікар переказав офіцерові прохання Калгана. Той поплескав Калгана по плечу і сказав: „Такі люди будуть нам потрібні в іншому місці!”

Розчарований Калган підійшов до Минця і буркнув: — Прорахувався! Треба було б не по-військовому підходити до нього, а шкутильгати і повісити голову!

За годину колона виходила з двору. Минець та Калган махали санітарові руками і посмішками висловлювали йому подяку.

Опинившись у новому таборі, після команди „вільно” друзі стрімголов кинулися в корпус і зайняли місце на нарах, на першому поверсі. „Стережи місце!” — сказав Калган, — „а я піду, подивлюся”. Василь залишився на нарах, а Калган пішов...

Довгий час ходив він по всіх закутках корпусу, оглядаючи людей та приміщення. Довгий час штовхався по базару, роздивляючись на речі та прицінюючись. Нарешті купив за п'ять закруток пів пайки хліба та грамів з двадцять ковбаси, повернувся до Минця, поклав куплені харчі на нари і сказав: „Відсвяткуємо перший день нашого прибуття!” Вони почали їсти.

Калган розповідав:

— Такого базару я не бачив і в Советському Союзі! А три калмики влаштували універсальну крамницю — там можна знайти їжу, одяг, взуття, галянтерійний крам тощо... За часів царя це була казарма. Тут знаходиться коло трьох тисяч полонених. Доходять дуже мало, бо їх кожного тижня забирають звідси. Є тут вісім робочих команд загальною кількістю на сто п'ятдесят осіб. Вони ходять на працю до міста і мають калім. Сьогодні ввечері познайомимося з робітниками команд — може вдасться влаштуватися в одну з команд.

Минець слухав, а Калган все ще говорив. „По обіді підемо в кімнату кухарів, купимо два літри баланди — святкувати, так святкувати!” — закінчив він...

Почався обід. Довгою стрічкою тягнулася черга за баландою. Підходячи до бар'ерів, Калган подивився на одного з кухарів і, нехтуючи встановленим порядком, перескочив за другий бар'єр.

Підходячи до кухаря, він спустив на мить очі і знов підняв їх.

Кухар влив йому додатково чверть черпака...

О другій годині вони пішли в кімнату кухарів і за

дві закрутки купили два літри баланди. Після цього пішли на базар, де товклися довгий час...

З'ївши баланду, пішли оглядати корпус; потім знов повернулися на базар, де й пробули до пізнього вечора.

Не минуло і десяти хвилин по їх повороті до корпусу, як до них підійшов бувший старший вагона і покликав Калгана для секретних розмов.

Він вимагав, щоб Калган приєднався до їхньої групи. Після того, як Калган відмовився, він ударив його кулаком в обличчя.

Побачивши кров на лиці Калгана, Василь вмить зіскочив з нар і з усієї сили вдарив старшого у висок. „Сміялися з мене, коли я пішов виносити мерців, а тепер заздять і б'ють!” — мовив Калган, прикладаючи край сорочки до розбитого носа і шукаючи співчуття в полонених, що сиділи на нарах...

Старший піднявся і пішов, вигукуючи: „Я вас угадаю!”*)

Лігши на нари, Калган запалив цигарку і сказав: „Було б добре, якби на цьому закінчилось!”

Курячи, він завів розмову з сусідом. Доводив тому, що його побито без усякої причини. Простягнувши недокурок сусідові, він сказав, щоб той залишив „двядцять” другому.

Бачачи, як Калган захабарює сусідів, Василь усмінувся. Калган тихенько пояснив:

— Нас двоє, а їх п'ять!

— Ти забув, що вони захляли, а ми за рахунок померлих підживилися. Старший ударив тебе несподівано і все ж не збив, а від мене чекав удару і проте не встояв! Я буду починати з старшого, а вірмен твого духу злякається.

Після цих слів Калган повеселішав: відчув у Минцеві надійну опору. Лежачи на нарах, вони перешіпту-

*) Угадаю — впіймаю і відплачу (жаргон кримінального елемента).

валися, називаючи себе Василем і Олексою (таке ім'я мав Калган).

Їхні сусіди вже заснули, один з них хрпів, а вони все розмовляли.

— Я б ніколи не попав у полон, якби не поранили в ногу! — сказав Калган. — А тут усяка наволоч вважає тебе за зрадника, бо кажуть, що не маю свідків.

— А чого ж вони тягнуть тебе до себе?

— Бо курити хочуть, а самі добути не можуть!

— Чому ж ти відійшов від них, якщо ви разом крали харч у санітара?

— В тім то й справа, що вкрав я, — а шукаючи захисту, змушений був приєднатись до них і ділитися з ними.

— Олексо, май на увазі, що я не є прихильником злодіїв і вважаю, що ти зробив недобре, вкравши харч у такого самого, як і ти, полоненого.

— Ні, я вкрав не в такого, як я, а в санітара, який обкрадав довгий час нас усіх. Ти не уявляєш собі, Василю, скільки безвинних людей вмерло від рук цього санітара — тих, хто хоч трошки йому не догодив або мав цінні речі. А хто доніс поліцаям, що я ходжу по воду в підвал? Він! А хіба ж я не давав йому тютюну, коли мав можливість?!

Настала коротка павза, після якої Василь запитав:

— Ти віриш у перемогу большевиків?

— Так, бо большевики йдуть з Америкою і Англією.

— А Америка, на твою думку, допустить до перемоги советів і розповсюдження большевизму?

Калган пильно подивився на Минця і сказав:

— Ти чого дурня валяси? Ти ж партієць і тікав з полону, щоб утворити партизанський загін та бити німців з тилу!

Василь подивився на сусідів, перевіряючи, чи не почули вони останніх слів Калгана, і сказав:

— Припинім розмову і будемо спати!

— Все ж таки я хотів би довести, що не був воро-

гом парії і попав у полон випадково! — завершив розмову Калган, заплющуючи очі...

*

Прокинувшись вранці, Василь побачив, що Калган плаче.

На його питання, в чім справа, Калган показав розрізану штанку.

— Тютюн забрали! — сказав він крізь сльози.

Виплакавшись, Калган нерухомо дивився на стіну своїми помутнілими очима.

Василь надумав розвіяти його сум.

— Зараз у дворі шикуються команди, — сказав він, — може, спробуєш улаштуватися в команду? Ходім, роздивимося на начальство, на людей!

— Без тютюну мало шансів влаштуватися, але ходім, — сказав Калган.

Прихвативши нашвидку голкою розірвану штанину, Калган підвівся з нар, за ним Минець.

На подвір'ї вони побачили вишикувані команди і багато людей, що бажали потрапити до них. Усім було відмовлено.

Завдавши невдачі і тут, обидва пішли в корпус. Там, сівши на нари, вони розмовляли про свою біду.

Після відносного заспокоєння Василь відчув, як по його тілу лазять воші.

Одержавши від Калгана відповідь, що він чує їх теж, вони злізли з нар і, відшукавши одну з вільних кімнат, почали вибирати паразитів. Потім пішли на двір знову, бо почали видавати хліб.

Одержавши приділ, Калган відразу віддав половину своїх двох сот грамів хліба за дві закрутки.

Після снідання, він лежав на нарах, дивлячись на стелю, курив цигарку і щось бурмотів.

Василь не заваджав йому.

Незабаром Калган заснув і проспав до обіду.

Одержавши обідню баланду, Калган жадібно їв її без хліба.

Василь відломив йому шматок хліба від своєї пів порції. Той узяв і, почервонівши, спустив очі.

— Розумієш — нерви грають, — мовив він, — через те і продав пів пайки.

Викинувши останню закрутку, Калган знову заснув. Василеві спати не хотілося. Роздумавши, що тепер Калганові нічого не загрожує, він пішов на подвір'я подихати холодним повітрям.

Ходячи по подвір'ю, він зустрів лікаря, який робив контролю в попередньому таборі. Від нього довідався, що полонених цього табору мають брати до козацького війська і на працю до Німеччини. З думкою влаштуватися до козацького війська Василь повернувся на своє місце на нари і заснув.

Прокинувшись вночі, Василь побачив, що Калгана нема. Він уже не міг заснути і, неспокійний, чекав на його повернення.

Калган повернувся і тихенько ліг. Василь не хотів турбувати його, силкувався заснути, але не міг.

Вранці Калган кудись пішов і, повернувшись, приніс Минцеві котелок.

— Візьми! — сказав він, — будем „пкірувати”*) баланду, бо захлянемо і пропадемо.

— Не візьму і „пкірувати” не буду, — сказав Василь. Він дорікав Калганові, що той скривдив людей, укравши в них котелок.

— Ці люди довго не потягнуть, хоч їх і відправляють сьогодні, а нам треба піддержати себе.

— Не буду займатися „пкіровкой”, — рішуче відрізав Минець.

Калган узяв котелок і пішов геть.

Настав час обіду. Калган ставав у чергу, і очі його горіли: він готувався до „пкіровки”.

Василь дивився, як він, одержавши баланду в одного роздатника, відскочив ліворуч, всунув котелок під ши-

*) Пкірувати — роздобувати хитрістю, спритним і нечесним способом (жаргон кримінального елементу).

нелю і враз опинився коло другого роздатника з іншим котелком.

Василеві здавалося, що поліцай помітив це, але свідомо змовчав.

Але побачивши незабаром, як поліцай лущило інших „пiкiрoвщикiв”, переконався в тiм, що той таки не помітив.

Задоволений успіхом, Калган, сяючи, запропонував Минцеві половину здобутої ним баланди. Василь відмовився, а за Калгана радів, що він не буде сьогодні „нервуватися”.

На другий день Калган став на два десятки людей поперед Минця і знову вдало „спікірував”: одержавши баланду, проліз під бар’єром, став перед Минцем і одержав вдруге.

На третій день його впіймали, відібрали котелок і набили. Простивши день, він проте продовжував „пiкiрoвкy”...

*

На десятий день по прибутті їх до табору провадився набір до козацького війська. Минець сказав Калганові, що хоче туди записатись.

Почувши це, Калган запитав: „Що ти там будеш робити”?

— Воювати проти большевиків! — відповів Минець.

Калган негайно залишив його.

Василь пішов до вербувальника і розмовляв з ним. Говорячи про своє бажання битися проти большевиків, Минець горячився.

Відповідаючи на запитання, він правдиво розказав свою біографію, чим властиво і зіпсував справу.

Йому відмовили.

Розстроений відмовою, Василь стояв неподалеку від вербувальника, а один з полонених глузував:

— Отже, не ти, а дід твій був козак. Батько був син козачий, а ти — хвіст собачий.

З презирством подивившись на жартівника, Василь

пішов геть. По дорозі зустрів він Калгана і ввійшов з ним до будинку.

Сівши на нари, Калган сказав:

— Ніяк не можу тебе зрозуміти, чому ти хотів записатись до козачого війська. Адже це значить іти на певну смерть!

— Не можеш зрозуміти — і не треба. Прийде час — зрозумієш, — відповів Василь. Ліг, відвернувшись від нього, і таким чином розмова між ними припинилась.

В обід Калган узяв котелок і мовчки пішов у чергу; Василь став осіб за двадцять позад нього.

Одержавши баланду, Калган відскочив набік і став перед Минцем, але його помітив поліцай. Він вирвав у Калгана з-під поли котелок і почав бити його ним по голові. Бив і промовляв:

— Ти все ще не кашешся, собаче рило! Ряшка*) трохи не трісне, а ти все пікіруєш!

Облитий баландою і залишившись без обіду, Калган ввійшов у корпус.

За ним услід ввійшов і Василь. Спинивши Калгана, він обтер баланду з його шинелі, потім поділився з ним своєю порцією.

Калган їв, пирхаючи від злости. По обіді, поклавшись спати, Василь сказав йому: „Олексо, раджу тобі лягати спати — будемо якнайменше рухатися і на цій пайці проживемо до кращих днів. Обставини примусять німців звернути на нас увагу.

Калган нічого не відповів йому і ліг спати. Прокинувшись ввечері і побачивши, що Василь не спить, Калган почав тягти його на базар.

— Нащо нам дратувати себе виглядом їжі? — запитав Василь, не бажаючи йти.

— Я збожеволю, лежачи колодою! — крикнув Калган.

*) Ряшка — пика.

Побачивши, що Калган нервується, Василь піднявся з нар, і вони пішли.

*

На базарі Калган ожив: він розглядав речі, прицінювався, примірював на себе вбрання. Минцеві, який знав, що Калган у даний момент душу свою віддав би за одну закрутку, нудно було дивитися на все це. Він звав Калгана на нари відпочивати, але той і слухати не хотів.

— Ходім, подивимося на харчі і тоді підемо на своє місце! — сказав Калган, прямуючи в другу частину корпусу.

Тут вони побачили коло продавця кров'яної ковбаси старшого вагона, а поруч нього того, що тієї ночі, коли вкрадено тютюн, мирно хропів, лежачи коло них на нарах.

— Для мене тепер ясно, хто вкрав тютюн, — сказав Калган.

— І для мене, — відповів Минець.

— Здорово обробили гадюки! — додав Калган, — треба врахувати це на майбутнє.

— Ходімо краще звідси, щоб не бачити цих мерзотників! — сказав Василь, надіючись уникнути безцільного ходіння і на нарах заспокоїти Калгана. Але Калган затався.

— Ні, тепер уже ні! — сказав він. Я мушу добути шось, щоб розпочати торгівлю, і довести їм, що я знов маю тютюн. Одверто кажучи, я вже децю намітив, тільки ти допоможи мені. Он бачиш: один з калмиків хоче йти геть. Як тільки він піде, ти підходь до одного з тих двох, що залишаються. Попроси, щоб він показав тобі годинник, і прицінюйся, поки я не відійду від другого.

— Покинь дурниці, Олексю, — сказав Минець, — попадеш у таку біду, з якої мені незручно буде тебе визволяти.

— Ти ж не знаєш, що я задумав, а вже попереджуєш мене, — нетерпляче сказав Калган. — Мені треба,

щоб ти прицінювався, поки я буду купувати, а твоїх безглузких слів я не потребую.

Василь підійшов до калмика, щоб той показав годинник. Він розглядав його. Потім калмик показав другий і стояв, прикувавши свій погляд до Минця.

Розглядаючи годинник, Василь бачив, як Калган показував рукою на сорочку, яка висіла на жердині, і питав про ціну, а потім відійшов від продавця.

Подивившись ще на другий годинник і запитавши про ціну, Василь відійшов теж.

Зустрівши Минця, Калган повів його до кімнати кухарів. Тут він витяг з рукава шинелі пушку консервів. З жалісним виразом на обличчі розповівши кухарям про крадіжку спільного з Минцем тютюну, він подарував їм консерви і просив, щоб вони давали баланду на продаж виключно йому. Кухарі погодились.

Того самого вечора приятелі понесли на базар два літри баланди.

Для двох друзів почалося нове життя. Підробляючи кожного дня на баланді (а Калган торгував також і випадковими речами), вони могли влаштувати для себе вечерю. Калган викурював чотири закрутки щоденно, а Василь придбав собі нову пілотку і покинув кашкет з поламаним дашком.

Тепер Василеві не потрібно було терти вуха, стоячи в черзі за приділом.

Одне нервувало його — це воші.

Німці хоч і боролися з ними, але нічого не могли вдіяти.

Вони водили людей партіями до лазні, дезинфікували одяг і приміщення, але воші швидко появлялися знову: скупченість людей під час спання і проникання паразитів з продезинфікованого приміщення на базар сприяли їх розповсюдженню.

Так минула зима 1942/1943 року.

На початку березня місяця було оголошено про від-транспортування полонених у глибину Німеччини. В

день відправлення почалася операція ховання заборонених речей.

Знов Калган проніс ніж крізь ретельну контролю і перед здивованими очима полонених різав хліб і позичав ножа іншим...

Потяг рушив з Рівного. Дивлячись крізь ґрати вікна, Василь розглядав місто і навколишню природу.

Посуваючись два дні і роблячи довгі зупинки, поїзд нарешті прибув на станцію Редеріц.

*

Відразу кинулися в вічі „вишки”, які стирчали на рогах табору і дротяна огорожа.

Полонених провели крізь головну браму, повели повз комендантуру, поміж огорожею окремих бльоків і ввели на велику площу.

Поставивши партію фронтом перед купкою людей на чолі з комендантом, конвой дав команду „вільно”.

Від коменданта відійшов кремезний, років тридцяти, чоловік і почав привітальну промову. Говорив з рязанським акцентом, пересипаючи слова матерщиною.

— Ви думаете, сволочі, що ми будемо тут панькатися з вами? — кричав він, — думаете, що будете вилежуватись у таборі? Ні! Не одному з вас звернемо в'язи, коли порушуватимете дисципліну і порядок!

— Горло, як в анархіста-індивідуаліста — почулося в колоні.

Після „інструктажу” полонених повели до одного з трьох будинків і сказали входити туди.

Коло дверей будинку став той, що робив „інструктаж”. Він затримав полоненого старшого віку і почав його бити.

Полонені зашепотіли. Вони відчували, що тут суворіший режим, ніж у Рівному.

— За що?... За анархіста!... Почув сам чи донесли?

Минуло хвилин з двадцять, поліцей дає свисток шикуватися. Після цього, відділивши з шести сот чоловік сто, повів їх до лазні.

Тут, здавши одержу на дезинфекцію, полонені йшли до другої кімнати, де їм голили все тіло і мазали дезинфекційною рідиною.

Обмившись і вдягнувшись у продезинфікований одяг, Василь полегшено зідхнув і сказав:

— Такої доброї санітарної обробки я ще не бачив!

— Побачиш іще кращу, — мовив непомічений Василем поліцай.

— Ти зрозумів натяк поліцай? — запитав Калган, коли поліцай вийшов з кімнати.

— Зрозумів! — сказав Минець.

— Але я тебе не розумію! — мовив Калган. — Одне з двох: або ти дуже тонко дієш, або ти зовсім непрактичний в житті! Але повір мені: сьогоднішня твоя небережність може вийти тобі боком. Ти помиляєшся, думаючи, що, хвалячи німців, знайдеш тут співчуття. А про твою втечу ніхто, крім мене, тут не знає.

Василь мовчав.

Поліцай, що звався Юзек, привів сотню назад. Відпустивши людей, він спинив Минця:

— Одержуй завдаток! — сказав він і вдарив його кулаком в вухо.

— Погано! — зауважив Калган, — по-моєму, коли б'ють за „пikіровку”, воно не так болить, як б'ють нізащо!

— Дай мені спокій! — нервово сказав Василь, — і, зробивши велику павзу, додав: „Мені здається, що настав час розірвати нашу дружбу: я не хочу, щоб ти постраждав за мене!

Не чекаючи відповіді, він потиснув Калганові руку і пішов у той бік барака, де співали пісню „Розпрягайте, хлопці, коні”. Приставши до п'ятки співаків, почав підтягати.

*

Познайомившись з співаками, Василь дізнався, що троє з них — полтавці, а двоє — з харківської області.

Серед цих людей він відпочив душею. Часом погля-

дав на випадкового, далекого йому своїм духом, недавнього свого приятеля.

Разом з цими п'ятьма земляками пішов Василь і на обід, де спостерігав нову невдачу „пикіровку” Калгана. Був задоволений тим, що Калган не зможе приписати йому провалу.

Сидячи на нарах, Калган куриє цигарку, розмовляє з сусідами і поглядає на обідаючого серед земляків Минця.

По обіді один з харківців затягнув „Ревуть, стогнуть”, решта підхопила.

В цей момент увійшов Юзек з іншим поліцаєм і накинувся на Минця!

— Вже тепер співаєш, у німецькій неволі, сволочі!

При цих словах він ударив його нагаєм.

— Чого ти до мене причепився? — крикнув Василь, — що я тобі зробив?

Юзек замахнувся знов, Василь ухопився за нагай і зіскочив з нар. Другий поліцай ударив його кулаком по голові, Василь упав. Над ним почали свистати то нагай, то палка.

— Бийте, погане людська! Знущайтеся! — кричав Василь.

Побачивши, що справа набере трагічного характеру, Калган покинув своє місце і підбіг до поліцаїв:

— Що ви робите! — крикнув він так, що голос його віддався далеко за дверима будинку. — Що ви робите, це ж своя людина!...

Поліцаї припинили биття і пішли геть.

Калган, наблизившись до Минця і побачивши, що той тяжко дихає, звернувся до полоненого, який сидів поблизу на нарах:

— Який же ти йому земляк, коли ти ще й тепер сидиш, як квочка?

— Та його земляки відразу змілися з нар, як тільки підійшов поліцай, — відповів той і зліз з нар, щоб допомогти покласти Минця на нари.

— Василю, Василю! — кликав Калган, схилившись над Минцем. Василь чув його голос, намагався відкрити очі, але не міг.

Вранці, під час перевірки до барака ввійшов контрольний унтер-офіцер з перекладачем і старшим поліцаєм. Він підійшов до Минця. Хрипким голосом Василь відповів йому, що його без усякої причини побито.

Унтер-офіцер розпорядився, щоб Минця відправили до шпиталю. Через годину Василь прощався з Калганом.

*

Викуривши весь тютюн, Калган нудився. Крутився коло поліцаїв, просячи влаштувати його в команду працюючих, але з того нічого не виходило, йому відмовляли. Вони відмовляли йому також у проханні мити їм посуд, прати білизну.

Сумний ходив Калган по табору, просячи „сорок” або „двадцять”, і майже ніколи не отримував.

— Двадцять! — чувся його голос то в однім, то в другім кінці табору; після цього лунали його лайка і докори:

— Ти ще пожалуєш, що не дав мені, — говорив він, — не сьогодні, то завтра я буду мати тютюн — і, тоді і близько до себе не підпушу.

З нього сміялися.

Дізнавшись від тих, що працювали на кухні про те, що вони, поспішаючи начистити потрібну на обід кількість картоплі, часто виносять до скрині з відпадками майже незіпсовану картоплю, Калган вирішив зробити „пкіровку” на відпадки.

Де кілька днів під час обіду він вивчав обстановку. Потім, придбавши торбу, взяв її в час обіду під шинелю і, підійшовши до кухні, вигулькнув з лав.

Діставшись до відпадків, просто вліз у скриню і, витягнувши з шинелі торбу, квапливо нагрібав усе: картоплю, брукву, кістки.

Наповнивши торбу, він пристосував до неї пояс і підвісивши її під шинель, повз уздовж кухні по-під вікнами до самого її кінця. Постоявши декілька хвилин, побіг, непомічений поліцаями. Потім з почуттям гордості відважного „пкіровщика” приєднався до тих, що пообідали. Також непомічений поліцаями, прийшов до бльоку, де й приступив до сортування та миття здобичі.

Ввечері він їв з хлібом мозок, добутий з кісток, і курив цигарку...

*

Звиклий до нестач організм Минця швидко поборовав неміч. За тиждень він вже розважав хворих, переповідаючи їм гуморески Остапа Вишні і оповідання Гоголя. Зацікавившись і собі, санітари покликали Василя до своєї кімнати і слухали його до пізньої ночі.

На протязі майже цілого місяця ходив Минець розповідати санітарам.

Вимінявши торбу за два котелки заробленої ним у санітарів картоплі, він після кожного літературного вечора збирав у неї шматки хліба. І перед тим, як вийти із шпиталю, він мав її повнісіньку.

Повернувшись до табору, Василь застав приятеля змученого і знесилоного. Той розповів йому, що зробив дві „пкіровки” на кухню, а під час третьої був спійманий.

— Мені вліпили за це п'ятнадцять шамполів і тепер слідкують. Якщо так буде продовжуватись, я збожеволію! — скаржився він.

Василь поліз у торбу, витяг звідти з кілограм кусків і сказав: „Обміняй на тютюн!”

Калган ухопив хліб і побіг. Повернувся до Минця з розплілим від посмішки обличчям, покурюючи цигарку.

— Не більше однієї закрутки на добу, бо нам треба трохи підгодуватись, — сказав Минець.

— Згода! — відповів Калган...

Таким чином Василь поновив дружбу з Калганом. Вони з десять днів непогано харчувалися і Калган, крім того, курич, ділячи одну закрутку на чотири порційки.

*

В березні місяці, з приходом теплих днів у полонених відібрали шинелі і оголосили, що з ними будуть провадити військові, властиво шикувальні зайняття.

В таборі появилися пропагандисти РОА*), і, закликаючи людей до поліційної кімнати, пропонували заповняти анкету РОА. Часто заповняли її самі.

Калган тягнув Минця до поліційної кімнати вербуватись. Василь вагався. „Піду, запитаю в перекладача, чи не передбачається набір до УВВ**)”, — сказав він Калганові і вийшов.

Повернувся розстроений: пропагандист посміявся з його розпитів. Калган наполягав на своїм. Умовляв не відставати від інших.

— Всі полонені заповнюють анкети, — і не тому, що симпатизують РОА, а тому, що сподіваються мати якусь полегкість від німців, — говорив Калган. Дивовижна ти людина: до козацького війська поривався йти, а до РОА не хочеш анкети навіть заповнити. На безглузду смерть рішався, а зробити крок, щоб зберегти життя, вагаєшся!

В Минця постала думка про можливість вирватися з полону легальним шляхом.

— З двох лих треба вибирати менше! — сказав він і пішов заповняти анкету...

В таборі повіяло духом великої, єдиної і неподільної Росії. Пропагандисти РОА провадили політичні бесіди, були присутні на військових зайняттях. Ці зайняття починалися після снідання. Під вульгаризовані російські пісні полонені маршували по плячу.

*) Російська Визвольна Армія.

***) Українське Визвольне Військо.

„Не твое, мамаша, дело, тумба — тумба” або „распустила Дуня косы” лунало по табору. Заспівачі і командири змагалися за виконання пісні, що найбільше пасувала б до маршу.

Ось командири другої роти — поліцаї Воробейчик дає команду: „Запевай!”.

Василь чує голос харківця: „Засвистали козаченьки”..., але відразу ж лунає: „Атставіть!” Заспівач за-тягає: „У ворот Маша стояла”...

Після занять Василь побачив групу підкарних і серед них — заспівача-харківця. Калган штовхнув Минця і, кивнувши головою в бік поліцаї, сказав „Оцеї поліцаї бив мене шомполом. Прізвище його Павук. Рука не здригнулася б прибити його до смерти!

Зацікавившись, Василь пішов вслід за підкарними і, стоячи на безпечній віддалі, спостерігав, як штрафовані відбували кару.

Павук наказав їм ходити під вікнами поліцаїв гусячим кроком.

Не маючи сили, люди падали, а Павук бив їх, примушуючи ходити.

Яшка, старший поліцаї, реготав, дивлячись у вікно, і показував Павукові знаками, щоб той бив сильніше. Почувши крики штрафованих і удари поліцаї, полонені збиралися щораз більшими купками і, стоячи, неподалеку, боязко дивилися на екзекуцію.

Коли з дверей поліцаїв вийшов ще один поліцаї, майже всі глядачі розбіглися. Василь пішов у далекий кінець табору; там він зустрів Калгана.

— Маєш рацію. Але треба прибити не тільки Павука, а разом з ним і Яшку! — сказав він.

Надії полонених на покращання становища за рахунок РОА не виправдались. Ніяких змін у харчуванні не настало, тютюну не давали, за „пікіровку” карали по-давньому. Військові вправи почали провадити не тільки після сніданку, а і після обіду.

На ґрунті недоїдання часто виникали сварки просто

за дурниці. Ось полонені повертаються, одержавши обід, до свого бльоку, і один з них гугнявить:

— Людям щастя: справді одержують три чверті баланди і по шість картоплин! А тобі дають неповний черпак баланди і весь час три картоплі — все три та три!

— Брешеш! — лається той, на якого натякає скривджений, — я сам бачив, як тобі дали п'ять! При цих словах він лапає за кишеню і кричить:

— П'ять...

По приході до бльоку один хапає другого за барки, але, знесилений, обидва падають додолу.

Або якийсь доходяга не їсть вареної картоплі в обід, а пече її вночі, дратуючи полонених і заповняючи барак димом. Спочатку його попереджають, а закінчується справа бійкою...

Від недоїдання люди почали помітно слабнути.

Захворілих на ґрунті недоїдання відправляли до лікарні, звідки поверталась тільки незначна частина.

Не курячи, Василь легше переносив режим табору, ніж його приятель, який, по ліквідації останніх шматків добутого хліба, не маючи можливості покурити, ходив, повісивши носа. Потім збунтувався:

— Мушу добути тютюну за всяку ціну! — кричав він, — життя свого не пошкодую!

Людей з протилежного бльоку почали виводити для одержання приділу раніше, і Калган вирішив піти на небезпечну „пкіровку”: перебігти в протилежний блок і, одержавши приділ там, повернутися своєчасно до свого бльоку.

Василь почав був відговорювати його, але побачивши, як той затрясся і викотив очі, стримався...

Попрощавшись, Калган сказав:

— Загину — не згадуй лихом!

Подивившись у вікно поліційної кімнати, він відступив назад і слідкував за вахманом (вартовим), який ходив поміж бльока. Вибравши сприятливий момент, він

СММ,

тихо і швидко відчинив двері і просмикнув до протилежного бльоку.

Василь дивився, як він проскочив крізь фіртку в протилежний блок і ходив там з перев'язаним оком. Бачив, як Калган ішов у колоні до кухні.

— Здається, лупатий білорус пішов! — крикнув один з полонених, побачивши Калгана. „Він спить у бараці”, — сказав Василь з метою відвести увагу полонених. А сам ходив і хвилювався — чекав на його повернення.

Колона полонених з протилежного бльоку повернулася, і шістки почали розподіляти поміж собою приділ. Дочекавшись закінчення розподілу в групі, Калган потягнувся за своєю частиною.

Один з групи схопив його за рукав і закричав:

— Поліцай, „пкіровщик”!

Ударивши його в обличчя, Калган ухопив свою порцію і кинувся тікати. Побачивши його, вахман узяв рушницю на поготівлю і крикнув: „Гальт!”

Калган не спинився, а вбігши у свій блок, почав крутитися поміж полонених, щоб заплутати сліди.

Викликавши старшого поліцаю, вахман сказав, що з четвертого бльоку в другий перебіг полонений.

Вишикувавши людей, Яшка перевіряв наявність їх згідно з списком. Подивившись на Калгана, він похитав головою...

Ввечері Калган викуриє цигарку, яку виміняв за сир, а хліб та п'ять грамів масла, здав на збереження Минцеві і ліг спати. Василь розумів його тривогу, тому нічого в нього не питав...

На другий день, після військових вправ прийшов заступник коменданта і перекладач. Вони привели з собою полоненого для розпізнання „пкіровщика”.

Розпізнаного Калгана повели в поліцію. Василь наблизився до поліційної кімнати. Почув голос заступника коменданта, перекладача і свого приятеля, який енергійно виправдувався.

— Я там не був! — говорив він і почав клястися і божитись.

Заступник коменданта і перекладач вийшли з поліції.

Зараз же по їх виході почувся крик Калгана: „Ой”! По тих викриках можна було рахувати удари... Потім крики змовкли, доносивня стогін. За десять хвилин Калгана вивели з поліції і приставили до барака.

Виплакавшись, він попросив Минця добути йому цигарку...

Викуривши її, заспокоївся і заснув.

Василь дивився на сплячого приятеля і думав, як дорого заплатив він за насолоду викурити три-чотири закрутки; а завтра знов той самий раціон, та сама муштра...

В кінці квітня полонених почали водити до бюро і записувати їхні біографічні дані. Після цього їм прицеплювали номери і фотографували. Потім клясифікували і відповідно до того розміщали по бльоках.

Через тиждень сповістили про евакуацію табору. Залишилися при комендантурі тільки старший поліцай і двоє радových. Всіх інших поліцаїв прикомандирували до окремих груп...

Двісті осіб командного складу і фахівців, серед яких знаходились також Минець і Калган, приміщено було в окремому бльоці.

Побачивши у своїй партії Павука, Калган заскреготав зубами. У Минця пробудилася жалість, заговорило почуття національної солідарности.

— Залиш його, Олексію, я поговорю з ним сам і надіюся, що він уже не буде таким, як був, — сказав він.

— Я об нього руки каляти не буду, я інших розпечу і нацькую! — мовив Калган. — Розправляться з ним і за мене і за інших! А тобі я не раджу захищати його, бо можеш напитати собі лиха.

Калган пішов. Ходив від одного до другого, щось їм нашіптуючи.

Минець почувався недобре. Він повинен був трима-

тися випадкового приятеля. Не смів сказати слова на захист українця, бо міг приплатитися своїм життям.

Павук počував себе, як зацькований звір. Крім Минця, з ним ніхто не розмовляв.

— Я ж не по своїй волі бив полонених, — виправдувався Павук, — від мене вимагав цього Яшка!

— А як ти думаєш: щоб зробив би з тобою той українець, заспівач з другої роти, якби він був у нашому бльоці? — запитав Василь. Павук замовчав...

*

Настав час відправлення. Дві сотні колишніх советських старшин і фахівців привели до товарових вагонів. Подано команду:

— По вагонах!...

Полонені, дотримуючись порядку, входили в вагони.

Після вантаження поширилась вістка, що Павука, удушеного, знайшли під вагоном...

Поїзд покотився. Пів години полонені говорили про Павука, згадуючи його вчинки, а потім забули про нього і розмовляли про те, куди їх властиво везуть...

Партію полонених пересадили потім на малий тепловід, і так вони прибули на півострів Узедом.

Прямо з пристані їх повели до лазні. Після ретельної дезинфекції їм видали іншу білизну і одяг і повели до табору.

Табір складався з двох десятків бараків. В бараках були окремі кімнати: світлі, устатковані столами, стільцями та військовими койками, які стояли в два ряди.

Після подорожі і лазні Минця приваблювало ліжко. Влаштувавшись на одному з них, він ліг і відразу заснув. Пробуджений Калганом увечері, Василь подався на вечірню перевірку.

Робив перевірку заступник коменданта (бувший підполковник червоної армії). Потім він повів про наслідки комендантові (німецькому унтерофіцерові).

Вранці всі новоприбулі, за винятком хворих, мали йти копати бункери та бомбосховища.

Одержавши кілограм хліба на шістьох, по пачці сиру, грам по п'ять масла і по пів літра підсолодженої кави, полонені снідали. Після сніданку їх поділили на команди і повели на роботу.

Працюючи, Минець налягав на лопату; Калган тільки робив вигляд, що працює, і стримував Минця:

— Дурний, чого ти рвешся! — казав він, — на цьому харчуванні швидко вимотаєш сили і ноги витягнеш!

Василеві хотілося розм'ятися, але через декілька днів він переконався, що на таких раціоні було важко працювати. Недоїдаючи кожного дня, йому хотілося хоч раз справді наїстись.

Калган, який не міг покинути курити і змушений був віддавати частину хліба за тютюн, почував себе ще гірше: ходив з повними розпачу очима, проклинаючи становище, в якому він опинився...

Після закінчення бомбосховища коло механічних майстерень команду з п'ятдесятьох осіб послали копати бункер коло офіцерської їдальні.

Влаштувавшись скраю, Калган копав і ловив запах їжі. „Не витримаю! — сказав він Василеві, — кинусь в кухню, вхоплю щось і буду їсти. Брешуть — з рук не вирвуть.

— А охорона? — запитав Василь. — Коло кухні пес, а коло нас — вахман!

Калган зідхнув і продовжував копати.

Коли ж перед кінцем робіт кухар виніс собаці недоїдки, очі Калгана налилися кров'ю. Подивився з-під лоба на вахмана, який пройшов мимо, Калган вмить кинувся до кухні.

З його наближенням пес загарчав.

— Гальт! — крикнув вахман, обернувшись в цей момент. Калган не спинився і, викотивши очі, наступав на пса. Пес покинув їжу, гавкнув два рази, загарчав і сховався в будку.

Калган узяв миску і почав хапливо їсти, не звертаючи уваги на те, що вахман штовхав його кольбою.

З кухні вийшов офіцер і, запитавши вахмана, в чім справа, наказав Калганові йти за ним. „Пропав!... заарештують!... приб'ють! — кидали слова полонені. Десять довгих хвилин всі з нетерпінням чекали і дуже здивувалися, побачивши Калгана, який усміхаючись, ніс відро супу.

Вслід за ним вийшов офіцер і наказав вахманові зробити павзу, поки полонені не поїдять суп.

Під час розподілу Калгана розпитували, що сталося в кухні, про що питав у нього офіцер:

— Нічого не питав. Нагодував супом, дав хліба, сигарету і відро супу для команди.

Почувши, що Калган наївся, дехто запротестував проти того, щоб йому виділяти порцію. Минець вважав потрібним піддержати приятеля.

— Треба віддячитись Калганові за те, що він постався: добув супу для нас усіх! Розподіляти треба на 50 порцій, — сказав Василь.

Калган мовчки поставив свій котелок у ряд:

— Спробував би офіцер червоної армії на свою руку наказати вахманові зробити перерву в роботі! — вирвалося у Минця слово до Калгана. Калган змовчав. Здавалося, на його репліку ніхто не звернув уваги: всі їли і розмовляли про вчинок Калгана...

На другий день кухар знов виніс відро супу. Так повторювалося кожного дня на протязі тижня — поки не був закінчений бункер.

*

Після закінчення бомбосховищ та бункерів німці відібрали сто п'ятдесят осіб командного складу та фахівців і, розбивши їх на три команди, закріпили людей за сільськими господарями.

Минець опинився в одній команді з Калганом.

Наступного дня, о шостій годині ранку команда, в якій були Минець та Калган, пішла на працю. Всі мріяли про необмежену порцію і доброякісну бауерську їжу.

Але яке ж було розчарування, коли бауер привіз на обід п'ятдесятилітровий бачок супу і два відра картоплі.

Калган не витримав і забобонів, дивлячись на бауера: — Роботи вимагаєш, а годувати не хочеш, чорте товстопузий! Я сам з'їм відро картоплі, а ти хочеш двома п'ятдесят чоловіка нагодувати!

Бауер запитав, чого Калган хоче. Йому переказали, що він привіз мало їжі і що сам Калган може з'їсти відро картоплі.

Почувши це, бауер підскочив до Калгана і, вихопивши в нього ложку, почав крутити нею в мисці, показуючи йому, що суп густий. Після всякого роду проклять, бауер крикнув, вказуючи на відро з картоплею: „Їж! А як не з'їси цілого відра, застьябаю!”

Він потряс батогом...

— Чого він хоче? — запитав у свою чергу Калган.

— Вимагає, щоб ти з'їв відро картоплі, а як не з'їси, то відлупцює!

— Яволь! — мовив Калган, — хай тільки дасть соли.

Одержавши пригорщу соли, Калган заходився їсти. Сидячи коло відра, він їв та тільки прихвалював. В команді почулися голоси протесту: „Скажіть, щоб бауер припинив експеримент... Яка нам користь від того, що його поб'ють, а ми одержимо менше картоплі... Та стримайте його, бо він таки з'їсть ціле відро!”

Бауер був німий до прохань полонених і не зводив очей з Калгана, а той посилав у рот картоплину за картоплиною.

Побачивши, що Калган дістається до дна, бауер сів на віз і поїхав, обіцяючи привезти картоплі ще.

Через годину він привіз п'ять відер картоплі. Це ввійшло в норму: в наступні дні привозив по п'ять відер картоплі і по сімдесят літрів супу.

Минуло п'ять днів. Команду взяли на працю до бауерського двору. З них двадцять осіб послали перебирати картоплю.

Привівши людей до клуні, бауер замкнув за ними двері.

Не встиг Минець примоститись, як на нього з усіх боків полетіла картопля. Після десятихвилинного обстрілу до нього звернувся Зубков, бувший начальник кримінального розшуку: „Зараз же поясни нам твою фразу про офіцера червоної армії!”

Побачивши, що справа набирає дуже прикрого характеру, Василь схитрував:

— Поясню там, де треба! Перед вами нема чого விяснити.

Калган підійшов до Зубкова і зашепотів. До Василя доносилися слова: „З переламаною ключицею, ледве живого привезли до шпиталю... і люди говорили, і сам чув розмову з контрольним лікарем...”

— Добре, ми ще маємо час перевірити його!

Василь не дивився на розмовляючих Зубкова та Калгана. Перебирав картоплю і думав: „Добре, що я не порвав дружбу з Калганом: дорого довелось би мені заплатити за свою нестриманість!...”

По обіді Зубков, який почував себе в ролі отамана, сказав: „Сім осіб навантажуються, решта перебирає!” Виділені ним люди почали ховати картоплю; ховали в штани, під сорочку, в рукави. Кожний питав сусіда, чи не помітно.

За пів години всі „навантажились” і з нетерпінням ждали кінця робочого дня.

Відчинивши двері і побачивши, що всі працюють, бауер був задоволений. Вахман помітив, що його люди „навантажені”, але тільки порахував їх і наказав швидко виходити за ворота.

Користаючись тим, що вахман припалював люльку від бауерової запальнички, всі поспішно вийшли з двору.

По прибутті в табір команда почала готуватися до ще більшої „пікіровки”: лаштували торби (просячи в тих, хто не працював на перебиранні картоплі), також зробили відмикач.

На другий день, коли команда прийшла до бауера, вахман сказав, що всі мають робити вчорашні роботи.

— Філіп, віддай відмикач Молодьюжнікову! — сказав Зубков.

Молодик з великими вирячкуватими очима передав відмикач Молодьюжнікову, колишньому старшині роти. Минуло коло двох годин, і Молодьюжніков відчинив двері клуні.

За вказівкою Зубкова десять осіб, обережно виходячи поодинокі, винесли свої торби за клуню. Потім пролізли крізь діру в огорожі і, повзучи та пригинаючись, недалеко від дороги, метрів за треста від бауерського маєтку, поховали торби в траву. Потім цю операцію повторила друга партія з одинадцяти осіб.

По закінченні „пікіровки” Молодьюжніков замкнув двері клуні і пішов на своє місце. Зубков загадав перекласти частину неперебраної картоплі до перебраної і замаскувати шахрайство. Наказав брати з собою не більше двох десятків картоплин, щоб не кинулось бауерові в очі.

Минув обід. Полонені старанно перебирали картоплю, чекаючи на закінчення робочого дня.

Вахман, як і попереднього дня, порахувавши людей, наказав їм швидко виходити і шикуватись. Знов затуляв полонених, прикурюючи люльку від запальнички бауера.

Зубков стримав людей, шепнувши: „Не спішіть, дамо бауерові переконатися, що ми не навантажені”.

Після його слів кожний надав собі спокійного вигляду і рівним кроком виходив за ворота.

Стоячи в лаві, Зубков сказав до Мішки Новакова, молодшого лейтенанта:

— Новаков, попроси вахмана спинитись коло дороги за схилом.

— Харашо! — відповів той.

Надійшов вахман, і команда вирушила.

Дивлячись на тих, що працювали в клуні, вахман, мабуть, міркував: „Наїлися вчора, сьогодні взяли менше”. Ті, що працювали в клуні, читали думку вахмана на його обличчі.

Дорога пішла під гору, і Новаков звернувся до вахмана: „Герр вахман!” Потім скрадливим тоном, облесливо всміхаючись, сказав: „Тут недалеко хлопці сховали в траві трохи картоплі і тепер просять на тому місці спинитися”.

Почувши це, вахман зблід: він подумав, як легко могли б утекти ці полонені.

Спам'ятавшись, він кивнув головою на знак згоди. Через декілька кроків він за вказівкою Новакова спинив команду. Двадцять осіб кинулося в траву і, квапливо схопивши торби, повернулося в лави.

— Гер Гот! — крикнув вахман, і злість і здивування відбилися на його лиці.

— Марш! — вигукнув він, кинувши оком на масток бауера. Ішов і нервово смоктав люльку...

*

Наступного дня вахмана змінили; по команду приїхали на двох площадках, запряжених кіньми, і відвезли людей в поле.

Під час праці вахман не зводив з полонених очей, а Калгана і Молодjoжнікова добре штовхнув кольбою.

Врахувавши, що з цим вахманом жартувати не можна, Калган зробив вигляд покірного ягня і підвищив темп своєї праці.

— Залюбуватися можна, як ти орудуєш сапою! — похвалив Василь.

— Треба попрацювати, бо цей дурень може пристрелити з запалу! — відповів Калган.

Молодjoжніков почав був голосно висловлювати своє обурення проти вахмана, але Зубков стримав його:

— Не забувай, що ти в полоні і з ким маєш справу!
— сказав він з притиском.

— Чого ж він, гад, без причини б'є, — відповів, не можучи заспокоїтись, Молодзьожніков.

— Нічого, ми йому викинемо таке, що він забуде, як жартувати з нами, — сказав пошепки Зубков.

— Такий сволоті треба, — мовив Коновалов, що сапав поруч Зубкова з другого боку.

На протязі дня команда інтенсивно працювала. Люди лише зрідка перекидались словами.

Трудовий день закінчився. Команда сідала на підводу. Вахман люто дивився на кожного.

— Як видивляється паразит! — буркнув Семьонов Цовакову.

— Ану, спробуй для перевірки запитати його, скільки осіб повинні сісти на задню підводу?

— Запитай сам, якщо хочеш перевірити, а мені вже досить прикладів Калгана та Молодзьожнікова! — відповів той.

Сівши на задню підводу, вахман дав знак возіям від'їжджати.

На передній підводі гомоніли, а на задній їхали мовчки.

Коли проїхали з кілометр, перший заговорив Зубков, потім Новаков, а за ними інші.

Вахман сидів, насупившись, і курич люльку.

Пройшло декілька хвилин, і Зубков запропонував тихенько заспівати пісню.

— Затягай, Мороз! — почулися голоси, — доведи цьому дурневі, що ми ще нічого поганого не зробили, щоб нам сумувати!

Мороз затягнув „Стеньку Разіна”, демонструючи м'якість і приємність свого тенора. Обличчя вахмана трошки прояснилося.

— Голосніше, — порадив Зубков.

Мороз розгорнув силу свого голосу. Інші підхопили, і пісня полилася.

Зубков спостерігав за вахманом і сконстатував, що той під впливом пісні розм'якнув.

Обережно наступай на нього, шепнув Зубков Новакову.

По закінченні пісні Новаков запитав:

— А чи добре співали?

Зробивши павзу, вахман відповів: „Добре”!

— Давай іншу, Мороз, — мовив Зубов.

Мороз піднявся на ноги і затагнув пісню „Три танкісти”. До співу приєднались на другому і на першому возі. З піснею в'їхали в село.

З дворів виходили німці і з зацікавленням дивилися на полонених. Вахман гордо підсміхаючись, вітався з селянами.

Зубков все це спостерігав, а після того, як виїхали з села, сказав:

— Все це треба врахувати!...

На другий день, ще з ранку Молодjoжніков сказав полоненим команди, що кожен має виділити пів пайки хліба на голодуючих, і зараз же після одержання приділу пішов з торбою збирати хліб.

Крізь дощану стінку в кімнату, де мешкав Минець доносилися голоси.

— Не хочуть давати хліба, протестують! — поінформував Калган, притулившись до стінки і слухаючи розмову в сусідній кімнаті.

— Молодjoжніков пішов ні з чим! — сказав він після того, як голоси затихли.

Через деякий час почувся голос Зубкова:

— Хто відмовився дати хліб?!

Вслід за цим залунав голос Молодjoжнікова:

— Оцей перший запротестував!

Після цього щось грюкнуло, впавши додолу.

А через п'ять хвилин Зубков та Молодjoжніков увійшли до їхньої кімнати:

— Прийшов до вас за хлібом на голодуючих! — сказав Молодjoжніков.

— Ми вже дали! — сказав Зубков.

— Я чув крізь стінку! — сказав, усміхаючись Калган. Зубков усміхнувся теж.

Молодьожників зібрав хліб, і вони вийшли з кімнати. Відправляючись на працю, а також під час обіду, Калган слідкував, у кого знаходиться хліб.

По обіді він запитав у Минця:

— Знаєш, у кого той хліб, що ми давали на голодуючих? — І додав: „Він у торбах Кіриченка, Коновалова й Семьонова”.

По закінченні роботи Василь помітив на обличчях Коновалова, Семьонова і Кіриченка неспокій.

Сідаючи на віз, Зубков звернувся до Мороза:

— Як тільки виїдемо, так і зятагай! — і додав: „І ви всі співайте! Зрозуміли?”

— Гарзд! — погодився Мороз. Решта висловила свою згоду мовчанням.

Підводи рушили, і Мороз зятагнув „Ой при лужку, при лужку”. Всі хором підхопили.

Закінчивши цю пісню, заспівали „Ланцова”. Коновалов, Семьонов і Кіриченко, що сиділи в передній частині воза, дивилися на Зубкова, а він робив їм якісь гримаси.

Перед в'їздом у село загриміло: „Ой, там за горою цигани стояли”. Мороз піднявся на ноги.

— Ци-га-а-но-чка мо-ло-да! — виводив він саме в той момент, як підвода в'їхала в провулок.

Тоді піднялося ще декілька осіб і загорлали:

— Під-ня-ла-ся тай дра-ла! Слово „драла” — стосувалося до трійки, яка повинна була використати для втечі хвилину, коли ті піднялися з місць і створили стіну між трійкою і вахманом.

Виконавши свою роллю, всі посідали — крім Мороза, який після „Циганочки” зятагнув „Стеньку Разіна”.

Захопившись окремими місцями пісні, вахман тихенько підтягав, вживаючи німецького тексту.

Він набрав службового вигляду лише тоді, коли підводи вже були недалеко від табору. Наказавши Морозові сісти і подивившись на людей, вахман зблід. Потім

накинувся на Новакова, щоб той сказав, де зіскочило троє.

Не добившись від Новакова нічого, він готовий був розірвати і його, і решту...

На перевірку команди вийшов унтер-офіцер і, дізнавшись, що троє полонених утекло, поспішно пішов у комендантське приміщення, щоб доповісти начальству про надзвичайну подію.

На другий день оголосили, що команда оштрафована і більше до бауера не піде. Вахман дістав десять днів арешту.

*

За два тижні штрафну команду відправили в інший табір.

Авта, в яких транспортували полонених, минули, міст через канал, що охоронявся патрулями.

— Звідси важко буде тікати! — сказав Молодзьожников. Зубков сіпнув його за рукав і скося поглянув у бік вахмана.

Проїхавши ще кілометрів з п'ять, авто спинилися коло воріт невеликого табору. В його дворі стояли два дерев'яні бараки і мурована кухня. Табір був обведений огорожею з колючого дроту.

Висівши з авт, полонені ввійшли в подвір'я, де їх зустрів комендант табору, німецький фельдфебель, і його помічник, бувший советський майор Афанасьєв.

Новоприбулі розмістилися в одному з бараків і почали розшукувати знайомих. Розпитували про порядки в таборі, про характер коменданта і його помічника.

Вияснили, що разом з ними в таборі — 120 осіб, що табір призначений для командного складу, і що комендант та його помічник не погані люди.

Незабаром полонені пішли на вечірню перевірку. Після неї виготовляли різні речі з дерева і металу (на обмін).

Перед очима Минця появилися: обценьки, пилки, тер-

пуги, молотки різних розмірів та форм і багато іншого інструменту.

Минець лежав на ліжку й думав: „Скільки людей у Советському Союзі приплатилося б своїм життям або засланням у далекі табори, якби полонені попритягали в табір стільки інструменту!”

— А хто купує ці вироби? — запитав він Петрова, який фарбував літак.

— Ось одного роблю на замовлення начальника цеху, а для двох других доведеться шукати покупців під час роботи!

— Робити з краденого матеріалу літак для начальника цеху і шукати ще покупців під час роботи, — ні, така річ у Советському Союзі абсолютно неможлива! — подумав Минець.

— Все те, що я тут бачу й чую, не вкладається в моє розуміння, — шепнув він Калганові.

— А чи я знаю, що в твоє розуміння вкладається, — іронічно відповів Калган. — Ти краще не думай над дурницями, а відпочивай покищо. А я піду та дізнаюсь, як нам краще пристосуватися до тутешнього життя.

Оббігавши всі кімнати, Калган повернувся, червоний і веселий:

— Тут можна жити добре! — сказав він Минцеві — люди „пкірюють” на всю!

Василь нічого не відповів йому. Лежав і згадував советську контролю, советський суд.

Перед відбоєм, що мав бути о десятій годині вечора, полонені поховали інструмент, поклалися в ліжка і відкрили світло.

О десятій годині до бараку прийшов фельдфебель з вахманом і зробив перевірку, ходячи від однієї кімнати до другої.

На протязі ночі він перевіряв тричі, освітлюючи ліжкисьеньковою лампою.

О шостій годині ранку Афанасьєв дав свисток підійматися. Полонені поспішали за кавою, а старші кімнат

— за приділом, який ще з вечора був заготовлений на кожну кімнату.

Через пів години всі поїли і за сигналом вийшли на перевірку. Зробивши перевірку і доповівши фельдфебелеві, що все в порядку, Афанасьєв почав викликати команди, які мали відправлятися до праці:

— Фау айнс! — вигукнув він.

Двадцять осіб вийшло з шерегу і вишикувалось коло свого вахмана.

— Фау цвай!

Знову вийшло двадцять полонених.

— Кантїне!

З шерегу вийшло ще двадцять.

— Швець, чоботарі, прачі білизни — по своїх місцях!

Виділивши десять осіб з нових на працю до кухні, Афанасьєв скликав усіх новоприбулих і відчитав відповідно до нумерів, хто до якої команди належить.

Василь попав до „ферстерай*”), а Калган — до гаражу.

Відпустивши людей до кухні, майор наказав решті працювати в дворі.

Калган пішов на кухню, а Василь приступив до густішого оплітання огорожі колючим дротом.

Минуло з годину часу. Калган вискочив з кухні, несучи в руках відро. Він поспішав ввійти до бараку, але почулося фельдфебельське: „Гальт!”

Калган спинився. До нього наближався фельдфебель, а з барака виходив Афанасьєв.

Фельдфебель, відгорнувши картопляне лушпиння, побачив у відрі картоплю і запитав Калгана по-німецьки:

— Нащо ти вкрав картоплю з кухні? —

Афанасьєв переклав.

— Яволь! — відрубав Калган, віддаючи фельдфебелеві честь.

Фельдфебель засміявся і сказав Афанасьєву:

— Майоре! Перекладіть йому, що цю картоплю він украв у своїх товаришів, що на кухню завезено кар-

* Försterei — лісництво.

топлі за нормою на три місяці. Майор Глубев, як завідуючий кухнею, змушений буде видавати кухареві зменшену норму картоплі, щоб її могло вистачити на три місяці.

Афанасєв перекладав, а Калган винувато блимав очима і повторював: „Яволь, герр фельдфебель! Яволь!”

Наказавши Калганові занести картоплю до кухні і доповісти майорові Голубеву про те, що він украв картоплю, фельдфебель пішов у свою кімнату...

Працюючи, Василь червонів за приятеля, який на першому кроці прощпетився перед фельдфеблем і майором.

Перед обідом усім новоприбулим видали миски. При цьому майор сказав, що котелки, як зайвий вантаж, треба здати. „Пікірувати” за баландою тут нема потреби. А якщо посуд буде потрібний, його можна взяти буде з комори, — додав він.

Всі поздавали котелки і пішли до своєї праці.

Ввечері, не чекаючи відбою, друзі поснули, щоб набратися сил для завтрашньої роботи.

Вранці Минець пішов на працю до лісу. Команда йшла вулицями, йшла полем і покривши сім кілометрів, дісталася до свого місця. Тут уже чекало шість німців: двоє цивільних старшого віку і четверо вояків-інвалідів.

Давши полоненим по приході десятихвилинний відпочинок, вахман сказав приступати до праці.

Полонені робили разом з німцями-робітниками і вахманом, який поставив рушницю набік і зрубав з дерев гілки.

Полонені працювали дуже мляво і раз-у-раз поглядали на картоплю, що варилася в казані.

За дві години посідали снідати. Під час їжі робітники-німці замовляли полоненим іграшки і скриньки.

Вахман сказав, що обіцяна ним солома лежить на возі під рядном.

— Кожний може взяти потроху і принести в табір

— але так, щоб цього не помітив фельдфебель, — попередив він.

Почувши це, майже всі покинули їсти і пішли вибирати солому.

Василь припинив був їжу, але Мельніков, колишній капітан, порадив йому їсти далі.

— Хай вони вибирають солому, а ми будемо продовжувати своє діло: вони не голодні, тому й залишили їжу.

Деякі повертались і продовжували їсти.

Після того, як картопля була зліквідована, вахман продовжив перерву на десять хвилин, дозволивши вибрати солому тим, хто ще цього не зробив.

Шукаючи підхожої соломи, Василь згадував Калгана: думав про те, як вони добудуть потрібний матеріал і теж вироблятимуть скриньки та іграшки.

— Калганові не треба буде ризикувати з усякими „пікіровками” — думав він. — Тільки б не зіпсувати взаємин з вахманом та робітниками-німцями!

— Будемо пиляти дерево разом, — почув Василь голос Мельнікова, який стояв збоку.

Перерва скінчилась, і Мельніков знову звернувся до Минця, кажучи, щоб він вибрав добру пилу.

Василь вибрав пилу і, користуючись розводом, який він одержав у вахмана, розвів її.

Почуваючи себе більшим знавцем у розпилюванні, ніж Мельніков, Василь бадьоро тягав пилку до себе. Мельніков загальмував рух.

— Хочеш віддячити німцям за свій полон доброю працею? — запитав він, скривившись і зовсім уповільнив свої рухи.

— Так тягати дуже нудно, — сказав Минець, — можна швидко втомитись. По-моєму, не треба псувати нервів ні собі, ні вахманові.

Мельніков насупився, і Минець, щоб уникнути скандалу, здався.

Заспокоївшись, Мельніков почав розпитувати Минця про його військове звання та фах.

Потім розповів про себе. Казав, що він був на „гражданке”, працював народнім суддею.

Слухаючи зідхання Мельнікова, який всіляко прикрашував советське життя, Минцеві довелося витратити багато зусиль, щоб стримати себе.

— Запитати б у тебе, скільки невинних людей ти засудив, на підставі „сталінських законів”, — подумав Василь.

О дванадцятій годині привезли обід. Василь їв без хліба, бо почував себе не дуже голодним. Інші їли хліб, аж ніяк не відмовляли собі. Деякі відрізали від цілих буханок, одержаних від німців за замовлення.

Під час обіду підїхав на мотоциклі контрольний офіцер. Зробив вахманові зауваження, що команда мало напиляла. Вахман виправдувався тим, що треба було гострити і направляти пили, і обіцяв надолужити втрачений час.

По відїзді офіцера він просив попрацювати інтенсивніше.

Крім Минця, ніхто прохання вахмана до уваги не взяв: працювали так само, як і до обіду.

Минула третя година, а вахман розпилки не припиняв, хоча звичайно, за словами робітників, робив це раніше. Він сказав скласти матеріял у штабелі о четвертій годині. Попередив, що треба скласти пиляний ліс до закінчення робочого часу.

Сам вахман узяв дві деревини і поніс. Василь узяв теж дві деревини.

Але до нього підійшов Зубков і суворо сказав:

— Хіба ти не бачиш, що всі беруть по одній! — Чого ж ти береш дві!

Василь, помітивши, що Зубков надає справі великого значення, почав носити по одній деревині і посуватися так, як і інші.

— Мушу підкоритися, але удавити себе, як Павук, не дамся, — подумав, зіщипивши зуби, Василь.

Повертаючися з роботи, він помічав неприємні погляди Зубкова і Мельнікова.

Вечері Зубков і Мельніков увійшли до кімнати Минця. Привітавшись за руку з іншими, вони підійшли до Минця.

— За севодняшній поступок ти должен отчитаться, — сказав Зубков.

— На загальних зборах! — добродушно мовив Василь, бажаючи надати справі жартівливого характеру.

Зубков скипів і підвищив тон: „Зараз же!”

— Треба загнүздати коня, бо дуже рветься! — засміявшись, сказав Мельніков, апелюючи до присутніх.

Побачивши, що Василя готуються бити, Калган зіскочив з ліжка і покликав Зубкова у коридор. Просив не влаштовувати бійки, запевняв, що Минець робить це навмисно, щоб увійти в довір'я до німців.

— Як що це так, то наша наука піде йому на користь, сказав Зубков, — ми напустимо на нього Філіна, хай поклїює його трохи!

Зубков увійшов до кімнати, а за ним і Калган — з сумними очима і похитуючи головою.

— Друзья! — сказав Зубков, звертаючись до мешканців кімнати. — Оскільки Минець не хоче визнати своєї провини, хай його на перший раз провчить Філін.

— За яку провину? — запитав Петров.

— Він сам знає! — відповів Зубков.

— Оскільки він не хоче дати звіт, виходить, що він винен! — додав Мельніков.

— Філін, починай! — мовив Зубков.

— Піддайся! — шепнув Минцеві Калган, побачивши, що Василь нахмурился.

Філін підскочив і замахнувся, але його випередив удар Минця, і він упав на підлогу.

— Двое на підмогу! — скомандував Зубков.

Минець, притулившись до ліжка спиною, відбивав напад трьох. Але встояти не міг. Його збили на підлогу і почали товкти.

Калган закричав:

— Годі! Зубков, спини їх!

В цей момент відчинилися двері, і в кімнату увійшов вахман.

— Гальт! — крикнув він, і побачивши скривавленого Минця, пішов доповідати фельдфебелеві.

Повернувшись, вахман з допомогою Калгана, підняв Минця і повів його до ревіру*).

*

Пробувши три дні в ревірі, а після цього просидівши ще три дні з перев'язаною головою в самому таборі, Василь знову пішов з командою до лісу на працю.

По приході до лісу вахман звільнив його від розпилювання і призначив варити картоплю і гострити та розводити пили.

— Бачиш!? — сказав Зубков Мельникову. Мельников скривив обличчя.

Всіпавши в казан два відра картоплі, Василь разом з робітником-німцем поніс мити її до рівчака. По дорозі німець замовив йому два літаки.

Варячи картоплю, Василь стругав корпус для літаків. Через годину корпуси начорно вже були готові.

Повернувшись до табору і зустрівшись з Калганом, Василь витяг з-за пояса штанів заготівку і сказав товаришеві:

— Маємо замовлення на два літаки, тепер про „підкіровку” можеш забути!

— За одного літака візьмемо хліб, а за другого — тютюн, — гукнув Калган.

По вечері вони приступили до праці.

Калган навідав на співмешканців, вимагаючи від них інструменту, побіг за матеріалом на крила в інші кімнати.

Добувши матеріал і віддавши його Минцеві, чекав, поки той накреслить форму крил.

В цей час увійшов Молодзьожников і запропонував

* Ревір (Revier) — медично санітарний відділ.

Калганові „лікіровку” за картоплею. Минець запротестував.

Проте Калган і Молодьожників вийшли з кімнати. Василь шліфував крило, а Калган бігав по кімнатах, шукаючи великої торби.

Повернувся з торбою і підсував її під матрац, нічого не кажучи Василеві.

— Ого, Калгане! — сказав Петров, — та в цю торбу полізе пудів з десять!

— А що, я за десять кілограмів буду ризикувати? — кинув Калган.

На другий день, відправляючись до праці, Калган захопив з собою торбу.

Василь працював, а думка про приятеля не виходила в нього з голови.

Зустрівши Калгана ввечері, він дуже зрадів. Той показав йому під ліжко. Там лежала паперова торба, в якій було кілограмів з тридцять картоплі.

— А ще два рази стільки заховано коло гаражу, — сказав він не без гордості.

Потім показав Минцеві два сорти фарби і шліфувальний папір.

— Спікірував у гаражі, — додав він.

Повечерявши, приятелі приступили до праці. Обробляючи літак, Калган з смаком затягався цигаркою.

— Картопелька допомогла! — мовив він, звертаючись до Минця. — А ти протестував!

— На цьому треба закінчити, — сказав Василь.

— Без потреби я ризикувати не буду, — по-своєму погодився Калган. Вони продовжували працю.

Філін, що вважався одним з кращих майстрів у виготовленні іграшок, дивився на їхню роботу і, якщо бачив якунебудь хибу, підморгував і всміхався до Петрова.

Минець приймав це як фахову вказівку і зараз же виправляв хибу або в себе, або в Калгана.

Перше, ніж почати фарбувати літаків, друзі пішли по всіх кімнатах подивитись, як фарбують інші. По-

знайомившись одночасно з рецептом виготовлення фарби, вони повернулись до своєї кімнати, де виготовили основну фарбу і пофарбували нею літаки.

Через два дні, коли Калган роздобув ще три сорти фарб, Філін подивився на них з заздристю.

— Зверни увагу на погляд Філіна, — шепнув Калган Минцеві. — А що з ним станеться, коли він ще побачить, як ти малюєш?

І справді — побачивши, як Минець дотримується симетрії, з яким смаком обмальовує літак блакитною, червоною та срібною фарбою, Філін почервонів від злости.

— От би мені такого колгоспника! — сказав він Петрову, — а то ні я, ні Ахметов малювати як слід не вміємо!

Гордий за приятеля, Калган поглядав на знекураженого Філіна.

В четвер увечері Василь і Калган провадили репетицію винесення літаків з табору. Прив'язали спершу мотузку до літака, потім другий кінець мотузка — до пояса штанів. Потім добились безшумного пересунення літака ззаду наперед і спереду назад — і, заспокоєні, лягли спати.

На другий день, стоячи в шерезі і маючи ззаду літака, що висів на мотузці, просунутій крізь дірку в очкурі, Василь почував себе ніяково.

— Треба було мені повчитися „пкірувати” раніш, — думав він, — тепер не хвилювався б так.

Коли фельдфебель обмацував його, він, стуливши ноги весь тремтів. Фельдфебель скоса глядів на нього і пішов далі.

Опам'ятавшись, Василь швидко перевів літак поміж ногами з-заду наперед і вже спокійніше витримав огляд ззаду.

Команда вийшла з двору.

Взявши, з дозволу вахмана, схований Калганом у ярку другий літак, Василь радісно йшов до праці.

Повернувшись ввечері до табору, він приніс дві хлібини і жменю тютюну.

*

В суботу всі команди працювали до дванадцятої години і після роботи поспішали до табору.

По обіді старші кімнат одержали по парі чистої білизни на кожного.

О другій годині партії полонених почали відправляти до лазні, яка знаходилася в таборі рядових полонених, на віддалі одного кілометра.

Вахман дуже слідкував за тим, щоб усі без вийнятку відвідали лазню, і вишукував людей по всіх закутках табору.

Філін, щоб попрацювати під час відсутности співмешканців, заховався під ковдру. Вахман знайшов його і, тримаючи за комір, потяг у лави.

Повернувшись з лазні, майже всі приступили до „приватної” праці.

По двох тижнях свого перебування в таборі Минець пізнав його душу. Характеристичною особливістю цього табору було існування вужчих товариств, які склалися з двох-трьох осіб і створювалися з метою крадіжчого добування матеріалів та збуту виробів.

Були окремі товариства, які мали по двадцять кілограмів хліба в запасі.

І якраз такі великі запаси хліба мали ті, що були найбільшими сталінськими патріотами.

Василь дізнався, що дехто відлучався з роботи на „підкіровку” на дві-три години. Також, дізнався, що першорядними „підкіровщиками” вважалися : бувший агент НКВД Василь, грузин Кікнадзе і Молодзьожников. Калган, звичайно, теж належав до першої категорії.

Одного разу Кікнадзе з денейким Вавіловом відлучилися з заводу „Фау айнс” і пройшли два кілометри до пекарні. Вирізвавши алмазом шибку, відчинили вік-

но і, влізли в пекарню, взяли по десять буханок білого хліба.

Молодьюжніков і Калган, маючи в своєму розпорядженні годину часу на обід, зуміли відійти за кілометр від гаражу, витягли ґрати з вікна картоплесовища, набрали по чувалу картоплі і, обминувши будинок вахмана, щасливо повернулися до гаражу.

Минець сконстатував, що „пкіровкаю” займалися майже всі.

Звик Василь і до лайок та бійок (між окремими особами і кімнатами) і пристосувався до життя так, щоб не попасти в неласку.

Василь спостерігав, як умови життя ламали його власну психологію і психологію інших.

В перші дні, ідучи на працю, советський підполковник — розвінчаний помічник коменданта з попереднього табору, гордо ніс свою голову і робив зауваження:

— Молодьюжніков, як тобі не соромно підбирати на вулиці недокурки! Німці знають, що йде старшинський склад, і сміються з нас!

Молодьюжніков підняв недокурок і сказав:

— Господін подполковник! Прийде час, і ви попросите у Молодьюжнікова чинарика*), але я не дам.

Пройшло два місяці, підполковник випалив свої сигарети, а Молодьюжніков, зробивши вдалу „пкіровку” десь на горіщі приватного будинку, дістав з півсотні листів тютюну. Він куриє, не відмовляючи ні собі, ні іншим.

— Молодьюжніков, сорок! — крикнув підполковник, побачивши, що той закуриє цигарку.

— Як вам не соромно просити! — сказав Молодьюжніков, — ви забули про те, що ви офіцер, та ще й підполковник!

Через декілька днів можна було спостерігати, як,

*) Недокурок. Слово «чинарик» теж належить до жаргону советських тюрем і концтаборів.

ідучи до праці, підполковник наколював чинарики спеціально для того зробленою паличкою.

Характеристичною рисою цього табору була також відсутність поліцаїв. Це полегшувало життя в неволі. Всі полонені були однаково відповідалні — і тільки перед німцями.

Через три місяці (включаючи сюди і відбуття карантени) трійку втікачів: Коновалова, Семенова і Кириченка привели до табору знов.

Вони ні з ким, крім Зубкова, не розмовляли.

На питання зацікавлених відповідали коротко:

— Утекти неможливо!...

Василь не тільки нічого не питав, але рішуче відмовився говорити на цю тему навіть з Калганом, а Зубкова по змозі обминав.

*

Після розформування лісової команди Василя послали працювати на завод „Фау айнс”. В списках команди фігурував також Молодзьожников, але він пішов до кантини, а замість нього до заводу пішов інженер-конструктор Карцев.

Вахман привів команду на завод. Шефи цехів розібрали людей.

Минця призначили завантажувати пісок у стрільню „Фау айнс”.

Стоячи на площадці поруч Ахметова і Мороза, Василь спостеріг, як Карцев підійшов до ряду порожніх стрілен, заглядав у середину їх і щось нотував.

Щоб уникнути неприємностей, Василь відвернувся і почав дивитись у протилежний бік.

В таборі Минець побачив, як Зубков, зустрівши Карцева, пішов з ним до кімнати.

— Далі від таких приятелів! — подумав Василь, входячи до своєї кімнати.

На другий день Минця взяв на роботу шеф складу металів.

Порядок і спокій у складі йому сподобались. Люди

приходили і заїжджали на вагонетках за металом на протязі всього дня; їх обслуговували шеф, писар і десять полонених.

Коли Минцеві довелося доставляти сталь у механічний цех, він був ще більше здивований порядком у цеху.

— Такому порядкові й чистоті могла б позаздрити не одна проєктна установа в Советському Союзі, — подумав Василь.

З приємністю працював він у складі і в наступні дні.

Задоволений роботою і взаєминами, що встановились між ним і полоненими, Василь забував тяжкість полону.

Повернувшись одного дня до табору, Василь увійшов до своєї кімнати і побачив приятеля в оточенні людей з інших кімнат. Всі голосно розмовляли. Всі були п'яні!

Розпитавши, Василь дізнався, що Калган з двома іншими „напікурував” спирту. Одне відро випили до обіду, а друге — перед закінченням роботи.

Побачивши Минця, Калган показав йому дві баклажки спирту:

— Це на вечерю для всієї кімнати! — сказав він.

— Я не маю бажання пити, — відмовився Василь, — не хочу отруювати свій організм.

Калган викликав його на подвір'я і умовляв випити разом з людьми, щоб налагодити взаємини з ними ще краще.

Василь погодився.

— Маєш рацію! — мовив він, — тільки я хотів би випити з Морозом. Хочеться поспівати!

— Ну, то запрошуй! — погодився Калган, — вип'ємо потрошку всі.

Василь пішов запрошувати Мороза. Той охоче погодився і взяв з собою пів хлібини і чотири пакети сиру.

Ввійшовши до кімнати, вони побачили на столі шість мисок з супом і посуд для пива.

Калган сказав Минцеві:

— Маємо чотири літри розведеного, пів відра пива і кілограмів чотири картоплі з сосом.

Мешканці кімнати і гості розсілились і випили.

Василь випив пів склянки пива і відчув, як кров теплим струмком пішла по його жилах.

Всі гомоніли, хвалячи Калгана за ініціативу.

Закусивши, Мороз заспівав: „Ой хмелю, мій хмелю”.

Василь підхопив, а за ним — Калган і всі інші.

В цей час увійшов Зубков. Калган запросив його до столу. Випивши пів склянки, Зубков звернувся тоном командира до Мороза:

— Затягай „Кирпичики”!

Під впливом горілки Василь задумав його присадити:

— Зубков ніяк не може покинути свого начальницького тону, хоч і запрошений до столу як гість.

Всі засміялися. Зубков сміявся теж. Мороз заспівав, інші допомагали.

Зубков горлав, заглушуючи всіх:

— „За весьолой гул, за кірпічікі полюбіла я етот завод”.

Після „Кірпічіків” Зубков запропонував проспівати пісню „Всю то я вселенную проехал”. Але Минець, не бажаючи, щоб він диктував, урвав його:

— Зубков, почекайте з своєю „вселенною”! Краще заспіваймо „Реве та стогне”!

Мороз почав співати „Реве та стогне”.

Василь підвівся з місця і, співаючи диригував, переживаючи радість, як за дитинства...

По закінченні пісні Калган налив усім ще по пів склянки. Минець підніс свою склянку і промовив:

— Ію за те, щоб усі ми щасливо пережили полон і щоб кожний з нас щасливо повернувся на свою батьківщину!

Перехиливши склянку, він висушив її до дна і сів. В голові в нього зашуміло, він ледве ловив слова Зубкова, який вимагав випити за спільну „родіну” і за батька Сталіна. Потім побачив, що Зубкова і всіх інших наче затягало туманом, що стіл почав нахилятися,

дедалі більше і ось-ось мав упасти. Він ухопився за край і намагався привести стіл у горизонтальне положення.

— Держи стіл! Рятуй пиво! — закричали Ахметов і Молодзьожніков, налягаючи на стіл.

Мороз узяв Минця під руки і відвів його до ліжка.

Він відразу заснув. Не бачив, як допили горілку, і не чув, як Зубков розмовляв з Морозом, запитав того про працю на заводі „Фау айнс”: що він там робить і з ким.

Язик у Мороза розв'язався; говорячи, не обминув і Карцева: сказав, що той оглядав стрільна і щось нотує.

Слухаючи, Зубков ледве помітно насупився, потім змінив тему.

Говорив про басарабські вина, які появились були після „приєднання” Басарабії. Говорив також про експортне цимлянське вино, пляшку якого йому перед війною пощастило дістати „по блату”, тобто за протекцією.

*

Дочекавшись відбою, Зубков узяв Мороза під руку і вийшов з ним із кімнати.

Побачивши, що нікого в коридорі нема, Зубков запитав знов:

— Так ти на власні счі бачив, як Карцев нотує?

— Так! — відповів Мороз.

Зубков ударив його і, зваливши з ніг, почав бити на підлозі, приказуючи:

— Більше не будеш бачити, паразите!

Від удару в живіт у Мороза перехопило дихання, він не міг ні крикнути, ні захищатись.

Почувши в коридорі шум, люди повибігали з кімнат і спинили Зубкова.

Підійшов і Афанасьєв. Подивившись на побитого Мороза, він запропонував полоненим власними силами обмити і перев'язати його.

— Треба зробити це самим, щоб фельдфебель не дізнався про те, що в табір приносять спирт...

На другий день Карцев пішов на працю до кантини, Молодьожніков — до „Фау айнс“, а Мороз — у таборову кухню.

В суботу принесли спирту більше і пили вже в кожній кімнаті.

Минець відмовився пити категорично і радив не пити Калганові.

Але той пив.

Спирт приносили в табір все частіше і частіше.

Помалу дійшло до того, що спирт почали привозити тим бачком, яким приставляли обід.

Так ішло до того часу, поки не отруїлося вісімнадцять осіб, троє з яких умерло.

Фельдфебель повідомив про подію начальство, а начальство — по виробництвах.

В результаті вахмана команди гаражу заарештували і посадили на три доби на гавітваху, а Калгана перевели в команду „Фау айнс“. Комірник гаражу повкочував бочки з спиртом у комору.

Таким чином можливість для полонених добувати спирт урвалася. Настав спокій. Всі працювали. Добували хліб та сигарети. Кожна артіль намагалася мати більше запасів хліба, ніж інша, більше матеріалів та інструменту.

Калган поприносив з заводу „Фау айнс“ молотків, пил різних розмірів, терпуків та рашплів, а також притяг двоє шрубстаків, малий електричний мотор, шліфувальний круг, що належав Філінові, тощо.

*

За місяць перед Різдом, в час відсутности полонених, у таборі зробили обшук. Навантажили інструментом дві підводи і вивезли його з табору.

Два дні після цього люди ходили, як неприкаяні, а потім почали потроху приносити інструмент знов.

Заглушаючи удари молотків і виск пил піснями, лю-

ди працювали. Працювали, щоб надолужити втрачений час і зробити до Різдва більше іграшок. Кожна артіль мріяла про краще проведення свят.

За два тижні перед Різдром видатні „пiкiрoвщики” почали шукати спирту.

Калган розширив дiру в одній з порожніх кiмнат на другому поверсі і спустився в комору на линві. Але спирту не знайшов.

Молодiожникoв зробив у конторі „пiкiрoвкy” на вино. В пiдвалі його було спiймано, набито і вiдправлено до ревіру.

Після того, як Молодiожникoв провалився, Калган ходив сам не свій. Він не міг погодитися з думкою, що кiмната на свята не буде мати горiлки.

Пиво знаходилося тільки в кантині та в гаражі, але ці місця були небезпечні.

Дiзнавшись, що після випадку з Молодiожникoвим вахман ні на хвилину не залишає команди під час її роботи, Калган вiдкинув пропозицію випробувати свої сили в кантині і вирішив піти на „пiкiрoвкy” в гараж.

Насамперед він подбав, щоб опинитися в гаражній команді, на місці Петрова.

Першого дня він вивчив умови: слiдкував за комiрником, зробив вiдпечаток замка комори. А другого дня пішов на „пiкiрoвкy”.

Чекаючи, коли комiрник піде в бюро здавати наряди, Калган інструктував сигналістів, які мали сповістити його, якби комiрник вийшов з бюро до закінчення операції.

Тримаючи в руках наряди, комiрник замикав комору.

Тоді Калган дав наказ: „Хлопці, на варту”! — і по відході комiрника вхопив два відра з смiттям і вирушив. Висипавши смiття в куток, він пiдiйшов до комори і, озирнувшись на всі боки, вiдiмкнув її.

Швидко вскочив у комору, зачинив за собою двері і на хвилину зупинився.

— З бочки наливати незручно, а як з бачка візьму,

то зараз же помітять і будуть шукати, — блискавично пронеслося в його голові.

Але дія виникла незалежно від думок. Калган швидко зануривши в бачок спершу одне, потім друге відро, наповнив їх спиртом, вийшов, замкнув за собою двері і поніс відра в напрямку розбитого будинку.

Ввійшовши в будинок, він квапливо поставив відра коло купи цегли, зробив гнізда і, поставивши в них відра, заклав їх цеглою.

Через десять хвилин його можна було бачити в гаражі з скринькою. Він продавав її німцям.

Через п'ятнадцять хвилин пролунав свисток шикуватися. Перед вишикуваними полоненими появився робітник-німець, який говорячи по-російськи, сказав, щоб вони принесли вкрадений спирт назад:

— Зараз же без скандалу повернути! Не повернете — буде погано всім!

Ніхто з команди не вимовив жодного слова, ніхто не поворухнувся.

Почався обшук. Під час обшуку з гаражу вийшов ще один робітник-німець. Він підійшов до вахмана і, вказуючи на Калгана, сказав двоє слів.

Наче струмок електрики пройшов по нервах Калгана, але він гордо підняв голову.

Вахман витяг його з шеругу і, наказавши останнім іти до праці, повів його в теслярську майстерню. З ними пішов німець-перекладач.

Ідучи, Калган підняв руки вгору і жалісним тоном сказав:

— Люди добрі, за що мене забираєте? Я ж весь час працював у гаражі і ані на хвилину з нього не виходив!

— Іди, іди, — сказав робітник, — ми вже знаємо вас дуже добре!

В теслярській майстерні Калгана почали бити, вимагаючи повернення спирту; бив його вахман, бив і робітник.

Калган ревів, як осел, але не здався.

— Ти ж спеціально обмінявся місцем праці з іншим, щоб украсти спирту! — наполягав робітник.

Ні, не для того! — виправдувався Калган, — а щоб продати скриньку!

Нічого від Калгана не добившись, вахман повів його до шефа гаражу.

Слухаючи про наслідки допиту, шеф дивився на його розбиті щелепи. Потім запитав вахмана:

— Де скринька?

— В теслярській майстерні! — відповів вахман.

Шеф наказав принести скриньку.

Подивившись на неї, він вимовив: „Вундербар!” — і почав розпитувати Калгана, чи він сам робив скриньку і яким чином вони дістають матеріял та інструменти.

Калган пояснив шефі, що він зробив скриньку давно, ще до обшуку в таборі, коли ще можливо було дістати матеріял і інструменти. Що він не міг її в свій час продати і тому змушений був прийти сьогодні, щоб пошукати покупців.

Шеф запитав комірника, на який час він відлучився.

— На п'ятнадцять хвилин, — відповів комірник.

Шеф подумав трохи, потім розпорядився, щоб Калгана відвели у вільну кімнату і дали йому спокій.

— Скринька хай залишається в мене, як доказ, що полонені провадять торгівлю тут, — сказав він.

Опинившись насамоті, Калган обміркував, що говорити далі, готувався до допиту фельдфебеля.

Незабаром до кімнати ввійшов шеф, говорячи щось по-німецьки, подав йому пачку сигарет.

Зі слів „шахтель”, „фельдфебель” та „орднунг” Канган зрозумів, що шеф бере скриньку для себе і вже полагодив цю справу з фельдфебелем.

Шеф показав йому знаком, щоб він нікому не говорив про їхню розмову і нікому сигарет не показував.

По відході шефа Калган сховав сигарети, щоб їх не могли знайти під час обшуку в таборі.

По прибутті команди до табору фельдфебель вийшов на ганок барака і, побачивши побитого Калгана засміявся:

— Яволь? — сказав він, звертаючись до Калгана.

— Яволь! — відповів Калган.

Фельдфебель дав знак, і команду розпустили.

Зустрівши в кімнаті Минця, Калган обняв його і з очима, повними радості, вигукнув:

— Дуже добре допомогла твоя скринька, посвяткуємо!

Обережно витягнувши майже з-під самої горлянки, він показав Минцеві пачку сигарет, яка була загорнута в ганчірку.

— Посвяткуємо! — повторив він, заплющивши очі від приємного самопочуття...

Через два дні команда „кантіне” приставила спирт у табір. Калган узяв для своєї кімнати пів відра, трьом, що стояли на сторожі, дав по літру, а решту дав у розпорядження двох команд: „гараж” і „кантіне”.

Щоб не виникло заворушень при розподілі, прийшов Зубков. Він запропонував піти розподіляти в іншу кімнату.

По відході сусідів Калган попросив у співмешканців посуд і почав розливати спирт. В цей час одні стояли на сторожі, а другі відривали дошку в стелі. Заповнені баклажки подавали Ахметову на горище...

Працюючи в команді „Фау айне” разом з Василем. Калган знов відлучався під час роботи. Василь не міг спокійно дивитися на це і ляв його, нагадуючи, що його можуть посадити на свята в поліцію. Але Калган не слухав, кажучи, що не все готове до свят повністю.

За три дні перед святами Калган поінформував Минця, що сьогодні він робить „пкіровку” і що Василь повинен допомогти йому.

— У нас вистачить харчів та пива! — роздратовано

сказав Василь. — Чого ти ще хочеш? Ти зламаєш голову собі і мені, та ще перед самими святами!

— Поперше, я не вимагаю від тебе „п'якіровки”, бо добре знаю, що ти не здатний на це. Твоя роля зведеться лите до того, щоб у разі небезпеки попередити мене, а самому тобі нічого загрожувати не буде. Я не можу робити цю „п'якіровку” без надійного чоловіка. На інших людей з нашої кімнати покластися не можу, бо вони заздрять нам, а тому продадуть мене!

Не договорившись остаточно, вони пішли на працю.

О десятій годині Калган повів Минця до бокових дверей будівлі, куди через п'ять хвилин увійшов німець-шофер.

— Крикнеш мені, коли він буде повертатись назад! — сказав Калган і зник за дверима.

Відчинивши двері, Василь побачив, що приятель сидить у кабіні авта і нанизує на пояс під шинелю ковбасу.

На думку, що той зможе приплатитися життям, Василь, стоячи коло дверей, тремтів.

Він бачив у вікні, що Калган вискочив з авта ще перед тим, як показався шофер. Але й після цього не міг спокійно працювати, поки не зустрівся з Калганом.

Під час обіду вахман і шеф кантини зробили трус. Полонені здивовано дивились один на одного, не розуміючи причини.

Обідаючи, Калган радив усім не брати ніяких матеріалів, передбачаючи, що ввечері буде обшук.

Той, хто не послухав його ради, пожалкував: відбираючи заборонені речі, кожного били.

А Калган підкреслював:

— Я ж попереджав! Хто вам винен, що ви не слухасте добрих порад!

В таборі Калган договорився з помічником кураха, і на другий день продукти були приставлені в табір.

Василь, побачив, як його приятель витяг з бачка три кільця ковбаси і дві буханки білого хліба.

— Тепер і в нас буде святковий стіл, можемо чекати на Різдво спокійно, — сказав Калган.

В останній день перед Різдвом команди не працювали. В бараках прибрали. В окремих кімнатах прикращували ялинки, принесені в табір задалегідь.

Минець з Калганом влаштували ялинку теж. Вони обгортали шматочки дерева в різнокольоровий папір і чіпляли їх на ялинку. На ній опинились також скибки ковбаси (на це пішло пів кільця) і одна сигарета.

Повернувшись з лазні у веселому настрої, Василь ліг на ліжко, дивився на ялинку і думав, згадуючи різдвяні дні за свого дитинства. Потім настрої його змінився; він згадав родину, Нечипорука, Дернового. Він не міг стримати сліз.

Побачивши, як сльози набігли Минцеві на очі, Калган засміявся і сказав йому:

— Я дивуюсь, Василю, як можуть озиватися в тобі ніжність і стійкість? Тепер — мабуть, згадуючи маму — пустив сльозу, а коли треба було піддатися, ти вперся, як бик!

— Така вже моя вдача! — відповів Василь.

*

На перший день Різдва, після перевірки до Минця підійшли Мороз з Кириченком і запитали, чи не можуть вони провести перший день свят разом з ними. Кириченко додав, що Калган нічого не має проти.

— Коли він, як господар спирту, нічого проти вас не має, то я тільки можу радіти з вашої присутності — сказав Василь.

Вони прийшли через пів години. Разом з ними прийшов і білорус Вансяцький.

Калган з Минцем привітали їх, як господарі.

На столі стояла принесена з кантини їжа. Потім появилися склянки і покришки з котелків. Всі, крім Калгана, сіли за стіл. Він витягаючи з-під ліжка баклажки, наповняв посуд.

Потім, стоячи коло столу і тримаючи в руках склянку з горілкою, Калган вигукнув:

— Я ж казав, що відсвяткуємо як слід! Вип'ємо за наше здоров'я!

Він висушив цілу склянку і почав енергійно їсти.

За ним випили всі інші і теж почали їсти. Потім загреміла пісня.

Під час пісні ввійшов фельдфебель з Афанасьєвим.

Афанасьєв подав команду:

— Струнко!

Урвавши пісню, всі встали і на команду сіли знов.

Фельдфебель спинив свій погляд на Калганові і сказав:

— Яволь!

Калган підвівся з місця і, віддавши честь, відрубав:

— Герр фельдфебель, поздоровляю вас з Різдом Христовим!

Подякувавши, фельдфебель пішов геть.

— Тепер можемо пити й гуляти! — упевнено сказав Калган. — А ви мене не хвалите!

З усіх боків залунало:

— Хто не хвалить? Та кому ж ми завдячуємо сьогоднішнє свято, спирт та інше добро?

Василь радів, споглядаючи таку пошану до Калгана.

До кімнати ввійшов уже підпитий Зубков і сів на ліжко Філіна. Калган простягнув йому пів склянки горілки.

Випивши, Зубков прикурих ледве помітний у мундштуку чинарик і вийшов.

Калган підморгнув Минцеві, маючи на увазі свої сигарети. Кіриченко зрозумів інакше.

— Зубков — не погана людина, — сказав він, звертаючись більше до інших, ніж до Минця та Калгана. — А втім, що трапилося з Морозом та Минцем, винуваті вони самі, а не Зубков!

— „Бач, яка гидота! Як співчуває своєму ватажкові!” — подумав Василь і запропонував цю розмову припинити.

Добре закушуючи після випитого, Василь не п'янів і, забувши про дане собі слово, не відставав від інших. Через годину він уже зотягав „Ой у лузі” і вимагав, щоб усі підтягали, підпорядкувавшись його диригентству.

Калган, як досвідчений виночерпій, розривав горілку. Всі веселилися, співали і не помітили, як підійшов час обіду.

По обіді було вирішено зробити перерву до вечора. Після цього Минець та Калган поклялися спати.

Ввечері почали пиячити знов. Минець та Калган закушували ковбасою і вже закінчували одно кільце. Інші здіймали з ялинки кружальця ковбаси і закушували теж.

Користуючись тим, що Минець не співав пісні „На закате ходіт парень”, Кіриченко підсів до нього і запитав, чи то правда, що він пробував утекти з полону.

„Бач, куди гне! — подумав Василь і запропонував йому не питати про це, а краще співати. Кіриченко зробив павзу, потім запитав знову:

— А як би ти реагував на втечу з цього табору? Василь припинив з ним розмову і на цю тему. Кіриченко відійшов від нього і приєднався до співаків. Василь знов почав співати, і через п'ять хвилин у нього знов появився радісний настрій, як і в інших.

Петров причепився до Мороза, що той занадто часто співає українських пісень. Мороз відповів Петрову вдало жартом. Той не хотів заспокоїтись, але прихильників на своєму боці він не мав.

Коли ж Мороз запропонував заспівати „Тече річка”, Петров загорлав, протестуючи, і настоював, щоб заспівали „Дайте в руки мне гармонь”. Мороз у свою чергу крикнув, заглушуючи Петрова.

Цього було досить, Петров змовк. Але пісня вже не клеїлася. Настала павза.

Із сусідньої кімнати доносилися голоси співаючих; серед них виділявся голос Зубкова:

— При-ез-жай, та-ва-ріщ Ста-лін, при-ез-жай, атец рад-ной!...

Погомонівши ще трохи, всі залишили стіл. Гості почали виходити. Але Калган сказав, що на ялинці є ще щось, бажане для них. Всі троє кинулись до ялинки, і Вансяцький знайшов сигарету.

Калган витягнув з сяючим виглядом з-за пазухи пачку і взяв з неї п'ять сигарет: дві дав Кіриченкові та Морозові, а три — співмешканцям.

Так закінчився перший день Різдва.

Гуляння тривало і на другий день. А на третій день всі приступили до виготовлення іграшок — треба було боротися за придбання харчів.

*

З приходом весни почалися посилені бомбівки острова.

Під час одного бомбардування втекли помічник кухаря й Семьонов. Після цієї події весь табір з острова вивезли...

Новий табір стояв на відкритому полі і поділений був на дві частини. В одній містилися советські полонені — командний склад і фахівці; в другій знаходилися югослави.

Між частинами табору була вільна площа шириною в п'ять метрів — тут ходили вахмани. Кухня знаходилася на площі югославського табору.

В перші дні з табору нікого не випускали і давали пів літри баланди, двісті грамів хліба та шматок масла. Ті, хто не мав запасів хліба, почали відчувати наслідки недоїдання. Протягом двох тижнів всі запаси були з'їдені і виміняні на тютюн. На ґрунті недоїдання виникали сварки і бійки. Одного разу Молодьоожніков і Петров так побилися, що їх відправили на довгий час до ревіру. Цей випадок дав можливість дізнатися про існування ревіру на території югославського табору і породив думку відвідувати цей табір, симулюючи хвороби.

На другий день захворіло десять осіб, серед них і Калган.

Перев'язавши шелепи ганчіркою, Калган стогнав і робив гримаси, удаючи нестерпний зубний біль.

Зареєстровані майором, хворі чекали на вахмана. Згодом прийшов вахман і повів хворих до ревіру.

Час проходив. Полонені з нетерпінням чекали на повернення хворих. Через годину вони повернулись, і кожний з них приніс шматків хліба та сигарет.

Афанасьєв оголосив, що кожного дня, крім суботи та неділі, будуть водити до ревіру по десять осіб...

Минула ще година, і несподівано всіх полонених викликали на перевірку.

Обшукавши, їх проте не пустили до бараків до закінчення трусу в бараці. Там десять військових, на чолі з офіцером, перевертали все, чогось шукаючи.

Появившись перед ушикованими полоненими, офіцер запропонував негайно повернути пляшку спирту, вкраденого з шафи в ревірі.

— В противному разі, — сказав він, — на протязі трьох днів ніхто не одержить хліба і ніхто більше до лікарні допущений не буде.

— Калган, віддай, бо погано буде! — закричали з усіх боків.

Побачивши, до кого це стосується, офіцер вивів Калгана з лав. Давши йому доброго поличника, офіцер запропонував повернути спирт. Калган стояв перед офіцером, спустивши голову. Мав вигляд безпомічної і невинної жертви.

— Запитайте його, чи він думає повернути спирт! — крикнув сердито офіцер, звертаючись до Афанасьєва.

— Який спирт? Я нічого не знаю, ніякого спирту я не брав!

Гомін у лавах зростав: „Віддай!, віддай, не валяй дурня, бож усіх підводиш!”

Калган продовжував стояти, не реагуючи на голоси полонених.

Офіцер запитав, хто може довести, що Калган украв спирт. Таких не знайшлося.

Кинувши з злістю декілька слів майорові, офіцер пішов геть.

Афанасьєв переклав, що як не буде повернено спирту, штраф залишається в силі...

Після розпуску полонених десять осіб на чолі з бувшим козачим офіцером зайшли до кімнати і вчинили над Калганом розправу.

Минця, що кинувся був захищати приятеля, звалили на землю і тримали на підлозі, поки це було потрібно.

Помстившись на Калганові і відпустивши Минця, ексекutori залишили кімнату.

Василь побачив Калгана, побитого до невпізнання. Вхопивши чотири котелки, він побіг по воду і, повернувшись, почав обливати приятеля.

Ввійшов Зубков, похитав головою і вийшов.

З'явився Афанасьєв з вахманом, і Калгана відправили до ревіру. А на другий день відправили до ревіру також побитого козачого офіцера...

*

Пройшов місяць. В таборі захворіло багато людей. Лікар, що відвідував табір, не міг дати їм ради. В ревірі не вистачало місця для тяжко хворих, і вони лежали по кімнатах бараків. Вивезли тяжко хворих лише тоді, коли двоє з них почало кашляти кров'ю...

Зрозумівши, очевидно, що треба дати людям можливість підгодуватись, німці почали водити їх (партиями по двадцять осіб) на працю до кухні.

Вже на другий день після цього в таборі розкладали вогнища і варили картоплю. А на третій день до кухні прийшов перед закінченням роботи унтер-офіцер з вахманом і почав робити трус.

Витрушували картоплю з штанів, з чобіт тощо. Находячи порізану картоплю, унтер-офіцер лаявся і наділяв винних прутом.

Коли ж вахман намацав картоплю в майора авіації під погонами френча і начеплену на дроті під статтевим органом, унтер-офіцер почервонів і пропустив його.

Під час вечірньої перевірки з'явився унтер-офіцер і попередив, що табір може бути знов оштрафованим.

— Тільки подумайте, скільки ви зіпсували картоплі, ріжучи її! — сказав він.

Після того, як Афанасьєв це переклав, в лавах піднявся гомін.

Унтер-офіцер сказав Афанасьєву, що він готовий слухати претенсії полонених, тільки хай викладають їх за порядком.

Афанасьєв переклав, і фельдфебель чекав запитань.

Але ніхто ставити йому питання не збирався.

Тоді унтер-офіцер звернувся до Афанасьєва, щоб той сказав йому, чим незадоволені полонені. Афанасьєв пояснив унтер-офіцерові, що людей примушує красти погане харчування.

— Підвищити приділу ми не можемо, бо в Німеччині харчова скрута, — сказав унтер-офіцер. — Але і при цьому приділі, не працюючи, можна до кінця війни витримати!

— Чому югослави дістають більший пайок, мармеляду і сигарети? — запитав Філін.

— Тому, що Югославія та інші держави є членами світового комітету допомоги військовополоненим, а советська держава не є його членом, — відповів унтер-офіцер. — Всі полонені отримуть допомогу від цього комітету, а ви ні! Адже Сталін каже, що в нього полонених нема, а є тільки зрадники батьківщини — чого ж ви хочете і від комітету, і від нас?

Наказавши майорові відпустити людей, унтер-офіцер пішов геть.

Але в наступні дні робітникам на кухні такого ретельного обшуку не робили; витрущували картоплю з штанів та чобіт лише тоді, коли це було дуже помітно.

Регулярно водили до ревіру і дали можливість брати в югославів замовлення.

Від югославів люди одержували матеріял і інструменти, а за роботу — хліб, мармеляду і сигарети.

Пролежавши в ревірі півтора місяці, Калган повернувся назад до табору. Він приніс торбу хліба і багато недокурків.

— Як тільки оклигав, так і почав циганити в югославів, — розповідав він. — Добре там: лежиш собі спокійно, зміцняєш здоров'я і добуваєш харч!

Інші ж розповідали, що, підправившись, Калган кожного ранку, на протязі двох тижнів, систематично бив козацького офіцера — бив, аж поки той, стоячи навколішках, не вблагав простити йому...

На другий день після свого повернення Калган покликав ввечері Минця і попросив, щоб той ішов за ним.

Ввійшовши до вбиральні, Василь став на чатах, а Калган підважив дошку сидіння і витяг прив'язану на мотузці баклажку.

В неділю він частував мешканців кімнати і Зубкова.

Сп'янівши, він плакав, докоряючи співмешканцям, що вони не зуміли оборонити його.

*

Одного дня на вранішній перевірці німці не дорахувалися трьох осіб. Після цього на табір наклали карантену. А через тиждень вивезли до попереднього табору на острів.

По прибутті в табір полонених зустрів фельдфебель і десять незнайомих їм вахманів.

На другий день команди: „Фау цвай”, гараж, кантіне пішли на працю.

На роботі за полоненими був встановлений суворий нагляд. В цьому вахманам допомагали майстри, цехів і окремі працівники.

Під час бомбардувань полонених з заводу не виводили, як це було раніш, а приміщали до бункеру на терені заводу і замикали їх там.

Свої вироби полонені продавали або на місці праці, в цеху, або через робітників — німців.

Кікнадзе, який пішов з іграшкою-курчатами в секретний цех, спіймали і набили.

Деякі з полонених, серед них також інструктор Карцев, почали брати від німців замовлення на портрети, які вони робили з фот.

Зробивши два рази безрезультатний трус, фельдфебель заспокоївся і відбирав інструмент лише тоді, коли вахмани ловили когонебудь під час роботи.

Малярів він не тільки не турбував, а, навпаки, цікавився їхньою працею.

Помалу в таборі встановилося неголодне життя. Воно іноді бувало і веселе: коли полоненим щастило здобути спирт, призначеного для снарядів „фау”.

Під час випивань Кіриченко заходив до Минця і промацував його ставлення до советської влади і большевицької партії.

Минець мусив терпіти присутність Кіриченка і бути дуже обережним, щоб не зрадити йому своїх поглядів.

Вже одне питання про те, як реагував би Минець на втечу когонебудь з табору (яке Кіриченко ставив майже кожного разу), викликало у Василя нервові роздратування, і йому коштувало багато зусиль не показати цього Кіриченкові.

Василеві стало ще тяжче зносити Кіриченка, коли Калган під секретом сказав йому, що випадково побачив у Карцева схему стрільна „фау”.

Заходив до кімнати також і Зубков і хитрими питаннями намагався дізнатися, чи відомо Минцеві про схему. Нічого від Минця не добившись, Зубков залишив його. Взаємини між ними зовнішньо залишилися добрими...

*

Однієї ночі Василь прокинувся від сильного кашлю Петрова і побачив у кімнаті фельдфебеля, який робив нічну перевірку. Петров не переставав кашляти і по виході фельдфебля.

Під кашель Петрова провадилась якась операція.

Калган сіпнув Минця і сказав, щоб той пішов до вікна. — „Наказ Зубкова!” — прошепотав він.

Філін, Молодбожников і Ахметов піднялися з ліжок і, відхиливши дошку в стіні, пролізли в сусідню кімнату...

По виході фельдфебля з барака Калган дав сигнал.

Після цього в кімнаті появились один за одним: Ахметов, Філін і Молодбожников...

Таке пророблялося на протязі ночі три рази: о дванадцятій, о другій і о четвертій годині.

Після цього все затихло, настав спокій.

Бранці, після сигналу на перевірку, всі, як звичайно вийшли і пошукувались.

Порахувавши людей Афанасьєв знову дав свисток і пішов підіймати тих, хто загаявся.

Повернувшись, він знов порахував людей і доповів фельдфебелеві, що не вистачає п'ятнадцяти полонених.

Слухаючи Афанасьєва, фельдфебель і червонів, і бліднів.

Пославши вахманів шукати людей в бакарах, він рахував наявних. Переконавшись, що справді втекло п'ятнадцять осіб, він відпустив до бараків і пішов геть.

Через двадцять хвилин приїхало авто в польовою жандармерією. Пустили пса і знайшли в подвір'ї через вулицю замаскований хід...

Хід привів вахманів до крайньої кімнати барака.

Ушикувавши полонених, порахували їх знов і повели до праці. Ідучи, полонені перешіптувались; говорили про штраф і можливий допит гестапо.

Василь запитав Калгана:

— Я не бачу в рядах Зубкова і Карцева, — вони втекли?

Калган почав називати всіх утікачів і згадав серед них Зубкова, Карцева, Кікнадзе і Вавлова.

По колоні передавалася загальна настанова: „Я нічого не знаю, втікали не з нашої кімнати, а з крайньої. Ніхто з утікачів зо мною не розмовляв”.

Побоювання полонених не виправдалось: ніякого сліdstва ніхто не вів, тільки фельдфебель став суворішим.

Дуже мало говорив з Афанасьєвим. Робив ретельний обшук під час відправлення на працю і при поверненні людей до табору.

Згодом полонені дізналися, що втікачів вивіз з острова шофер-комуніст, який після цього, звичайно, теж не повернувся.

*

Прошло два тижні. Одного ранку Афанасьєв сказав, що полонені більше до праці не підуть, бо табір мають евакуювати.

Наступного дня о десятій годині ранку почалась евакуація. Після обшуку полонених партіями по тридцять — двадцять осіб відвели під посиленням конвоем на станцію.

Перед вантаженням у вагони їх закували в кайдани. Потім посадили у вагони — по п'ятнадцять осіб на вагон.

В передній, відгородженій частині вагона примістився вахман.

Поїзд покотився, і Мороз заспівав: „Ой закувала та сива зозуля”. Василь підхопив. За ним — Кіриченко, Калган і решта.

По закінченні пісні Калган, повернувшись спиною до вахмана, продемонстрував, як він звільняється від кайданів. Потім почали згадувати втікачів.

— Якщо вже ці попадуться в руки німців, то їх усіх перестріляють! — мовив Мороз.

— А ти думаєш, що вони живими здадуться? — запитав Кіриченко і додав: „Важливим є те, що з ними йде німець. А нас тому і спіймали, що ми не знали добре ні німецької мови, ні місцевости”.

Молодьожників і Петров розмовляли, стоячи коло задньої стінки вагона.

— Як ти думаєш, куди нас тепер запрогорять?

— На мою думку, до в'язниці або в кацет, — відповів Петров.

— Дурний я, що не втік разом з ними, — сказав Молодьожників.

— Ти не маєш рації — заперечив Петров, — твоя роля і роля інших була дуже важливою під час їхньої втечі. Врахуй, що якби ми не замінювали майстерно втікачів під час перевірок фельдфебеля, міг би бути провал! Якщо нас посадять до в'язниці, відсидимо! А якби ввіймали Зубкова і Карцева, то нас з тобою і інших покарали б за співучасть важче!

Помітивши, що вахман прислухується, Петров і Молодзьожников припинили розмову...

У вільні від розмов та пісень хвилини Василь думав над своїм становищем. Він переконався, що більшість осіб цього старшинського штрафного табору є сталінські патріоти: одні тому, що займали колись упривілейоване становище, другі тому, що були спеціальними засланцями для розкладницької роботи або шпигунства. І що незначна частина противників сталінської системи не спроможна протистояти прихильникам Сталіна.

— „Щоб зберегти своє життя, я мушу триматися дружби з Калганом і віддалитися від Мороза”, — похмуро думав Василь, втрачаючи надію вирватися з цієї трясовини, в яку він попав і в якій загрузав дедалі глибше...

Поїзд спинився. Вийшовши з вагонів, полонені шикувались і роздивлялись. Вони знаходились на подвір'ї заводу обведеного міцним муром:

— Працювати будемо і жити будемо! — мовив Калган — очевидно, з метою підбадьорити занепалих на душі.

Перевірівши полонених, їх розкували і провели через дерев'яну браму до табору.

Барак, кухня, лазня і бункер були обгорожені густим колючим дротом.

Напівтемний барак з двоповерховими нарами виглядав непривітно, нагадуючи бараки в Редеріц. Тільки в Редеріц вікна барака були без ґрат, а тут вони були заґратовані.

У дворі табору полонених зустрів комендант в ранзі унтер-офіцера — людина низького росту, але з рішучими військовими рухами.

Афанасьєв спинив людей і відрапортував йому.

Унтер-офіцер промовляв до вишикуваних сильним голосом і з темпераментом. Полонені ловили слова: дисциплін, дипломаті, пропаганда, советіш, пюнктліх, орднунґ.

По закінченні промови Афанасьєв переклав: „Комендант вимагатиме порядку і дисципліни в таборі і на виробництві; він не допустить советської пропаганди; буде оцінювати людей за їхнім ставленням до праці, а не за їх дипломатичною грою”.

— Це ми „будем посмотреть”*), — мовив Калган...

Розмістившись і залишивши речі в бараці, полонені попрямували до лазні.

Після лазні, лежачи на нарах, Минець і Калган згадували той шлях, що вони пройшли разом. „Я бачу тепер, що ти не той, яким я тебе уявляв у перший день нашої зустрічі, — мовив Калган. — Але якби мене тепер запитали, якої орієнтації твій приятель, я не міг би дати відповіді, а лише сказав би, що він є добрий товариш, який у біді не зрадить”.

— Дякую! — сказав Василь, — мені здається, що ти додав би: Минець поганий пікіровщик.

— Може! — погодився, усміхаючись, Калган.

*

На другий день, розподіливши людей на команди по десять — дванадцять осіб у кожній, їх вирядили на працю.

Василеві припало фарбувати бачки. Калган попав у цех, де виготовляли протипанцерні кулаки. Але вже наступного дня його, як непідхожого до роботи в цеху, перевели на вантаження.

Тяжким видалося полоненим життя в перші дні їх перебування в таборі. Забута баланда повернулася знов. Двісті грамів хліба і десять грамів масла ніяк не могли задовольнити людей, до того звиклих уже до ситого харчування на острові. Полонені вимагали від майора, щоб він кожного дня міняв трьох помічників кухаря.

*) Ми побачимо.

За тон і рішучість нового начальника полонені прозвали його „генералом”.

Колишній підполковник, який призначений був у склад готової продукції на легку роботу, скоро спасував. Афанасьєв влаштував його на кухню. Але вже другого дня „генерал” звільнив його звідти, бо він не міг ні швидко чистити картоплі, ні тонко зрізати шкіру з неї.

Незабаром „генерал” продемонстрував свої вимоги щодо чистоти й порядку. Оглядаючи приміщення, він зайшов до вбиральні і, побачивши, що там недостатньо чисто, попередив:

— Якщо таке буде і завтра, оштрафую!

Проконтролювавши вбиральню на другий день, він оштрафував прибиральників, сказавши: „У вбиральні повинен бути такий самий порядок, як і в їдальні!”

Після цього полонені мусіли мити і шкрябати дуже солідно.

В перші дні виготовлення іграшок було неможливе через брак матеріалів та інструменту. Лише Молодожників та Філін виготовляли перстені. Працювали вони тільки в неділю, коли не було сильного нагляду.

Згодом контроль трохи ослабнув. Ознайомившись з обстановою, полонені почали добувати матеріал і для інших виробів. Дерево для іграшок приносили вантажники. Одного разу Калган приніс дерева на десять літаків. Василь придбав пляшку сірої фарби, наливши з бідона під час фарбування бачків.

В понеділок Минець та Калган понесли два перші літаки на продаж. Але за їхні сірі літаки німці не хотіли давати і по пів кіла хліба, а за виготовлені Філіном та Ахметовим, що були пофарбовані різними кольорами, дали відразу по кілограму.

Повернувшись до табору з непроданим літаком, Калган був висміяний сусідами. Знервований, він побіг просити майора, щоб той послав його на один день у фарбувальний цех замість Минця. Майор погодився.

Ввечері Василь побачив у Калгана дві пляшки цінної білої фарби. Люди з команди фарбувальників, сміючись,

розповідали, як Калган, відливши триста грамів білої фарби і підмішавши бідон, подав його шефові... І той замкнув у шафі бідон із сірою фарбою. Василь побачив, що декілька осіб теж мають білу фарбу і що всі, передбачаючи можливість обшуку, ховають інструменти та матеріял.

Калган сховав фарбу в перевіреному ним місці у вбиральні.

На другий день, по приході до табору Минець і Калган побачили, що в таборі відбувся трус. У бараці все було перевернуте.

Полонені розпитували кухаря. Кухар сказав, що нищорили в бункері і на кухні, що керував обшуком сам „генерал” і дуже злився, що не міг знайти ще півтора літра фарби...

По обіді Калгана повели до „генерала” і звідти привели побитого.

Вилежавшись до вечора на нарах, Калган піднявся і розповів про його візиту до коменданта:

— Бойовий „генерал”! — мовив він, — здорово б'є. Якось він розгортається від середини, а тоді як дасть — так і легиш додолу...

Слухаючи його, можна було подумати, що били когось іншого, а він тільки приглядався.

*

Через два тижні по прибутті полонених до цього табору появився пропагандист РОА полковник Алюткін — високий, рудий, з обличчя татарського типу.

Зайшов він до їдальні зараз же по обіді і запитав: „Що, пообідали?” І одержавши відповідь, додав: „Після обіду хочеться, мабуть, ще чогонебудь пожерти?”

Спинившись недалеко від дверей в кутку, він чекав людей на бесіду. Осіб з п'ятнадцять піднялося з своїх місць і пішло до барака. Закликали бойкотувати пропагандиста.

Василь дивився на советських патріотів і на усміхне-

ного пропагандиста і думав: „Починається боротьба! Цікаво, що з цього вийде”.

— Ну, чому ж ви не рішаєтесь! — вигукнув пропагандист, — хоч представників пошліть для першого разу!

До нього наблизилося осіб з десять. Минець підійшов теж.

Пропагандист сказав декілька слів про РОА, про завдання її і приступив до запитань. Даючи відповіді, ляв Сталіна:

— Чорт рябий захопив владу і мучить весь російський народ!

— А що, пане полковник, якби вам довелось зустрітись з Сталіном? Мабуть, попали б у петлю за ці слова! — сказав бувший лейтенант Вікторов.

— Я це добре знаю! — відповів Алюткін, — але цього йому зробити не вдасться.

Алюткін пішов. Після його відходу всі загомоніли. „Цікаво, хто подасть заяву про вступ до РОА?... треба бойкотувати пропагандиста... ні, не можна бойкотувати... треба використати його для поліпшення нашого становища...”

Лежачи на нарах, Калган запитав Минця:

— Як на твою думку, — слід записатися нам у РОА?

— На мою думку, не слід, бо ми вже записалися в Редеріц! — відповів Минець.

— Я гадаю, що запис у Редеріц пішов нанівець, бо це був масовий запис, — сказав Калган, — а тепер будуть добирати людей індивідуально.

— Одверто кажучи, я готовий позбутися цього табору за всяку ціну, але хотілось би боротися за Україну.

— Ти дурень! — мовив Калган.

На тому розмова урвалася, і вони почали засипати...

На наступному тижні прийшов інший пропагандист, капітан. Він приніс з собою патефон. Повітавшись з першими, кого він зустрів, пропагандист почав заводити патефон. Полилися звуки пісні „Сіньській скромний платочек...” Потім залунало: „Зачем било влюбляться”.

Під час гри полонені оточили були пропагандиста. Але як тільки він спинив патефон і почав говорити, майже всі від нього відкинулись.

Поговоривши хвилин двадцять з маленькою купкою людей і занотувавши питання до коменданта і бажання деяких полонених придбати підручники німецької мови, пропагандист пішов...

Ще за тиждень знову прийшов полковник Алюткін. Хоч він з'явився без патефона, але „актив” оточив його і, нехтуючи попередженнями „генерала”, пустив у хід дипломатію: прикриваючися фразами про погане харчування, активісти виливали своє незадоволення ставленням до них унтер-офіцера і шефів цехів.

Вислухавши скарги, Алюткін закінчив бесіду. Просячись, сказав, що буде відносно скарг говорити з майором і комендантом. Через пів години ввійшов Афанасьєв, підкликав до себе лейтенанта Головнього і вів з ним розмову.

По відході Афанасьєва, Головнього оточив „актив”. Кожний поривався дізнатися про наслідки розмови пропагандиста з Афанасьєвим.

— Афанасьєв сказав, що полковник заходив і говорив про скарги. Також сказав, що Власов підписав з Гітлером умову про пільги для полонених з Советського Союзу і особливу для командного складу, — поінформував Головнього.

✱

Минуло два тижні після візиту полковника, і актив почав діяти. Його учасники ходили по бараках.

— Тут застосовують до нас жахливий режим, — агітували вони, — і якщо ми самі не порушимо питання про наше становище, то воно може тривати довгий час...

В наслідок цієї пропаганди активу почалися сварки полонених з майстрами і псування виробів. Філін, який вважався добрим слюсарем, зіпсував цінний деталь. Після цього шеф цеху побив його і відіслав до коменданта.

Одержавши відомості про настрої серед полонених, комендант закликав до себе Афанасьева і попередив, що, коли полонені не будуть працювати як слід, він змушений буде звернутися за допомогою до начальства...

На другий день, під час праці по цехах ходив великий, міцної комплекції унтер-офіцер. Він дивився своїми чорними очима і слухав, як полонені доводили робітникам-німцям, що їх не мають права використовувати на цьому заводі.

Слухаючи, він то підморгував і всміхався до робітників, то з люттю поглядав на деяких полонених. Але нікому нічого не говорив.

Ввійшовши до фабричного цеху, він побачив Петрова, який сидів коло бачка, тримаючи в руках сухий пензель.

— Візьміть! — сказав він Петрову по-російськи, простягаючи свої лайкові рукавички. Петров засміявся, взяв рукавички і сховав їх до кишені.

По обіді перед вишикованими полоненими з'явився той самий унтер-офіцер, який подарував Петрову рукавички. Він, як виявилось пізніше, був контролер над групою таборів.

Контролер заговорив російською мовою з ледве помітним німецьким акцентом:

— Мені відомо, що ви займаєтеся саботажем, псуєте деталі, гальмуєте виробництво...

Під час його промови з комендантської кімнати вибігло десять німецьких вояків: четверо з двома ручними кулеметами, решта з автоматами. Вони розмістилися за огорожою, взявши полонених під приціл. Вахман зачинив браму...

— Я прийшов порадити вам, щоб ви не займалися дурницями! — продовжував контролер, ідучи вздовж фронту.

Скориставшись з моменту, коли він не дивився на людей, декілька осіб викрикнуло: „Не маєте права примушувати нас працювати тут, на це є приписи Гітлера!..

Контролер обернувся, обличчя його було перекошене від злоти.

— А ви звідки знаєте про розпорядження Гітлера? — сказав він роздратовано, — фюрер пише інструкції не для вас, а для нас! Ви будете чіплятись не тільки за Фюрера та Власова, а і за будь-кого, аби тільки гальмувати наше виробництво! Для нас відомо, звідки виходить ваше незадоволення. А тому востаннє пропоную вам не займатися саботажем і працювати чесно!

Давши п'ять хвилин на роздумання, контролер чекав відповіді, дивлячись на годинник. Всі мовчали...

— Ну, тоді перевіримо вашу організованість і стійкість. — сказав він, витягаючи з кобури пістоль.

Підійшов до Головнього і вистрелив йому в потилицю. Той упав.

— Дозвольте продовжувати! — мовив він спокійно.

Вбивство Головнього і рішучий вигляд контролера викликали серед полонених страх і паніку.

— Господін майор Афанасьєв! Давайте команду до праці! — почулося з усіх боків.

Не діждавшись команди, всі кинулися до брами. Зламали її і спершу бігом, а потім широкими кроками поспішили на виробництво...

На їх повернення з роботи чекав той самий контрольний унтер-офіцер. Він наказав, щоб полонені відстояли чотири години на команду „струнко”.

Постоявши з годину під наведеними кулеметами, деякі полонені не витримували і падали. Два вахмани відтягали їх від шерехи. Інші від нервового напруження діставали розслаблення шлунку і опраправлялися тут же...

Останні три години було дозволено стояти „вільно”.

Щоб лише було витримати, Минець з Калганом давали один одному задачі. Відбувши кару, частина полонених пішла обмиватися...

Страйкарський настрій було зламано.

*

На другий день прийшов пропагандист — капітан і дивувався, що полонені почали таку небезпечну гру.

— Треба вам сказати, — мовив він, — що впливові військові особи дуже негативно дивляться на ваш табір. Вони готові були перестріляти вас, і тільки політика Гітлера в останні дні не дозволяє їм зробити цього. Не забувайте, що на рахунок вашого табору були: втечі, зв'язані з жертвою з німецького населення, комуністична советська пропаганда серед німецьких робітників, шпигунство. Ви додали до всього цього саботаж, а в суперечках з контрольним офіцером дійшли просто до безглуздя!

Як тільки пропагандист залишив барак, Минець і Калган вийшли на подвір'я.

— Тепер для мене цілком ясно, що треба подавати заяву в РОА якнайшвидше! — мовив Василь.

— Для мене теж ясно! — погодився Калган. — Я надіявся на Зубкова та інших, що по закінченні війни вони підтримають мене. А після сьогоднішньої бесіди пропагандиста я цю надію втратив.

Домовившись подати заяву про вступ до РОА, вони повернулися в барак.

Ці заяви полонені подавали таємно, через вахманів, але советський актив кожного дня інформував інших про кількість тих, що зголоситися. Коли заяви подали Минець з Калганом, в бараці сповістили: „На сьогоднішній день маємо дванадцять „роашників“”.

*

Влітку 1944 року почалися масові налети союзної авіації на місто Нюрнберг, поблизу якого був розташований табір.

В зв'язку з цим полонених звільнили від праці на заводі і водили на роботу до міста. Команди по десять — дванадцять осіб працювали коло відновлення зруйнованого.

Працюючи, Минець мав можливість спостерігати німецькі порядки.

В перші дні працював він з іншими на маленькій фабриці, де було багато речей широкого вжитку. Охорони на цій фабриці не було ніякої.

В перший день приходу полонених ніхто їм не забороняв оглядати варстати, і вони тинялися по всій фабриці. А на другий день уже заборонили. Причиною заборони була крадіжка двадцяти пар панчіх, що було ділом Петрова і Калгана.

Робітники здавали свої вироби на місці праці в кінці робочого дня. Під час повітряної тривоги все залишалося на місці...

Одного дня, після відкликання чергового алярму вахман вів команду на фабрику.

По дорозі вони побачили жінку, яка визволяла з вогню дерев'яні конструкції будинку. Вахман кинувся сам і наказав команді допомогти жінці.

Команда прибула на фабрику затримавшись на пів години. Вахман доповів шефові про причину затримки. Шеф не зробив вахманові ніяких зауважень.

Або, проходячи по місту після бомбардування, Василь не один раз бачив, як крізь дим посувалася кухня, обділяючи потерпіле населення супом.

Буря злости проти большевицької влади знов піднімалася в грудях Минця, коли він згадував порядки в Союзі. Боляче і соромно було йому за українську прибитість і відсталість.

*

Час минав. Відчувалося, що наближається крах гітлерівського режиму.

Ті, що записалися в РОА, боячись попасти в руки большевиків після закінчення війни, наполягали на пропагандистів, щоб їх швидше забирали з табору. Але, крім одного з козачих офіцерів, нікого не брали. „Роашники” втрачали надію вирватися з табору, а советський актив в зв'язку з цим нахабнів і при кожній можливості робив їм пакості. Вночі прив'язували „роашни-

ків” до ліжка або стягали з сплячого штани і фарбували деякі частини тіла.

Тепер озлілі „активісти” нападали більше на Калгана, ніж на Минця. Але тісна дружба друзів і боязнь „генерала” не давала їм можливості розгорнутись.

Напавши раз на Калгана під душію в лазні, активісти наткнулися на енергійну підтримку Минця і змушені були відступити. Але другого разу, коли команда покривала черепицею дах триповерхового нюрнберзького поштамту, Петров так штовхнув задом Калгана, що той не встояв на ногах і посунувся вниз.

Вчепившись за край залізної покрівлі, Калган кликав на поміч. Василь був тоді на горищі. Почувши крик Калгана: „Рятуйте!”, — він вискочив на дах і побачив, що його приятель, смертельно переляканий, висить у повітрі. Витягнувши Калгана нагору, Василь запропонував Петрову йти на горище подавати черепицю, а сам зайняв місце Калгана.

Тремтячими руками почав Калган подавати Минцеві черепицю.

Василь був вдоволений, що мав можливість віддячити Калганові за те, що той визволив його спершу в Редеріц, а потім — з лап Зубкова.

Він відчував тепер ще сильнішу дружбу до білоруса Калгана.

По прибутті до табору Калган викликав Минця на подвір’я і, нервуючись, запропонував тікати. Василь заспокоював його.

— З цього табору тікати небезпечно і нерозумно, — запевняв приятеля Василь, — я все ж таки вірю, що нас звідси заберуть!

— А я втрачаю віру вирватися звідси! — мовив Калган, — чомусь я не довіряю цій татарській пиці, цьому полковникові: це вовк в овечій шкурі!

Заспокоївшись, Калган погодився чекати. Ще вони вирішили щосили наполягати на пропагандистів, а в разі потреби — просити допомоги в унтер-офіцера...

✱

Налети на Нюрнберг ставали все частішими і частішими. Не один раз алярми бували і вночі. Полонені йшли до праці змучені і нервові. Калган знову почав атакувати Минця, нахилиючи його до втечі з табору. Але Василь рішуче спротивився плянові приятеля...

Якось, під час одного з алярмів Калган відстав від команди і прийшов до бункеру вже під час бомбардування. Після відкликання алярму він сказав Минцеві, що добув два цивільні костюми, які заховав у руїнах одного розбитого будинку.

— Тепер нам буде легко маскуватись, а харч добуватимемо без усяких зусиль, сказав Калган.

— А як ми замаскуємо незнання німецької мови? — запитав Минець. Калган нічого не відповів і похилив голову...

Наступної ночі Калган розбудив Минця.

Прокинувшись, Василь кинувся до одягу, думаючи, що то алярм. Але Калган спинив його і прошепотів: „Щось мені дуже важко, Василю... так болить серце, що я не знаю, куди подітись!”

Слухаючи його, Минець думав про те, як алярми, бомбардування і нестерпна обстановка в таборі розхитали нерви і послабили волю цієї людини. Одчайдушний „пкіровщик”, який, не задумуючись, ставив ще вчора життя на карту, сьогодні, як безпомічна дитина, чекав від нього душевної підтримки.

Шкода було Минцеві свого занепаłego на дусі товарища. Деякий час він думав, як краще вплинути на психіку Калгана, щоб той заспокоївся і заснув.

— Ось зараз я піду, принесу відро холодної води і виллю на тебе! — добродушно сказав Василь.

— Не допоможе! Я вже обливався в убіральні.

— Ну, то дай мені спокій! — мовив Василь серйозним тоном, — ми з тобою ще не билися до цього часу, а тепер мені здається, що ти виведеш мене з терпіння, і я тобі шию „намілю”. Ану, візьми себе в руки, примуси себе спати і не турбуй мене! — сказав Василь.

Калган заплющив очі, намагаючись заснути...

Вранці Василь подивився на свого приятеля. Той в наслідок безсонної ночі був млявим і змученим.

Йдучи до праці, Василь розважав свого товариша. Нагадував йому веселі моменти їхнього спільного життя, нагадував йому про його недавню рішучість і волю.

Вплив був дуже незначний: той залишився сумним.

— „Хоче, мабуть, такою тактикою схилити мене до втечі”, — подумав Минець і вирішив дати Калганові спокій, сподіваючись, що той прийде до порядку сам.

Працюючи над відновленням зруйнованого муру на фабриці, приятелі майже не розмовляли.

*

О десятій годині ранку пролунали алярмові сигнали і почулося гудіння літаків.

— За мною, швидше, бігом! — крикнув вахман і побіг, не випускаючи з ока команди.

Над головою тікаючих людей крутилися літаки, вибираючи об'єкт для бомбардування.

До бункеру залишилося метрів з п'ятдесят, як почулися перші вибухи бомб.

В цей момент Василь помітив перелякану жінку, яка тримала на руках дитину років двох. Вона спинилась і важко дихала.

Василь кинувся до неї, вхопив дитину і побіг до бункеру. Жінка побігла вслід за ним.

Сідаючи на лаву метрів за три від Калгана, Василь почув його докірливий голос:

— Товариша покинув, побачивши жінку!

— Не кажи дурниць! — відповів Минець, — мені здається, що відкопи ми здружилися, то в біді ще не кидали один одного....

Свист і розрив бомби поблизу бункеру урвав їх розмову.

Бомби свистіли і вибухали. Люди, що сиділи в бункері тулились один до одного.

Ось почувся свист нової бомби, і сусіди здавили Василя з обох боків.

В наступну секунду бомба розірвалась, потрясаючи бункер. Електричне світло загасло...

Ще мить — і німці освітили бункер батарейними ліхтарями.

Василь побачив Калгана, притиснутого до лави боковою стінкою і покрівлею. Бомба влучила в стик залізо-бетонного бункеру над його головою.

Крізь стогін товариша Минець почув його слова:

— Василю... друже загибаю...

Забувши страх, Минець кинувся до Калгана.

— Назад! назад! — кричав вахман. „Назад! назад! — кричали люди, залишаючи небезпечне місце.

Минець нікого не слухав і, дивлячись, як мучиться товариш, як божевільний кричав, щоб допомогли йому зірвати лаву з місця.

Сіпнувши лаву, Василь крикнув крізь сльози:

— Нічого не можу зробити — вцементована проклята!...

— Візьми ніж... заріж... швидше! — хрипів Калган під осідаючою покрівлею.

Не маючи можливості допомогти другові в самому бункері, Василь вискочив на двір і, не зважаючи на вибухаючі поблизу бомби, вхопився за залізний прут у дірі, намагаючись вирвати його з бетону.

Побачивши свою безсилість, він упав і заридав...

Після відкликання алярму Минець стояв у шерезі і дивився вперед помутнілими від сліз очима. В його вухах бриніли останні слова товариша...

До нього підійшла жінка з дитиною і, дякуючи, подала бутерброт.

Василь не поворохнувся — він не бачив її. Звернув увагу на жінку тільки тоді, коли вона вклала йому бутерброт до кишені.

Ледве дотяг Минець до кінця робочого дня. Все валилося йому з рук.

Похиливши голову, ішов він у колоні, яка поверталась до табору. На запитання про Калгана нічого не відповідав...

В таборі він силкувався заспокоїти себе, але, подивившись на місце Олекси на нарах, відчув, як у грудях запекло вогнем.

Кинувши торбинку на нари, він вискочив на подвір'я і швидко ходив навколо барака, навколо кухні, бункету: намагався втекти від своєї туги, від самого себе, але не міг. Невідступно стояв перед ним образ утраченого друга.

Повернувшись до барака, Василь ліг на нари, роблячи всі зусилля, щоб заснути, але промучився до самого ранку без сну. І з полегкістю почув сигнал, що будив полонених починати новий день, повний чорної невідомости.

*

З настанням зими до табору прибув полковник з відділу кадрів РОА, і на другий день одинадцять „роашників” вибули з табору. Серед них — Минець.

Під конвоєм вахмана вони пішли до центральної німецької комендатури. Звідти, також під конвоєм, їхали поїздом, а потім ішли пішки до табору РОА.

Здавши людей персоналові РОА, вахман попрощався з ними і покинув їх, а одинадцять добровільців пішли завершувати своє оформлення.

Виходячи з двору, Василь мимоволі обернувся, за звичкою шукати очима вахмана, і посміхнувся на думку, що він тепер вільний.

Усмішка зійшла з його вуст на згадку про Калгана, і він засмутився...

В таборі РОА, в Мюнсенгені, почалися військові зайняття. Пісні всіх часів російської імперії залунали в повітрі. Пропагандисти вихваляли могутню, чеснотливу, єдину Росію.

Харчування тут було непогане, але випадки „пкірування” до бауерів за вівцями ще мали місце.

Незадоволений ідейною атмосферою в РОА, Минець почав мріяти про втечу з табору. Думку про перехід з РОА до українського війська офіційною дорогою, через прохання він відкинув, боячися, щоб його не відправили назад до табору полонених, приписавши йому якунебудь провину.

Плакаючи думку про втечу, він чекав на нагоду.

В квітні місяці 1945 року, німецька армія під тиском союзних сил, почала швидко відступати.

Табір РОА у Мюнсенгені був зліквідований і дістав маршрут на Чехо-Словаччину.

По дорозі в різних напрямках снували німецькі частини.

Зустрівши український батальйон, Василь покинув „роашників” і приєднався до своїх.

Василь радів, але радість прийшла на короткий час.

*

Наближався день капітуляції Німеччини. Німецьке командування втратило зв'язок з окремими частинами, і в наслідок цього постав розгордіяш. Військові частини ішли самопливом.

Пішла чутка, що Власов завдав німцям удару під Прагою з тилу, чим дав можливість советським військам швидко посуватись.

Командир українського батальйону, в якому перебував Минець, намагався поспішно вивести свою частину з обсягу дії советських військ. Це не вдалося. Загін червоної армії переслідував батальйон по п'ятах.

Одного вечора цей загін наздогнав батальйон і притиснув його до гори.

Покинувши обоз і ховаючись поза деревами, вояки піднялися на вершину гори.

Встановивши через розвідку, що загін охопив також західне підніжжя гори, командир дав наказ прорватися

вночі крізь загін і групками, по двоє-трое прямувати в район, зайнятий американським військом.

Минець міцно стискав у своїх руках рушницю, готуючись орудувати багнетом.

Коло підніжжя гори червоноармійців не було. Лише по дорозі роз'їжджали кінні патрулі.

Маскуючись, вояки щасливо переповзли дорогу і згідно з наказом попрямували на захід.

ПО ВІЙНІ

Діставшись на американську зону, Василь влаштувався на працю до бауера в Ляндавській окрузі.

В цей час по сільських дорогах, а часто й по окремих господарствах, нищпорили советські агенти, шукаючи жертв для відправлення на „родіну”.

Одного дня бауер сказав Минцеві, що йому треба на один день піти в розпорядження бюргермайстра, бо він разом з іншими має відбути якусь працю.

В будинку, куди скерували Минця, було вже коло вісімдесять осіб. Вони чекали приходу бюргермайстра. Головним чином були це люди з Советського Союзу.

Через пів години підійшли чотири вантажні авта, і Василь побачив, як з кабіни першої машини вийшов полковник Алюткін, одягнений в советську військову уніформу.

Від несподіванки Минець здригнувся.

— Вовк в овечій шкiрі! — згадав він слова небіжчика Калгана.

Алюткін разом з двома лейтенантами ввійшов до приміщення.

Василь відвернувся, щоб не дивитись йому в вічі.

— Здорові були, „соотечественнікі”! — сказав Алюткін. — Ми прибули сюди для того, щоб допомогти вам швидше дістатися на нашу „родіну”. Згідно з наказом товариша Сталіна всім, хто мав під час війни якунебудь провину перед советською державою, ця провина прощається!

Зустрівшись очима з Минцем, він на хвилину спинився, потім продовжував:

— Тепер весь советський народ тріюмфально святкує

свою перемогу, і тому товариш Сталін дав наказ про прощення всіх провин.

Закінчивши промову, Алюткін закликав Минця в сусідню кімнату.

— Я тебе пізнаю: ти був у таборі полонених у Фюрті, на околиці Нюрнбергу.

— Так, — відповів Минець.

— Ти був у числі одинадцятьох, відкомандирований до табору РОА наприкінці війни.

— Так, — підтвердив Василь.

— Тобі не треба боятися нічого, — запевняв Алюткін, — я засвідчу, що ти не був коляборантом.

— А як же ви не боїтесь їхати на батьківщину після тих слів, що ви казали на Сталіна? — в свою чергу запитав Василь.

Алюткін пильно подивився на нього.

— Мета виправдує засоби, — мовив він, — кому треба було, той мене розумів — і, якби не втрутився полковник з відділу кадрів РОА, то з вашого табору пішов би тільки той, хто був нам потрібний.

Настала невелика павза, після якої Минець попросив полковника відпустити його.

— Відпустити я нікого не можу: не маю на це права! — відповів рішучим тоном Алюткін і, запропонувавши Минцеві залишити кімнату, вийшов за ним услід.

Почалося вантаження людей на авта. Советські агенти і конвоїри, слідкували щоб ніхто не втік.

Авта виїхали з села і, прибувши в Ляндав, спинились.

Сидячи в задньому авті, Василь лаяв себе, нервувався, не міг простити собі, що він так довірливо пішов до бюргермайстра.

Перехвилювавшись, він вирішив тікати по дорозі. „Краще загину від кулі, ніж від мук!” — рішуче подумав він.

Проїхавши міст через Дунай у Пассав, авта почали набирати швидкості.

„На околиці Пассав...” — вирішив Василь. Він непомітно поглянув на охоронника, що сидів позаду, на його гвинтівку. Спостерігав настрої людей, що попали в пастку.

Умовившись на мигах з сусідами, щоб ті закрили його від очей охоронника, Минець чекав, коли авто повертатиме за ріг будинку.

Дочекавшись, він плигнув за борт машини...

Біжачи, він почув постріл. „Це сигнал про мою втечу”, подумав він, шукаючи очима, де можна сховатись.

Перед ним виднілась копань, куди висипали брухт і сміття.

Василь наполог на ноги і, добігши до копані, похапцем зробив для себе лігво. Натягав на себе всякі залізні речі, щоб не бути поміченим...

Ввечері Василь вийшов на дорогу, по якій повезли людей на „родіну”. Постояв хвилинку. Потім, погрожуючи кулаком, крикнув:

— Ми ще зустрінемося! Ми ще порухуємося!...

Кінець.

Український Самостійник

Тижневик — Орган Українського Самостійницького Руху

Подає статті визначних українських і чужинних журналістів, публіцистів і критиків на теми;
— Основи і цілі української визвольної політики;
— Оцінка міжнародних подій із становища визвольно - революційної боротьби українського народу на Рідних Землях.

— По літичне завдання українців на чужині.

— Література — мистецтво — наука.

Власні кореспонденції з усіх країн вільного світу.

— Багата хроніка українського життя. Спорт.

UKRAINSKYJ SAMOSTIJNYK

München 2

Dachauerstraße 9/II, Bayern, Germany,

ЧИТАЙТЕ І ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ!

видання

Видавництва „ДНІПРОВА ХВИЛЯ”

Видавництво „Дніпрова Хвиля” видає найцікавіші книжки із ділянки національно-визвольної боротьби українського народу в минулому і сучасному, з ділянки міжнародного шпіонажу та боротьби української розвідки із ворожими агентствами, з ділянки криміналістики та приюдництва.

Дотепер появились такі книжки:

1. С. Любомирський: **ТАЄМНИЙ ФРОНТ** (вичерпано)
2. М. Хортиця: **ВЕЛИКА ГРА** (на вичерпанні)
3. І. Шкварко: **ПРОКЛИНАЮ**
- 4—6 С. Любомирський: **МІЖ СЛАВОЮ І СМЕРТЮ**
7. М. Сергієнко: **В КІГТЯХ ТИРАНІВ**

Ставайте сталими передплатниками видань Видавництва „Дніпрова Хвиля”. Ви отримуватимете найкращі книжки по дешевих цінах, негайно після появи!

Видавництво „Дніпрова Хвиля” пошукує чесних і солідних кольпортерів у всіх місцях українського поселення у світі.

**В кожную хату книжка В-ва „Дніпрова Хвиля”!
Кольпортери отримують відповідну провізію
Просимо зголошуватись на адресу В-ва:**

«DNIPROWA CHWYLA» München 26,
Schliessfach 32, Germany.